नं० ४३८० – ग

सांख्यप्रवचन भाष्यम्।

पत्राणि १८३

एकस्य तत्त्वाद प्रच्युतस्य पूर्वविपरीतासत्यानेकरूपावभासो विवर्त्तः ॥ अत्ताभासविधिाक्रं बिंबप्रति बिंबम् ॥

कपिलशास्त्र

सां·भा·
१

॥श्रीगणेशाय नमः॥ ॥एकोऽद्वितीय इति वेदवचांसि पुंसि सर्वाभिमानविनिवर्त्तन
स्य मुक्त्यै वैधर्म्यलक्षणभिदां विरहं वदन्ति नात्यन्तमेव धर्मशतान्यविरोधात् १
तत्संस्कृतस्य मननाय नमोपदेष्टुं सद्युक्तिजालमिह सांख्यकृदाविरासीत् नारायणः
कपिलमूर्त्तिरशेषदुःखहानाय जीवनिवहस्य नमोऽस्तु तस्मै २ नानोपाधिषु पन्ना
नां रूपं भासं नलार्कवत् तत्समं सर्वभूतेषु चित्सामान्यमुपास्महे ३ ईश्वरानीश्वर
त्वादिविवेकरसवस्तुनि विमूढा यत्र पश्यन्ति तत्रास्मि परमं महः ४ कालार्कभक्षितं
सांख्यशास्त्रं ज्ञानसुधाकरम् कलावशिष्टं भूयोऽपि पूरयिष्ये वचोऽमृतैः ५ चिद
चिद्ग्रन्थिभेदेन मोचयिष्येऽखिलानपि सांख्यभाष्यमिषेणात्मा प्रीयतां मोक्षदो हरिः
६ तत्त्वमेवत्वमेवतदेवं श्रुतिशतोदितम् सर्वात्मनामवैधर्म्यशास्त्रस्यास्यैव गो

चरः ॥ आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्य इत्यादिश्रुतिषु
परमपुरुषार्थसाधनस्यात्मसाक्षात्कारस्य हेतुतया श्रवणादित्रयं विहितं तत्र
श्रवणे द्वावुपायावस्यां स्मर्यंते श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मंतव्यश्चोपपत्तिभिः
मत्वा च सततं ध्येय एते दर्शनहेतव इति ध्येयो योगशास्त्रोक्तप्रकारेणेति शेषः तत्र
श्रुतिभ्यः श्रुतेषु पुरुषार्थतद्धेतुज्ञानतद्विषयात्मस्वरूपादिषु सकलविरोधिनीरू
पपत्तीः षड्ध्यायीरूपेण विवेकशास्त्रेण कपिलमुनिर्भगवानुपदिदेश नतु
न्यायवैशेषिकाभ्यामप्येतेष्वर्थेषु न्यायः प्रदर्शित इति ताभ्यामस्य गतार्थत्वं सगु
णनिर्गुणत्वादिविरुद्धरूपैरात्मसाधकतया तद्युक्तिभिरत्रैव सम्यक्तेनां विरोधेनो
भयोरेव द्वैतं च प्रमाणमिति मैवं व्यावहारिकपारमार्थिकरूपविषयभेदेन

सां·भा·
२

म

गतार्थत्वविरोधयोरभावात्॥ न्यायवैशेषिकाभ्यां हि सुखदुःखाद्यनुवदतो देहादिमात्रविवे
केनात्मप्रथमभूमिकायामनुमापितः। एकदा परसूक्ष्मे प्रवेशासंभवात्॥ तदीयं च ज्ञानं
देहाद्यात्मतानिरसनेन व्यावहारिकं तत्त्वज्ञानं भवत्येव यथा पुरुषे स्थाणुभ्रमनिरासकं
तया करचरणादिमत्त्वज्ञानं व्यवहारतस्तत्त्वज्ञानं तद्वत्॥ अत एव प्रकृतेर्गुणसंमूढाः
सज्जन्ते गुणकर्मसु। तानकृत्स्नविदो मन्दान्कृत्स्नविन्न विचालयेदिति गीतायां कर्तृ
त्वाभिमानिनस्तार्किकस्याकृत्स्नवित्त्वमेव कृत्स्नवित्सांख्यापेक्षयोक्तं न तु सर्व[illegible]ज्ञत्व
मिति॥ तथा तदीयमपि ज्ञानमपरवैराग्यद्वारा परंपरया मोक्षसाधनं भवत्येवेति॥
न तज्ज्ञानापेक्षयापि च सांख्यज्ञानमेव पारमार्थिकं परवैराग्य द्वारा साक्षा राम·
न्मोक्षसाधनं च भवति॥ उक्तगीतावाक्येनात्माकर्तृत्वविलस्यैव कृत्स्नवित्त्वसिद्धेः॥ २

2

नीरोगो हि तदा भवति । हृदयस्य शोकोऽनेकमादि किं मन एव समानः सन्नुभौ लोकावनुसं
चरति । आत्मा मतीयं सम्प्रदत्र किंचिस्य स्यन्नचागतस्तेन भवतीत्यादिना तात्विकस्थितिश्च
तैः प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति म
न्यते निर्वाणमयमेवायमात्मा ज्ञानमयो मलः दुःखाज्ञानमयाधर्माः प्रकृतेस्तेन ना
त्मनः इत्यादिना चिद्रूपस्य तिष्ठते स्वभावमयं वैशेषिकोक्तज्ञानस्य परमार्थं भूमौ वाधितत्वा
च्च । न चैतावता स्यामा यज्ञामा एवं विवक्षितार्थो देहव्यतिरेकं श्रोत्रवाच्याभावात् यस्य
रः सशरीरार्थ इति मायायात् आत्मनि सुखादिमत्वस्य लोकप्रसिद्धत्वात् तत्र प्रमाणं त
दांन यैः प्रवणेन तद्देशस्यावगेवादृत्वात् नव्यारभ्यतात्पर्यं विषयत्वमिति स्यादेतत् मा
यवैशेषिकयोगम विरोधो भवतु ब्रह्ममीमांसायोगाभ्यां तु विरोधोऽस्त्येवेता

सा॰ भा॰
२

भ्यां निसेश्वरसाधनात्॥ अत्र चेश्वरस्य प्रतिषेधमानत्वात्॥ तथात्रापि व्यवहारपरमार्थ
भेदेन सेश्वरनिरीश्वरवादयोरविरोधोस्तु सेश्वरवादस्योपासनापरत्वसंभवादिति
वाच्यं विनिगमकाभावात् ईश्वरो हि दुर्ज्ञेय इति निरीश्वरत्वमपि लोकव्यवहारसिद्ध
मैश्वर्यवैराग्याद्यनुवदितुं शक्यते॥ आत्मनः सगुणत्वमिव न तु क्वापि ब्रह्मसूत्रादावीश्व
रः स्फुटं प्रतिषिध्यते येन सेश्वरवादस्यैव व्यावहारिकत्वमवधार्येतेति अत्रोच्यते
अत्रापि व्यवहारपरमार्थभेदो भवति असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरमित्यादि
शास्त्रैर्निरीश्वरवादस्य निन्दितत्वादस्मिन्नेव शास्त्रे व्यावहारिकस्यैवेश्वरप्रतिषेध
स्यैश्वर्यवैराग्याद्यर्थमनुवादौचित्यात् यदि हि लोकायतिकमतानुसारेण नित्यैश्व राम॰
र्यं न प्रतिषिध्येत तदा परिपूर्णनित्यनिर्दोषैश्वर्यदर्शनेन तत्र चित्तावेशतो विवेकाभ्या २

मप्रतिबंधः स्यादिति सांख्याचार्याणामाशयः सेश्वरवादस्य न कापिलनिंदादिकमस्ति
येनोपासनादिपरतया तत्शास्त्रं संकोच्येत यत्तु नास्ति सांख्यसमं ज्ञानं नास्ति योग
समं बलं अत्र वः संशयो माभूत् ज्ञानं सांख्यं परं मतमिति सांख्याकांतद्विवेकांश एव सां
ख्यज्ञानस्य दर्शनांतरेभ्य उत्कर्षं प्रतिपादयति न त्वीश्वरप्रतिषेधांशेपि तथा पराशराद्य अपिच५
खिलशिष्टसंवादादपि सेश्वरवादस्यैव पारमार्थिकत्वमवधार्यते अक्षपादप्रणीते
च काणादे सांख्ययोगयोः त्याज्यः श्रुतिविरुद्धोंशः श्रुत्येकशरणैर्नृभिः जैमिनीये च
वैयासे विरुद्धांशो न कश्चन श्रुत्या वेदार्थविज्ञाने श्रुतिपारं गतौ हि ताविति पराशरो
पपुराणादिभ्योपि ब्रह्ममीमांसाया ईश्वरांशे बलवत्त्वं तथा न्यायतंत्राण्यनेकानि तै
स्तैरुक्तानि वादिभिः हेत्वागमसदाचारैर्यद्युक्तं तदुपास्यतामिति मोक्षधर्मवाक्या

द्विपराशराद्यखिलशिष्टव्यवहारेण ब्रह्ममीमांसान्यायवैशेषिकाद्युक्तईश्वरसाधक
मायएवन्याय्योबलवत्वात् तथापि न पश्यंति योगीन्द्राः सांख्या अपि महेश्वरं अनादि
निधनं ब्रह्म तमेव शरणं व्रजेदित्यादिकौर्मादिवाक्यैः सांख्यानामीश्वराज्ञानस्यैव ना
रायणादिना प्रोक्तत्वाच्च किंच ब्रह्ममीमांसाया ईश्वर एव मुख्यो विषय उपक्रमादि
भिरवधृतः तत्रांशे तस्य बाधे शास्त्रस्यैवाप्रामाण्यं स्यात् यत्परः शब्दः स शब्दार्थ
इति न्यायात् सांख्यशास्त्रस्य तु पुरुषार्थतत्साधनप्रकृतिपुरुषविवेकावेव मुख्यो
विषय इति ईश्वरप्रतिषेधांशबाधेपि नाप्रामाण्यं यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति न्या
यात् अतः सावकाशतया सांख्यमेवेश्वरप्रतिषेधांशे दुर्बलमिति न च ब्रह्ममीमां
सायामपीश्वर एव मुख्यो विषयो न तु नित्यैश्वर्यमिति वक्तुं शक्यते स्मृत्यनवकाश

दोषप्रसंगस्तूर्वं पक्षस्यानुपपत्त्या नित्यैश्वर्यसिद्धिः इत्यवैनैव ब्रह्ममीमांसाविषय
त्वावधारणं तद्ब्रह्मशब्दस्य ब्रह्म(पृ)सैपेव सुख्यत्तयातुश्च ध्यातः परब्रह्मजिज्ञासेति न
सूत्रितमिति एतेन सांख्यविरोधात् ब्रह्मयोगदर्शनयोः कार्येश्वरपरत्वमपि न
शंकनीयं प्रकृतिस्वातंत्र्यापसारचनानुपपत्तेश्च नानुमानमित्यादिब्रह्मसूत्रपरं
परानुपपत्तेश्च तथा सपूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात् इति योगसूत्रे तदि
व्यासभाष्याभ्यां स्फुटमीशनित्यतावगमाच्चेति तस्मादभ्युपगमवादप्रौढिवादादि
नैव सांख्यस्य व्यावहारिकेश्वरप्रतिषेधपरतया ब्रह्ममीमांसायोगाभ्यां सह न
विरोधः अभ्युपगमवादश्च शास्त्रे दृष्टो यथा विष्णुपुराणे एते भिन्नदृशां दैत्य
विकल्पाः कथिता मया कृत्वाभ्युपगमं तत्र संक्षेपः श्रूयतां ममेति अस्तु वा पा

सा॰भा॰
५

पानां ज्ञानप्रतिबंधार्थमास्तिकदर्शनेष्वप्यंशतः श्रुतिविरुद्धार्थव्यवस्थापनं तेषु
तेष्वंशेष्वप्रामाण्यं च श्रुतिस्मृत्यविरुद्धेषु तु मुख्यविषयेषु प्रामाण्यमस्त्येव अ
त एव पद्मपुराणे ब्रह्मयोगदर्शनातिरिक्तानां दर्शनानां निंदाप्युपपद्यते यथा तत्र
पार्वतीं प्रतीश्वरवाक्यं शृणु देवि प्रवक्ष्यामि तामसानि यथाक्रमं येषां श्रवणमा
त्रेण पातित्यं ज्ञानिनामपि प्रथमं हि मयैवोक्तं शैवं पाशुपतादिकं मच्छक्त्यावेशि
तैर्विप्रैः संप्रोक्तानि ततः परं कणादेन तु संप्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत् गौतमेन त
थान्यायं सांख्यं तु कपिलेन वै द्विजन्मना जैमिनिना पूर्वं वेदमयार्थतः निरीश्व
रेण वादेन कृतं शास्त्रं महत्तरं धिषणेन तथा प्रोक्तं चार्वाकमतिगर्हितं दैत्यानां ना
शनार्थाय विष्णुना बुद्धरूपिणा बौद्धशास्त्रमसत्प्रोक्तं नग्ननीलपटादिकम्॥ रा॰म॰
५

5

मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमेव च मयैव कथितं देवि कलौ ब्राह्मणरूपि
णा अपार्थं श्रुतिवाक्यानां दर्शयंल्लोकगर्हितं कर्मस्वरूपत्याज्यत्वमत्रैव प्रतिपा
द्यते सर्वकर्मपरिभ्रंशान्नैष्कर्म्यं तत्र चोच्यते परात्मजीवयोरैक्यं मयात्र प्रतिपा
द्यते ब्रह्मणोस्य परं रूपं निर्गुणं दर्शितं मया सर्वस्य जगतोप्यत्र नाशनार्थं कलौ
युगे वेदार्थवन्महाशास्त्रं मायावादमवैदिकं मयैव कथितं देवि जगतां नाश
कारणादिति अधिकं तु ब्रह्ममीमांसाभाष्ये प्रपंचितमस्माभिरिति तस्मादास्ति
कशास्त्रस्यानर्कस्याप्रामाण्यं विरोधो वा स्वस्वविषयेषु सर्वेषामबाधात्॥
अविरोधश्चेति नन्वेवं पुरुषवचस्त्वांशेप्यस्य शास्त्रस्याभ्युपगमवादत्वं स्यान्न
रा स्यात् अविधात् ब्रह्ममीमांसायामप्यंशेनानभ्युपदेशादस्यादिसत्रजाते

सा॰ भा॰ ६ 6

जीवात्मन्यत्वस्यैव निर्णयात् सांख्यसिद्धपुरुषाणामात्मत्वं तु ब्रह्ममीमांसया
बाध्यत एव आत्मेति तूपयंतीति तत्सूत्रेण परमात्मन एव परमार्थभूमावा
त्मत्वावधारणात् तथापि च सांख्यस्य नाप्रामाण्यं व्यावहारिकात्मनो जीवस्येतर
विवेकज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वे विवक्षितार्थे बाधाभावात् एतेन श्रुतिस्मृति
प्रसिद्धयोर्नानात्मैकात्मत्वयोर्व्यावहारिकपारमार्थिकभेदेनाविरोधः ब्रह्मस
मीमांसायां प्रपंचितमस्माभिरिति दिक् तदेवमपि तत्वसमासाख्यसूत्रैः सह
स्याः षडध्याय्याः पौनरुक्त्यमिति चेत् मैवं संक्षेपविस्ताररूपेणोभयोरपौन
रुक्त्यात् अत एवास्याः षडध्याय्या योगदर्शनं सांख्यप्रवचनसंज्ञा युक्ता तत्व स्येव ८
समासाख्यं हि यत्संक्षिप्तं सांख्यदर्शनं तस्यैव प्रकर्षेण अस्यां निर्वचनमिति राम॰ ६

विशेषस्त्वयं यत् षडध्यायां तत्त्वसमासाख्योक्तार्थविस्तारमात्रं योगदर्शने
त्वाभ्यामभ्युपगमयाद्दृष्टप्रतिबिद्धः सेश्वरस्य निरूपणेन न्यूनतापरिहारोपीति ॥
अस्य च सांख्यसंज्ञा सान्वर्था संख्यां प्रकुर्वते चैव प्रकृतिं च प्रचक्षते तत्त्वानि च तु
र्विंशतिस्तेन सांख्याः प्रकीर्तिता इत्यस्याभियोभारतादिवाक्यैः संख्यां सम्यग्विवे
केनात्मकथनमिति अर्थः । अतः सांख्यशास्त्रस्य योगसूत्रतयात्तत्कारणं सांख्यके
गाधिगम्यं रसादिष्वति पृ एषा तेभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु इति सा लप
दित्यत्र च सांख्यशब्देन सांख्य [illegible] शास्त्रमेव ग्राह्यं न पुनरर्थांतरं किं नी
यमिति तदिदं मोक्षशास्त्रं चिकित्साशास्त्रवच्चतुर्व्यूहं यथाहि रोगरोगनिदा
नं [illegible] आरोग्यं [illegible] भैषज्यमिति चत्वारो व्यूहाः समुदायाश्चिकित्साशास्त्र

सां॰ भा॰
७

स्य प्रतिपाद्याः तथैव हेयं हानं हेयहेतुर्हानोपायश्चेति चत्वारो व्यूहा मोक्षशास्त्रस्य प्र
तिपाद्या भवंति मुमुक्षुभिर्जिज्ञासितत्वात् तत्र त्रिविधं दुःखं हेयं तदत्यंतनिवृ
त्तिर्हानं प्रकृतिपुरुषसंयोगद्वारा चाविवेको हेयहेतुः विवेकख्यातिस्तु हानोपाय
इति व्यूहशास्त्रे न चैषामुपक्रमेण संग्रहः तत्र चादौ फलत्वेनाभ्यर्हितं हानं तत्प्रति
योगित्रिविधमेव च हेयं प्रतिपादयिष्यन् शास्त्रकारः शिष्यावधानाय शास्त्रारं
भमपि प्रतिजानीते अथ त्रिविधदुःखात्यंतनिवृत्तिरत्यंतपुरुषार्थः अथश
ब्दोयमुच्चारणमात्रेण मंगलरूपः अतएव मंगलाचरणं शिष्टाचारात् इति सू
त्रमेव पंचमाध्याये वक्ष्यति अर्थस्त्वत्राथशब्दस्याधिकार एव प्रश्नानंतर्या
दीनां पुरुषार्थेन सहान्वयासंभवात् ज्ञानाधानंतर्यस्य च सूत्रैरेव वक्ष्यमाण

राम॰
७

तथा तत्त्वनिपादनवैयर्थ्यात् अधिकारिभिन्नप्रयोजनैशास्त्रारंभप्रतिज्ञाप्रलाभ
प्रसंगाच्च तस्मात्पुरुषार्थस्योपक्रमोपसंहारदर्शनादधिकारार्थत्वमेवोचितं
तद्बुद्धि[illegible]कृतिः पुरुषार्थस्योपसंहारेऽभिधास्यतीति अधिकारस्याधिकारिनप्राधा
न्येनारंभणं आरंभस्य च यद्यपि साक्षाच्छास्त्रस्यैव तथापि तद्द्वारा शास्त्रार्थत
द्विचारयोरपीति तथा च साधनानुपपत्तौ सक्तितो पयोक्त पुरुषार्थोऽधिकृतः गता पयाद्वस्था
प्राधान्येन निरूपयितुमस्माभिरारभ्यत इति सूत्र गतार्थः त्रिविधमाध्यात्मिकमाधि
भौतिकमाधिदैविकं च दुःखं तत्रात्मानं स्वसंघातमधिकृत्य प्रवृत्तमित्याध्यात्मिकं शारी
रं मानसं च तत्र शारीरं व्याध्याद्युत्थं मानसं कामाद्युत्थं भूतानि प्राणिनो अधिकृत्य प्रवृ त्य
त्तमित्याधिभौतिकं व्याघ्रचौराद्युत्थं देवानग्निवाय्वादीनधिकृत्य प्रवृत्तमित्याधिदै

सां॰ भा॰ ८

8

विवेकदृष्टिनाशकमिति विभागः यद्यपि सर्वमेव दुःखं मानसं तथापि मनोमात्रज
मत्वाजमत्वाभ्यां मानसत्वामानसत्वविशेषः एषां त्रिविधदुःखानां याऽत्यंतनिवृ
त्तिः स्थूलसूक्ष्मसाधारण्येन निःशेषतो निवृत्तिः सोऽत्यंतः परमः पुरुषार्थः पुरुषा
णां बुद्धेरिष्ट इत्यवांतरवाक्यार्थः तत्र स्थूलं दुःखं वर्तमानावस्थं तत्स्वद्वितीयक्ष
णात् उपरि स्वयमेव नंक्ष्यति अतो न तत्र ज्ञानापेक्षा अतीतं तु प्रागेव नष्टमिति
न तत्र साधनापेक्षेति परिशेषादनागतावस्थसूक्ष्मदुःखनिवृत्तिरेव पुरुषार्थः
तथा प्रकृते पर्यवसन्नमिति तथा च योगसूत्रम् हेयं दुःखमनागतमिति निवृत्तिश्च
न नाशोऽपि तु अतीतावस्था ध्वंसप्रागभावयोरतीतानागतावस्थास्वरूपत्वात्
सत्कार्यवादिभिरभावानंगीकारात् ननु कदाचिदप्यवर्तमानमनागतं दुःखम

राम॰ ८

प्रामाणिकं अतः खपुष्पनिवृत्तिवत् तन्निवृत्तेर्न पुरुषार्थत्वं युक्तमिति चेन्मैवं सर्वत्र हि स्व
स्वकार्यजननशक्तिमतीव द्रव्यस्यायिनीति पातंजले सिद्धं दाहादिशक्तिरस्याग्न्यादेः
द्रव्यदर्शनात् सा च शक्तिरनागतावस्था तत्तत्कार्यरूपाद्यमेव चोपादानकारणस्वरू
पयोग्यतेत्यपदिश्यते अतो यावच्चित्तसत्ता तावदेवानागतदुःखसत्तानुमीयते तन्नि
वृत्तिश्च पुरुषार्थ इति जीवन्मुक्तिदशायां च प्रारब्धकर्मफलातिरिक्तानां दुःखानामना
गतावस्थानां बीजात्मनां दाहोऽपि विदेहकैवल्ये तु चित्तेन सह विनाश इत्यवान्तरविशेषः वी
जदाहश्चास्याविद्याकार्यविच्छेदमात्रं ज्ञानस्याविद्यामात्रोच्छेदत्वस्य लोके सिद्धत्वात् ॥
अत एव चित्तेन सहैव दुःखस्य नाशः ज्ञानस्य साक्षाद्दुःखादिनाशकत्वे प्रमाणाभावा
दिति ननु तथापि दुःखनिवृत्तिर्न पुरुषार्थः संभवति दुःखस्य चित्तधर्मत्वेन पुरुषेत

सां·भा·
९

9

न्निष्टस्य संभवात् दुःखनिवृत्तिरूपस्य दुःखानुत्पादार्थकत्वेऽपि पुरुषे तस्य नित्यसिद्धत्वा
त् यत्तु कंठचामीकरवत् सिद्धेऽप्यसिद्धत्वभ्रमात् पुरुषार्थत्वं स्यादिति तन्न एवमपि पुमान्नि
र्दुःख इति श्रवणमननोत्तरं दुःखहान्यर्थं निदिध्यासनादौ प्रवृत्त्यनुपपत्तेः वक्ष्यमाणस्य सा
ध्ये स्वोपाये फलनिश्चयादेव प्रवृत्तिर्भवति प्रकृते तु श्रवणमननाभ्यां सिद्धत्वज्ञानान्ना
प्रामाण्यज्ञानानास्कंदितः फलस्यासिद्धत्वनिश्चयोस्तीति किंच भवतु कदाचिद्भ्रमा
दिना पुरुषेच्छाविषयत्वं दुःखाभावस्य श्रुतिस्तु मोहनाशिनी कथं सिद्धस्य फलत्वं
प्रतिपादयेत् तरति शोकमात्मवित् विद्वान् हर्षशोकौ जहातीत्यादि इति अत्रोच्य
ते न नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य तद्योगस्तद्योगादृते इति हेयहेत्ववधारकसूत्रे
दौ वायं पूर्वपक्षः समाधास्यते तथाहि प्रतिबिंबरूपेण पुरुषेपि सुखदुःखे स्तः

राम·
९

अन्यथा तस्यो भोग्यत्वानुपपत्तेः सुखादिग्रहणं भोगो ग्रहणं च तदाकारता सा च कू
धी टस्य चितौ बुद्धेरंकारवत् परिणामेन संभवतीत्यसंगस्य प्रतिबिंबस्वरूपतायामेव
पर्यवस्यति अयमेव बुद्धिवृत्तिप्रतिबिंबो वृत्तिसारूप्यमितरत्रेति योगसूत्रेणोक्तः
सत्वे तु तप्यमानेन तदाकारानुरोधात् पुरुषोप्यनुतप्यत इव दृश्यत इति योगभाष्ये च
तदाकाराध्यंपते कुसुमवच्च पाणेरिति वेदांतिवद्भिरनुरोधग्राह्येन वित्तिष्वेव तापादि
दुःखस्य प्रतिबिंब उक्तः अत एव पुरुषस्य बुद्धिवृत्त्युपरागे स्फटिकं दृष्टांतं सूत्र
कारो वक्ष्यति कुसुमवच्च मणिरिति वेदंतिभिरपि चेतने ध्यस्तत्तयैव दृश्यमानमु
च्यते सत्याध्यासः प्रतिबिंबं विना न घटेत ज्ञानमात्रस्याध्यासत्वे ज्ञात्माध्यासात्
अध्यासात् ज्ञानं ज्ञानमेव चाध्यास इति तदेतत्स्मर्यते विं एतस्मिन् दर्पणे स्फारे

सा॰भा॰
१०

समस्तावस्थादृश्यः इमास्ताः प्रतिबिंबंति सरसीव तटद्रुमा इति॥ अत्र हि दृशि बुद्धेर्वु
त्तिवृत्तिसामान्यपरोक्षक्तिसाम्यात्॥ प्रतिबिंबश्च तत्तदुपाधिषु बिंबाकारश्चित्तपरिणा
मः इति तस्मात्प्रतिबिंबरूपेण पुरुषे दुःखसंबंधो भोगाख्योऽस्ति॥ अतस्तेनैव रूपेण त
न्निवृत्तेः पुरुषार्थत्वं युक्तं॥ अत एव दुःखं मा भुंजीयेति प्रार्थनाप्यापामरं दृश्यते॥
तच्च दुःखभोगनिवृत्तेः पुरुषार्थत्वं अमश्रोषतमानसं भवतीति सैव स्वतः पुरुषार्थः॥
दुःखनिवृत्तिस्तु कंटकादिनिवृत्तिवत्तादर्थ्येन॥ न स्वतः पुरुषार्थः॥ एवं सुखमपि न
स्वतः पुरुषार्थः॥ किंतु तद्भोग एव तदिदं दुःखभोगनिवृत्तेः पुरुषार्थत्वं भाष्येऽप्यास
देवैरुक्तं तस्मिन्निवृत्ते पुरुषः पुनरिदं तापत्रयं न भुंक्ते॥ अतः शक्तावपि दुःखनिवृत्तेः
पुरुषार्थत्वं विषमता संबंधेनैव बोध्यं॥ तदेतद्योगवार्त्तिके प्रपंचितमस्माभिरिति

रा॰म॰
१०

दिक॰॥ तदेवमनेन सूत्रेण व्यूहद्वयं संक्षेपेणोक्तं दृष्टं विस्तरस्त्वनयोः पश्चाद्भविते
ति अतः परं वक्ष्यमाणस्य हानोपायव्यूहस्याकांक्षार्थं तदितरेषां हानोपायत्वं
प्रसाधयत्सूत्रजातेन नहृष्टात्तत्सिद्धिर्निवृत्तेरप्यनुवृत्तिदर्शनात् लौकिकदुपाया
द्धनादेरसंतदुःखनिवृत्तिसिद्धिर्नास्ति॥ कुतः धनादिनादुःखे निवृत्ते पश्चाद्धना
दिक्षयेपुनरपि दुःखानुवृत्तिदर्शनादित्यर्थः तथाचस्मृतिः अमृतत्वस्य तु नाशा
वक्तप्रतीकार स्ति वित्तेनेत्यादिः नन्वेवं धनाद्यर्जनस्यकुंजरशौचवत् दुःखानिवर्तकत्वे कथं
तत्र प्रवृत्तिस्तत्राह प्रात्याहिकस्य प्रतीकारं चेष्टनात्पुरुषार्थत्वं॥ इष्टसाधनज
न्मा यां दुःखनिवृत्तावस्यैव पुरुषार्थत्वमेव नास्ति॥ यथाकथंचित्पुरुषार्थत्वंत्वस्ते
व॥ कुतः प्रात्याहिकस्य क्षुद्दुःखस्य निराकरणं एव दृष्टेवतेन धनादिना दुःखनिराक

सा० भा० रणस्यचेष्टनात् अन्वेषणादिरपार्थः॥ अतोधनाद्यर्जनेप्रवृत्तिरूपयत्नइतिभावः॥
११ कुंजरशौच्यादिकमप्यपातदुःखनिवर्तकत्वमामंदपुरुषबाध्यंभवत्येवेति॥ सत्यदृष्ट
साधनजेमंदपुरुषबाध्येविद्वद्भिर्हेयइत्याह॥ सर्वासंभवात्संभवेपिसत्तासंभवादेषः
प्रमाणकुशलैः सत्यदृष्टसाधनजोदुःखप्रतिकारेदुःखाद्दुःखविवेकप्रणस्ताभिज्ञै
र्हेयोदुःखप्रक्षेपनिक्षेपणीयःकृतः सर्वासंभवात् सर्वदुःखेषुदृष्टसाधनैःप्रती
कारासंभवात् यत्रापिसंभव[ ]स्तत्रापिसंभ[...] [...]प्रतिग्रहपापाद्युत्थदुःखा
वश्यकत्वमाह संभवेपीति संभवेपिदृष्टोपायानांतरीयकादुःखसंपर्कावश्यंभा
वादिरपार्थः॥ तथाचयोगसूत्रं॥ परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च॥ रम०
सर्वमेवदुःखंविवेकिनइति॥ ननुदृष्टसाधनजन्मेसर्वस्मिन्नेवदुःखप्रतिकारेदुः ११

खसंभेदनियमोऽप्रयोजकः तथा च स्मर्यते यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनंतरं
अभिलाषोपनीतं यत्तत्सुखं स्वःपदास्पदमिति तत्राह उत्कर्षादपि मोक्षस्य स
र्वोत्कर्षश्रुतेः ५ दृष्टसाधनासाध्यस्य मोक्षस्य दृष्टसाधनसाध्यात्स्वर्गादिभ्य उ
त्कर्षात् तेन दुःखसत्तावधार्यते अपिशाकद्विंगुणत्वकत्वादेरपि मोक्षस्योत्क
र्षप्रमाणं सर्वोत्कर्षश्रुतेरिति न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति
अशरीरं वाव संतं प्रियाप्रिये न स्पृशतः इत्यादिना विदेहकैवल्यस्योत्कर्षश्रुतेरित्य
र्थः ननु मा भवतु दृष्टसाधनाद्ध्वंसं दुःखनिवृत्तिः अदृष्टसाधनात्तु वैदिककर्म
णः स्यात् अपाम सोमममृता अभूमेत्यादिश्रुतेरिति तत्राह अविशेषश्चोभयोः ६
उभयोर्दृष्टादृष्टयोः असंतदुःखनिवृत्तिसाधकत्वेन मोक्षं प्रति तुल्यत्वादवि

सां॰ भा॰
१२

ष्टोपायएवमंतव्यस्साध्यः एतदेवकारिकयाप्यनूक्तं दृष्टवदानुश्रविकः सह्यविशुद्धिक्षया
तिशययुक्तः इति गुरोरनुश्रूयत इत्यनुश्रवो वेदः तद्विहितयागादिरानुश्रविकः स
दृष्टेनोपायवद्दोषाद्युक्तः हिंसाद्यपापेनविनाशिसातिशयफलकत्वेनच युक्तस्साध्यः
वैध ननुहिंसायाः पापजनकत्वेबलवदनिष्टानुबंधीष्टसाधनत्वरूपस्यविध्यर्थस्या
नुपपत्तिरितिचेन्न वैधहिंसाजन्यानिष्टस्येष्टोत्पत्तिनांतरीयकत्वेनइष्टोत्पत्तिनांतरी
यकदुःखाधिकदुःखाजनकत्वरूपस्यबलवदनिष्टाननुबंधित्वस्यविध्यर्थस्याक्ष
12 तेः यत्तुवैधहिंसातिरिक्तहिंसाया एव पापजनकत्वमिति तदसत् संकोचेप्रमा
णाभावात् युधिष्ठिरादीनांस्वधर्मेपि गुरुवधादेरनुतापदर्शनाद्विप्रसवाद्यपरिहारा
यप्रायश्चित्तश्रवणाच्चैतस्याध्यास्महे तावदहसे मंडूकस्संनिधित्रयीय राम॰
१२

कुफलैः
मेमधर्मो ह्यं किंपाकफलसन्निभमिति मार्कण्डेयवचनात्॥ अहिंसनं सर्वभूतानाम
मन्त्रतो ऽसम्प्रवर्तिष्यतिस्तस्यैवातिरिक्तं हिंसानिवृत्तेरिष्टसाधनत्वमेव वक्तव्यं न
तु वैधहिंसायागानिष्टसाधनत्वाभावमपीत्यादिकं योगवार्तिके द्रष्टव्यमिति दि
क्॥ न कर्मणा न प्रजया न धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः तमेव विदित्वाति
मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेत्यादिश्रुतिविरोधेन तु सोमपानादिभिर
मृतत्वं गौणमेव मन्तव्यं॥ आभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यत इति विष्णुपु
राणात्॥ तदेवं दृष्टादृष्टोपाययोः साक्षात्परमपुरुषार्थसाधनत्वे सा साधिते
तदुपायकांक्षायां विवेकज्ञानमेवेतरप्रतिषेधेन हेयविवेकाख्यं दुःखहेतुच्छेद
कत्वेनोपायतया स्थापयति नादावविवेकमेवेतरप्रतिषेधेन हेतुतयापरिशेष यति

प्रतिसघट्टकेन नस्वभावतोबद्धस्यमोक्षसाधनोपदेशविधिः ७ दुःखात्यंतनिवृत्ते
र्मोक्षत्वस्योक्तत्वात्तावंधोत्रदुःखयोगएवतस्यचस्वरूपेणस्वाभाविकत्वेवक्ष्यमा
णलक्षणमस्तियतोनस्वभावतोबद्धस्यमोक्ष साधनोपदेशस्यश्रौतस्यविधि
रनुष्ठानंनयोज्यानांघटतेनह्यग्नेःस्वाभाविकादौष्ण्यान्मोक्षःसंभवतिस्वाभाविक
स्ययावद्द्रव्यभावित्वादित्यर्थः तदुक्तमीश्वरगीतायां यद्यात्मामलिनोस्वछोवि
कारीस्यात्स्वभावतः नहितस्यभवेन्मुक्तिर्जन्मांतरशतैरपीतिः यस्मिन्सतिकारण
विलंबाद्युल्लंघोयस्योत्पत्तौनभवतितस्यतत्स्वाभाविकमितिस्वाभाविकलक्षणं
ननुसर्वदोपलंभापत्तेः दुःखस्यस्वाभापत्तेःदुःखस्यस्वाभाविकत्वशंकैवनास्ती
तिचेन्न त्रिगुणात्मकत्वेनचित्तस्यदुःखस्वभावत्वेपिसत्वाधिक्येनाभिभवात्स

दादुःखानुपलब्धिवत् आत्मनोपि तदनुपलब्धिसंभवात् ॥ दुःस्वाभाविकत्ववादिभि
र्बौद्धैः स्थितस्यैवात्मनोऽभ्युपगमाच्च ॥ अथैवमात्मनाशादेव मोक्षोऽस्त्विति चेन्न आह एव
ञ्च विमुक्तः स्यामिति बंधसामानाधिकरण्ये नैव मोक्षस्य पुरुषार्थत्वादिति भव
त्वननुष्ठानं तेन किमित्यत आह ॥ स्वभावस्यानपायित्वादननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यं ॥
स्वभावस्यापायवत्त्वमभावित्वान्मोक्षासंभवेन तत्साधनोपदेशश्रुतेरननुष्ठानलक्ष
णमप्रामाण्यं स्यादित्यर्थः ॥ ननु श्रुतिबलादेवानुष्ठानं स्यात्तत्राह ॥ नाशक्योपदेश
विधिरुपदिष्टेप्यनुपदेशः ॥ न अशक्यफलायोपदेशस्यानुष्ठानं संभवति
यत उपदिष्टेपि विहितेपि अशक्यस्योपाये स उपदेशो न भवति किं तूपदेशाभास एव
वक्तापि तमर्थं वेदेपि न बोधयतीति भावादित्यर्थः ॥ अत्र शंकते ॥ शुक्लपटव

सां० भा०
१४

14

बीजवच्चेत् १० ननु स्वाभाविकस्याप्यपायो दृश्यते यथा शुक्लपटस्य स्वाभाविकं शौ-
क्ल्यं रागेणापनीयते यथा बीजस्य स्वाभाविक्यप्यंकुरशक्तिरग्निनापनीयते अतः शु-
क्लपटवद्बीजवच्च स्वाभाविकस्य बंधस्यापायः पुरुषे संभवतीति तदुच्छेदसाधनो-
पदेशः स्यादिति चेदिति सूत्रार्थः समाधत्ते शक्त्युद्भवानुद्भवाभ्यां नाशक्योपदेशः ॥११॥ उक्तदृ
तिरोभा तिरोभा ष्टांतयोरपि नाशक्यस्वाभाविकस्यापायोपदेशो लोकानां भवति कुतः शक्त्युद्भवाभ्यां उद्भवा
दृष्टांतद्वयेऽपि शौक्ल्यादेराविर्भाव वेव भवतः न तु शौक्ल्यांकुरशक्त्योरभावो विस्पर्थः
नन्वेवं पुरुषेऽपि दुःखशक्तितिरोभाव एव मोक्षोऽस्त्विति चेन्न दुःखासंतनिवृत्तेरेव
लोके पुरुषार्थत्वानुभवात् श्रुतिस्मृत्योः पुरुषार्थत्वसिद्धिश्च न तु दृष्टांतयोरिव ति-
रोभावमात्रस्येति किं च दुःखशक्तितिरोभावमात्रस्य मोक्षत्वे कृतादिष्वपि योगीश्वर एम०
१४

संकल्पादिनाप्यात्मस्वस्य मलबीजेऽपि वपुषि संभवे नानिर्मोक्षापत्तिरिति॥
स्वभावत्वे बंधनिराकरणनिमित्तेभ्यो विबंधमपाकरोतीति सत्यं जातेऽनंतु रूपवेङः स्वस्य
नैमित्तिकत्वे विज्ञानाकपाकेऽपि घटत्वं न घटेन ज्ञानागतावस्थस्य स्वरूपङः स्वस्य पा
वद्रूपभावित्वा दित्यभिप्रायेण नैमित्तिकत्वं निराक्रियते न कालयोगतो व्यापि
नो नित्यस्य सर्वसंबंधात् नापि कालसंबंधनिमित्तकः पुरुषस्य बंधः कृतः व्या
पिनो नित्यस्य कालस्य सर्वावच्छेदेन सर्वदा सकलाकलसकलपुरुषसंबंधात्॥ सर्वा
वच्छेदेन सदा सकलपुरुषाणां बंधापत्तेरित्यर्थः अत्र च प्रकरणे कालदेशाकर्मादीनां
निमित्तत्वसामान्यं नापलप्यते॥ श्रुतिस्मृतियुक्तिभिः सिद्धत्वात्॥ किंतु यन्नैमित्तिकत्वं पा
कजरूपादिवत् निमित्तजन्यत्वं तद्बंधे प्रतिषिध्यते पुरुषे बंधस्यौपाधिकत्वाभ्युपग

सां॰भा॰ १५ मात् ननु कालादिनिमित्तकत्वेपि सहकार्यंतरसंभवासंभवाभ्यां व्यवस्था स्यादिति चेत् एवं सति
यत्संयोगे सत्यवश्यं बंधस्तत्रैव सहकारिणि लाघवाद्बंधोस्त्वतः पुरुषे बंधव्यवहारस्सोपाधिक
त्वेनाप्युपपत्तेरिति गतं नैमित्तिकत्वेनेति" न देशयोगतोप्यस्मात् १२ देशयोगतोपि न बंधः
15
कुतः अस्मात्पूर्वसूत्रोक्तान्मुक्तामुक्तसर्वपुरुषसंबंधान्मुक्तस्यापि बंधापत्तेरित्यर्थः नाव
स्थातो देहधर्मत्वात्तस्याः १४ संघातविशेषरूपायावस्थानतन्निमित्ततोपि पुरुषस्य बंधः
कुतः तस्या अवस्थाया देहधर्मत्वादचेतनधर्मत्वादित्यर्थः अन्यधर्मस्य साक्षादन्यबंध
कत्वे अतिप्रसंगात् मुक्तस्यापि बंधापत्तेरित्यर्थः ननु पुरुषस्याप्यवस्थायां किं बाधकं तत्रा
ह असंगोयं पुरुष इति १५ इति शब्दो हेत्वर्थे पुरुषस्यासंगत्वात् अवस्थाया देहमात्र राम॰
धर्मत्वमिति पूर्वसूत्रेणान्वयः पुरुषस्यावस्थारूपविकारस्वीकारे विकारहेतुसंयोगाख्यः १५

संगः प्रसज्येतेति भावः असंगत्वे च श्रुतिः स यदत्र किंचित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसं
गो ह्ययं पुरुष इति संगमात्रं न भवति कालदेशसंबंधस्य पूर्वमुक्तत्वात् श्रुतिस्मृतिषु प
द्मपत्रस्य जलेनैव पद्मपत्रस्यासंगता या दृष्टांततयावगता तेन कर्मणामात्मधर्मत्वाद
तिप्रसक्तेश्च ॥ ९६ ॥ न हि विहितनिषिद्धकर्मणापि पुरुषस्य संबंधः कर्मणामनात्मधर्मत्वात्
अनात्मधर्मेण साक्षादसंबंधे च मुक्तस्यापि बंधापत्तेः न तु स्वस्वोपाधिकर्मणा बंधांगी
कारेणायं दोष इत्याशयेन हेत्वंतरमाह अतिप्रसक्तेश्चेति प्रलयादावपि दुःखयोगरू
पबंधापत्तेश्चेत्यर्थः सहकार्यंतरविलंबतो विलंबकल्पनं च प्रागेव निराकृतं न काल
योगः स्यादित्यत्र इति नन्वेवं दुःखयोगरूपोपि बंधः कर्मसामानाधिकरण्यानुरोधेन
चित्तस्यैवास्तु दुःखस्य चित्तधर्मतायाः सिद्धत्वात् किमर्थं पुरुषस्यापि कल्प्यत एवं बंध इ

सां॰ भा॰ १९

स्याशंकायामाह॥ विचित्रभोगानुपपत्तिरन्यधर्मत्वे १७ दुःखयोगरूपबंधस्यचित्तमात्रधर्मत्वे
विचित्रभोगानुपपत्तिः पुरुषस्य हि दुःखयोगं विनापि दुःखसाक्षात्काराख्यभोगस्वीकारे सर्वे
पुरुषदुःखादीनांसर्वपुरुषभोग्यतास्यान्नियामकाभावात् ततश्चायंदुःखभोक्ताऽयंचसु
खभोक्तेत्यादिरूपभोगवैचित्र्यंनोपपद्येतसर्वथा अतोभोगवैचित्र्योपपत्तयेभोगनियामक
तयादुःखादियोगरूपोबंधः पुरुषेपिस्वीकार्यः सचपुरुषेदुःखयोगः प्रतिबिंबरूपएवे
तिप्रागेवोक्तंप्रतिबिंबश्चस्वोपाधिष्वेतैरेवभवतीतिनसर्वपुंसांसर्वदुःखभोगप्रतिभावः
चित्तप्रतिबोधेपुरुषस्यानादिः स्वस्वामिभावः संबंधोहेतुरितियोगभाष्यादयंसिद्धंत
सिद्धंचित्तेचपुरुषस्यस्वत्वंस्वभक्तवृत्तिवासनावत्वमिति यत्तुचित्तस्यैवबंधमोक्षौनपुरु राम॰ १९
षस्येतिश्रुतिस्मृतिसुगीयतेतदुबिंबरूपदुःखयोगरूपंपारमार्थिकंबंधमादाययोध्यं

16

साक्षात्प्रकृतिनिमित्तकत्वमपि बंधस्यास्याकरोति प्रकृतिनिर्बंधनात्वेन तस्याप्यपि पारतंत्र्यं
१९ ननुप्रकृतिनिमित्ताद्बंधोभवत्विति चेन्न यतस्तस्याप्यपि बंधकत्वे संयोग पारतंत्र्यमग्रतस्त्व
वक्ष्यमाणमस्ति संयोगविशेषं विनापि बंधकत्वेप्रलयाद्यवपिदुःखबंधप्रसंगादित्यर्थः
प्रकृतिनिबंधनाद्वेदिति पाठेतुप्रकृतिनिर्बंधनाचेद्बंधनेसर्थः अतोयत्पारतंत्र्यात्प्रकृतिर्बंध
कारणंसंभवेत् तस्मादेव संयोगविशेषादौपाधिकोबंधोग्निसंयोगाज्जलौष्ण्यवदिति
स्वसिद्धांतमनेनैव प्रसंगेनांतरालएवधारयति न नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य तद्योगस्त
द्योगादृते १९ तस्मात्तद्योगादृते प्रकृतिसंयोगं विनान पुरुषस्य तद्योगोबंधसंपर्कोस्ति
अपितु स एव बंधं बंधस्यौपाधिकत्वलाभाय नतुयेनवक्रोक्तिः यदि हि बंधः प्रकृतिसं
योगजन्यः स्यात्स्फटिकजपारूपवत् तदा तद्बंधस्तद्योगेप्यनुवर्त्तेत नचवर्त्ततीयक्षणदर्शः

सा०भा०
१८

खनाशकत्वं कल्प्यं कारणनाशस्य कार्यनाशकतायाः क्लृप्तत्वेन तेनैवोपपत्तावस्माभिस्तदुक
स्मात् इति हि दुःखादेरुपादानं अतो दीपशिखावत् क्षणभंगुराया वृत्तेरस्तु विनाशित्वेनै
व तद्धर्माणां दुःखेच्छादीनां विनाशः संभवतीति अतः प्रकृतिवियोगे बंधाभावादौपाधिक
एव बंधो न तु स्वाभाविको नैमित्तिको वेति तथा संयोगनिवृत्तिरेव साक्षाज्ज्ञानोपायरस वि
वेकोक्तिफलं तथा च स्मृतिः यथा ज्वलद्गृहाच्छिष्टं गृहं विच्छिद्य रक्ष्यते तथा सदोषप्रकृति
विच्छिन्नो योगेन शोचतीति वैशेषिकाणामिव पारमार्थिको दुःखयोग इति अस्मोमाभद्धिसेत
दर्थंनिस्येसाप् यथा स्वभावशुद्धस्फटिकस्य रागयोगेन जपायोगं विना घटते तथैव
नित्यशुद्धस्वभावस्य पुरुषस्योपाधिसंयोगं विना दुःखसंयोगो न घटते स्वतो दुःखाद्य
संभवादित्यर्थः तदुक्तं सौरे यथा हि केवलो रक्तः स्फटिको लक्ष्यते जनैः रंजकाद्युपधाने

17

राम०
१८

न तद्धस्य रमशुरूपरक्षि नित्यत्वं कालानवच्छिन्नत्वं शुद्धादिस्वभावत्वं च नित्यशुद्धत्वादिकं
तत्र नित्यशुद्धत्वं सदा मायापुण्यस्पृष्टत्वं नित्यबुद्धत्वं ज्ञत्वगुणविदूनत्वं नित्यमुक्तत्वं सदापार
मार्थिकदुःखाद्युक्तत्वं प्रतिबिंबरूपदुःखयोगस्त्वपारमार्थिकोऽबंधरतिभावः आत्म
नो नित्यशुद्धत्वादौ च युक्तिः आत्मा तत्पासनमात्रो नित्यः शुद्धो बुद्धः सत्यो मुक्तो निरंजनो
विभुरित्यादिः ननु स्वमननश्रवणात्त्वाद्वत्रार्थे युक्तिरपि वक्तव्येति चेत्तत्सत्यं न तद्योगस्त
योगाद्धतरस्यनेन नित्यशुद्धत्वादौ युक्तिरयुक्तैव तथाहि आत्मनि नित्यत्वविभुत्वा
दिकं तावत्त्वयापादिदर्शने चैव साधितं तत्र नित्यस्य विभोरात्मनो यद्योगं विना दुःखा नुपादान
द्यखिलविकारयोगो न भवति तस्यैवांतःकरणस्य सर्वसंमतं करणत्वमेव युक्तं ला
घवात् सर्वविकारेष्वंतःकरणस्यैवान्वयव्यतिरेकाभ्यां च न पुनरंतर्विकारेषु मनसो

सां०भा०
१८

18

निमित्तत्वमात्मनश्चोपादानत्वं युक्तं कारणद्वयकल्पने गौरवात् न चाहं सुखी दुःखी करोमी
त्यनुभवादात्मनो विकारोपादानत्वसिद्धिरिति वाच्यम् अहं गौर इत्यादिभ्रमगतान्तं पातित्वे
नाप्रामाण्यं कस्यचिदिति तयोक्तप्रत्यक्षाणामुक्ततर्केणानुमानापेक्षया दुर्बलत्वात्॥
आत्मनश्चिन्मात्रत्वे तु मुक्तिरप्येव स्यादिति दिक्। अस्य सत्त्वस्यैवार्थः कारिकयाप्युक्तः तस्मा
त्तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गं गुणकर्तृत्वे च तथा कर्तेव भवत्युदासीनः इति कर्तृत्व
मत्र दुःखित्वादिसकलविकारोपलक्षणं तस्मात् योगसत्त्वेप्यस्य सत्त्वस्यैवार्थ उक्तः॥ २०॥ द
र्शयोः संयोगो हेयहेतुः गीतायां च पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणानिति
प्रकृतिस्थः प्रकृतौ संयुक्तः तथा च श्रुतावपि आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिण
इति न च कालादिवदेव प्रकृतिसंयोगोऽपि मुक्तपुरुषसाधारणतया कथं बंधहेतु

रामः
१८

न्या रितिवाच्यं जन्मापरनाम्नः स्वस्वबुद्धिभावापन्नप्रकृतिसंयोगविशेषस्यैवात्र संयोग
शब्दार्थत्वात् योगभाष्ये आसैस्तथाख्यातत्वात् बुद्धिरूपाधिनापुरुषेदृश्ययोगाच्च
वैशेषिकाद्युक्तस्वभोगजनकतावच्छेदकत्वेनातः कारणसंयोगेवैज्ञासंज्ञा स्वामिभिरपी
ष्टं अतोनसपुरुषादैवंधप्रसंगः स्वतंत्रस्वभुक्तवृत्तिवासनावत्वाद्युक्तं प्रत्येकंच दूषितत्वं
स्कारस्य चाहेयत्वानादित्वतः स्वस्वामिभावस्यैव स्थितिः कश्चित्तु प्रकृतिपुरुषयोः संयोगं
गीकारेद्रूपस्यपरिणाम संयोगीप्रसज्येयाताम् अतो नात्राविवेकएव योगशब्दा
र्थोऽनतु संयोग इति तन्न तद्योगोऽप्यविवेकादिति सूत्रेण विवेकस्य योगहेतुतावगत हेतुः
वसूत्रकारेणवक्ष्यमाणत्वात् स्वस्वामिशक्त्योः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगः तस्य हेतु
रविद्येति सूत्राभ्यां पातंजलेऽपि संयोगहेतुत्वस्यैवाविद्याया उक्तत्वाच्च किंचविवेकाभाव

सां॰भा॰ १९ रूपस्याविवेकस्यसंयोगत्वेप्रलयादावपिप्रकृतिपुरुषसंयोगसत्वेनभोगाद्यापत्तिः मिथ्याज्ञान दि
रूपस्याविवेकस्यचसंयोगत्वेआत्माश्रयः पुंप्रकृतिसंयोगस्याज्ञानादिहेतुत्वात्तस्माद्वि
वेकातिरिक्तोयोगोवक्तव्यः सचसंयोगएवान्यस्याप्रमाणिकत्वात् संयोगश्चनपरिणामः
सामान्यगुणातिरिक्तधर्मोस्यस्यैवपरिणामित्वव्यवहारात् अन्यथाकूटस्थस्यसर्वगत
19 त्वरूपविभुत्वानुपपत्तेः नापिसंयोगमात्रंसंगः परिणामहेतुसंयोगस्यैवसंगशब्द
र्थतयाउक्तत्वादिति ननुतथापिकूटस्थनित्ययोःप्रकृतिपुरुषयोर्महदादिहेतुरनित्यः सं
योगोघटतेतिचेत् प्रकृतेःपरिच्छिन्नापरिच्छिन्नत्रिविधगुणसमुदायरूपतयापरिच्छिन्न
चित गुणावच्छेदेनपुरुषसंयोगोत्पत्तेः संभवात्श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वात्प्रकृतिसंयोगक्षोभ राम॰
योरिति एतच्चयोगवार्तिकेप्रपंचितमस्माभिः अपरस्तुभोग्यभोक्तृयोग्यतैवानयोः संयो १९

गद्रस्तद् तदपि न यौगपद्यापातित्वतत्त्वे ज्ञाननिवर्त्यत्वानुपपत्तेः अनित्यत्वे किमपराद्धं संयोगे
न परिणामित्वापत्तेः समानत्वात् भोग्यभोक्तृयौगपद्याया संयोगरूपत्वस्य सत्त्वादिघ्न
क्तत्वेन प्रामाणिकत्वाच्चेति तस्मात्संयोगविशेष एवात्र बंधाख्यो हेयहेतुस्तथा सूत्रकारा
भिप्रेत इति स्वपक्षं बंधहेतुरवधारितः इदानीं नास्तिकाभिप्रेता अपि बंधहेतवो निराक
र्तव्याः तत्र षड्भिक्षो दृष्टावलोकपवादी विनायक इति अनुशासनाक्षिप्तसिद्धः क्ष
णिकविज्ञानात्मवादिनो बौद्धप्रभेदा एवमाहुः नास्ति प्रकृत्यादि बाह्यं वस्तु येन तत्सं
योगादौपाधिकस्तात्त्विको वा बंधः स्यात् किन्तु क्षणिकविज्ञानमात्रमद्वितीयं तत्त्वं
अमस्तं सर्वं सांवृतिकं संवृतिश्चाविद्या मिथ्याज्ञानाख्या तत एव बंध इति तथा चैते सां
अविन्नोपिहि बुद्ध्यात्मा विपर्यासनिदर्शनैः ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव ल

सं॰ भा॰
२०

20

स्यतरति तन्न तमादैतन्निराक्रियते नाविद्यातोपि अयस्तु नाबंधापायोगात २० अविद्याद्यः पूर्वोक्त
कालाद्यपेक्षया अविद्यातोपि न साक्षाद्बंधप्रयोगः अद्वैतवादिनां तेषां मविद्यातोपि न साक्षा
द्बंधप्रयोगः अद्वैतवादिनां तेषामविद्याया अप्यवस्तुत्वेन तयाबंधानौचित्यात् नहि स्वाप्नर
ज्वाबंधनं दृष्टमिति सर्पः बंधोप्यवास्तव इति चेन्न स्वप्नं सत्त्रकारेण निराकरिष्यमाणत्वाद्
सामानाद्वैतश्रवणेतरं बंधनिवृत्तये योगाभ्यासाभ्युपगमविरोधाच्च बंधमिथ्यात्वश्रवणे न बं
धनिवृत्त्यर्थस्य फलसिद्धत्वनिश्चयात तदर्थं वक्ष्यमाणसमाध्ययोगांगानुष्ठानासंभवादि
ति वस्तुत्वे सिद्धांतहानिः २१ यदि वाविद्याया वस्तुत्वं स्वीक्रियते तदा स्वाभ्युपगतस्या
विद्यातुच्छत्वस्य हानिरिति सर्पः विजातीयद्वैतापत्तिश्च २२ किंचाविद्याया वस्तुत्वे क्षणि
कविज्ञानसंतानाद्विजातीयं द्वैतं प्रसज्येत तत्रैव भवतामनिष्टमिति सर्पः संतानांतःपातित्व

राम॰
२०

ज्ञानामानंसात्सजातीयद्वैतमिथ्यात एवेत्याशयेन विजातीयेति विशेषणं ननु अविद्याया
अपि ज्ञानविशेषत्वात् अविद्यमापि कथं विजातीयद्वैतमिति चेन्न ज्ञानरूपाविद्याया
बंधोत्तरकालीनतया वासनारूपाविद्याया एव तैर्बंधहेतुत्वाभ्युपगमात् वासनात्म
नात् विजातीयैवेति एभिश्च सूत्रैर्न समीमांसासिद्धांतो निराक्रियत इति भ्रमो न क
र्त्तव्यः न समीमांसायां केनापि सूत्रेण विद्यामात्रतो बंधस्यानुक्तत्वात् अविभागो
वचनादित्यादिसूत्रैर्न समीमांसया अभिप्रेतस्याविभागलक्षणाद्वैतस्य अविद्या
दिवास्तवत्वे व्यविरोधाद्येपत्तेर्वेदांतिनु वा एतेना माध्यनिकस्य मायावादस्यात्र लिं
गं दृश्यते तत्तेषामपि विज्ञानवादैकदेशितया कमेव मायावादमसच्छं स्वंसम्य
क्तं बौद्धमेव वचमयैव कथितं देविकलौ ब्राह्मणरूपिणेत्यादि पद्मपुराणस्य श्रुतिन

सां॰ भा॰
२१

21

वाक्यपरंपराभ्यः नन्वेतद्वेदांतमतं वेदार्थवन्महाशास्त्रं मायावादमवैदिकमिति तद्वाक्य
शेषे बाधितमिति मायावादिनोऽत्रवचनसाक्षात्प्रतिवादित्वं विज्ञानीयेति विशेषणमेवैवपश्यात् ॥
मायावादिसजातीयत्वेनास्मान्भ्युपगमादिति तस्मादत्र प्रकरणे विज्ञानवादिनां बंध
हेतुव्यवस्थैव साक्षान्निराक्रियते नत्वेवं वशीरस्मान्नवीनानामपि प्रच्छन्नबौद्धानां मा
यावादिनामविद्यामात्रस्यैं श्रुकृस्वबंधहेतुत्वं निराकृतं वेदितव्यं अस्मिन्मते त्ववि
द्यायाः कूटस्थनित्यतारूपपारमार्थिकसत्त्वाभावेऽपि घटादिवद्वास्तवत्वेन वक्ष्यमाण
संयोगद्वारा बंधहेतुत्वेऽप्युक्तबाधानवकाशः एवं योगमतेऽन्यसमीमांसामतेऽपी
तिशंकितं विरुद्धोभयरूपाचेत् २३ ननु विरुद्धं पदुभयं सदसच्छाब्दे सद्विलक्षणमवि सदसद्विलक्षणं वा तद्रूपं वा
द्यावत्कल्पनानोनानमायापारमार्थिकद्वैतभंगइतिचेदिसर्गः॥ स्वयं तु सदसत्त्वं प्रपं

राम॰
२१

चस्य वस्तुनि तत्र सत्वासत्वे अनेकानेकत्वरूपत्वात् विरुद्धे एव न भवत इति सूचयितुं वि
रूढपदेपादानं परिहरति नानाहंकयपरापर्या प्रतीतेः २४ सुगमं अविद्या विद्यायाः
साक्षादेव दुःखयोगाख्यबंधहेतुत्वेज्ञाननाममविद्यास्यानंतरं प्रारब्धभोगानुप
पत्तिः बंधपर्यायस्य दुःखभोगस्य कारणनाशादिति अस्मदादिमतेपि नायं दोषः
संयोगद्वारैवाविद्याकर्मादीनां बंधहेतुत्वात् जन्मारम्भकस्य संयोगः प्रारब्धसमा
प्तिं विना न नश्यतीति पुनः शंकते नवपंचषट्पदार्थवादिनो वैशेषिकादिवत् २५
नन्वैशेषिकाद्यास्तिकवन्नवपंचषट्षोडशादिनियतपदार्थवादिनः अतो मतितोपि
सदसदात्मकः सदसद्विलक्षणो वा पदार्थः विशेषस्य पेयमितिभावः परिहरति
अनियतत्वेपि न यौक्तिकस्य संग्रहोऽन्यथा बालोन्मत्तादिसमत्वं २६ पदार्थेति

सां॰ भा॰ २२

यमो मास्तु तथापि भावाभाव विरोधेन युक्ति विरुद्धस्य सदसदात्मक पदार्थस्य संग्र

हो भवद्वचनमात्राच्छिष्याणां न संभवति अन्यथा पालकाद्युक्तस्याप्ययौक्तिकस्य

संग्रहः स्यादिस पर्थः [ति] स्कसादिकं चास्मिन्नर्थे स्फुटं नास्ति युक्तिविरोधेन च संदिग्ध

स्कतेरर्थांतरसिद्धिरिभावः नासद्रूपा न सद्रूपा मायानैवोभयात्मिका सदसभ्या

मनिर्वाच्या मिथ्याभूता सनातनी स्यादि सौराद्ध्वाकारानां त्वयमर्थः विकारजननी

मायामष्टरूपामजां ध्रुवामित्याद्युक्तिसिद्धमायाख्या प्रकृतिः परमार्थसती

न भवति एवं पर्वविकाररूपैः प्रतिक्षणमपायात् नापि परमार्थाऽसती भवति अर्थ

क्रियाकारित्वेन शशशृंगाविलक्षणत्वात् नापि तदुभयात्मिका विरोधात् अतः स

दसभ्यामनिर्वाच्यासत्येवेति असत्येवेति च निर्धारणोपदेशुमशक्या किंतु मिथ्याभू

राम॰ २२

22

तीपरिणामिनित्यताहूपव्यावहारिकसत्वव ॥१॥

तात्पर्यमात्मावहारिकासत्त्वंतीचेति एतद्वाग्ग्भगवंच धिप्यामहूतिद्विकूंपत्तमकार्लोपम्न
स्तानिच सर्वाण्येवहूबल्लानिज्ञाधुनिकैर्पिमाकवादैर्योजनीयानिस्र्पपरेनास्तिकाःस्राः
श्ल एककाबास्वविबधाःसंति तेषांवासनयाजीवस्यबंधर तितद्विहूपत्तिंनानाद्वि
षयोपरागनिमित्तोपस्य २७ अस्यात्मनःप्रवाहहूपेणानादिर्वासिवंधवाहनात्तन्नि
मित्तकोविबंधोनसंभवतीसर्भीः निमित्ततोप्यस्येतिपाठःलुसमीचीनःअत्रहेतुमाह।
नवाह्याभ्यंतरयोरूपरज्योपरंजकभावोपिदेशव्यवधानात सूक्ष्मस्यपाठलिंगत्रयस्यप्य
रिव २८ तन्मतेपरिच्छिन्नोदेहांतःस्थएवात्मातस्याभ्यंतरस्यनवासविषयेणसहोपर
ज्योपरंजकभावोपिसंभवतिकुतःसूक्ष्मस्यपाठलिंगत्रयस्यपोरविदेशव्यवधानाद्वि
र्भीः संयोगेह्यस्येवहिवासनात्म्य उपरागो हृक्षः व्याप्यामंजिष्ठावस्त्रयोः यथावाबुव्यस्फ

सां० भा०
२३

रिक्तयोरिति अपि शङ्केन स्वमतेऽपि संयोगादिः समुच्चीयते स्रुघ्नपाटलिपुत्रौ देशविशेषौ
न तु भवतामिंद्रियाणामिवास्माकमात्मनो विषयदेशे गमनाद्विषयसंयोगविषयोपरा
गो व्यक्तमस्त्यात्माहं द्वयोरेकदेशालब्धोपरागान्नव्यवस्था २७ द्वयोर्व्यक्तात्मनोरेक
स्मिन् विषयदेशे लब्धविषयोपरागान्नवंधमोक्षव्यवस्था स्यात् मुक्तस्यापि वंधापत्ति
रित्यर्थः अत्र शंकते अदृष्टवशाच्चेत् २८ नन्वेकदेशसंबंधेन विषयसंयोगसाम्ये
प्यदृष्टवशादेवोपरागलाभ इति चेदित्यर्थः परिहरति न द्वयोरेककालायोगादुपकार्यो
पकारकभावः २९ न कर्तृनिष्ठादृष्टानि भोक्तृनिष्ठे विषयोपरागः संभवतीत्यर्थः
शंकते पुत्रकर्मवदिति चेत् न तु यथा पितृनिष्ठेन पुत्रकर्मणा पुत्रस्योपकारो भवति तद्वद
धिकरणेनैवादृष्टेन विषयोपरागः स्यादित्यर्थः दृष्टांतासिद्ध्या परिहरति नास्ति ह राम०
२३

23

तत्र स्थिर एकात्मा यो गर्भाधानादिना संक्रियते पुत्रेऽपि तन्मते पुत्रस्योपकारेण घटते ।
दिति यस्मात्तत्र तन्मते गर्भाधानमारभ्य जन्मपर्यंतं स्थायी एक आत्मा नास्ति यो जन्मोत्तरकाली
नकर्माधिकारार्थं पुत्रेष्या संक्रियेतेति दृष्टांतस्याप्रसिद्धिरित्यर्थः अस्मन्मते तु स्थैर्या
भ्युपगमात्तत्राप्यदृष्टसामानाधिकरण्यमेवास्ति पुत्रेष्याजनितेन पुत्रोपाधिनिष्ठादृष्टेनै
व पुत्रोपाधिद्वारा पुत्रस्योपकारादिस्तस्मन्मते पि दृष्टांतासिद्धिरितिभावः ननु वंशस्यापि
क्षणिकत्वादपि यतः कारणकोऽभावकारण एक एव वंशोऽस्ति सा शापेनापरो नास्ति कः स
स्यवतिष्ठते स्थिरैकात्मासिद्धेः क्षणिकत्वं वंशस्येति शेषः भावस्तु क एव अत्रायं प्रयोगः
विवादास्पदं वंशादि क्षणिकं सत्वात् दीपशिखादिवदिति न च घटादौ व्यभिचारः तस्या धा
पि पक्षसमत्वात् एतदेवोक्तं स्थिरैकात्मासिद्धेरिती समाधत्ते न प्रत्यभिज्ञावान् एक

सां॰ भा॰ २४ स्याद्विक्षणिकत्वमितिशेषः यदेवाहमद्राक्षं तदेवाहं स्पृशामीत्यादिप्रत्यभिज्ञायाः स्थैर्यसि
द्धेः क्षणिकत्वस्य बाधात् प्रत्यभिज्ञानेत्यर्थः तद्यथा वंध्यादेः स्थिरं सत्वात् घटादिवदिति
अस्मन्मत एवानुकूलतर्कसत्वेनानसत्त्वमिति पत्ता तान्न दीपादौ च सत्त्वमनेकक्षणत्वान्नाकल
नेन क्षणिकत्वेऽस्माकमेव परेषामिति श्रुतिमात्रविरोधाच्च सदेव सौम्येदमग्र आसीत्तम
24
एवेदमग्र आसीदित्यादिश्रुतिभिः कथमसतः सज्जायेतेत्यादिश्रौत्याद्युक्तिभिश्च कटं
दृगिकत्वासिद्धेश्च न सत्का[illegible]कारणात्मकाखिलप्रपंचे क्षणिकत्वानुमानस्य विरोधान्न क्षणिकत्वमित्यर्थः
दृष्टान्तासिद्धेश्च प्रदीपशिखादिदृष्टान्तेऽपि क्षणिकत्वानुमानमित्यर्थः किंच क्षणिकता
वादिनां मृदादेस्तलेऽपि कार्यकारणभावः प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यथानुपपत्तिसिद्धो नो एमं॰
पपद्येतेत्याह उपजायमानयोर्नकार्यकारणभावः किंतूपजायमानयोः २४

कार्यकारणभावः किंवा क्रमिकयोः तत्रनाद्यो विनिगमकाभावादिष्परतिभावः नांत्यस्तस्या
ह पूर्वापरयोरुत्तरत्वे योगात् पूर्वस्य कारणस्यापायकाले उत्तरस्य कार्यस्योत्पत्तेर्नोचि
स्यादविनष्टत्वादसंभवति कार्यकारणभावः उपादानकारणानुगततयैव कार्यत्व
भवादिसर्थः उपादानकारणमधिकृत्यैवैतद्दूषणं तत्राह नन्वावैतदयोगादुभय
व्यभिचारादपि नैवतः पूर्वस्याभावकाले उत्तरस्यासंबंधः अतउभयव्यभिचारादन्व
यव्यतिरेकव्यभिचारादपि न कार्यकारणभावस्त्वर्थः न ह्यहि यदा उपादेयोत्पत्तिः
तदा उपादानं यदा चोपादानाभावस्तदोपादेयोत्पत्तिसंभावस्तत्रान्वयव्यतिरेकेणैवोपा
दानोपादेययोः कार्यकारणभावग्रहोभवति तत्र क्षणिकत्वेन क्रमिकयोस्तयोर्विरु
द्धकालतयाऽन्वयव्यतिरेकव्यभिचाराभ्यां न कार्यकारणभावसिद्धिरिति ननु नि

मित्तकारणस्यैवोपादानकारणस्यापि पूर्वभावमात्रेणैव कारणतास्त्वत्राह पूर्वभावमात्रे
न नियमः पूर्वभावमात्राभ्युपगमे च इदमेवोपादानमिति नियमो न स्यात् निमित्तका
रणानामपि पूर्वभावाविशेषात् उपादाननिमित्तयोर्विभागः सर्वलोकसिद्धः स्पष्टः
अपरे तु नास्तिका आहुः विज्ञानातिरिक्तवस्त्वभावेन बन्धोऽपि स्वप्नपदार्थवत् अतो विज्ञानमात्रं
संतमिथ्यात्वेन न तत्र कारणमस्तीति तन्मतमपाकरोति न विज्ञानमात्रं बाह्यप्रतीतेः
न विज्ञानमात्रं तत्त्वं बाह्यार्थानामपि विज्ञानवत्प्रतीतिसिद्धत्वादित्यर्थः ननु लाघ
वतर्केण स्वप्नादिदृष्टदृष्टत्वहेतुकमिथ्यात्वानुमानेन बाह्यवस्त्वनुभवो बाधनीयः
अत्र च भवतां श्रुतिस्मृती अपि स्तः विश्वमिदं सर्वं तस्मात् विज्ञानमेवास्ति न प्रपं
चो न संसृतिरित्याद्या इत्यतो दूषणान्तरमाह तदभावे तदभावाच्छून्यं तर्हि तर्हि

बाह्याभावे शून्यमेव प्रसज्येत न तु विज्ञानमपि कुतः तदभावे तदभावात् बाह्याभा
वे विज्ञानस्याप्यभावप्रसंगात् विज्ञानप्रतीतेरपि बाह्यप्रतीतिवदवस्तुविषयत्वानु
मानसंभवात् ज्ञानप्रामाण्यस्यैकाप्यसिद्धत्वाच्च तथा विज्ञाने प्रमाणनामपि
बाह्यवत्प्रलापाच्चेत्यर्थः ननु अनुभवैकस्यापि विवादाभावेन नास्ति तत्र प्रमा
णापेक्षेति चेन्न शून्यवादिनामेव तत्र विवादात् अथाऽसतापि प्रमाणेन वस्तुसिद्ध्य
ति विषयाबाधस्यैव प्रमाणप्रयोजकत्वात् ननु प्रमाणपारमार्थिकत्वस्येति चे
न्न एवं सति असत्प्रमाणस्य सर्वत्र सुलभत्वेन कस्याप्यर्थे प्रमाणान्वेषणस्यायोगा
त् अथ यासत्त्वेऽपि व्यावहारिकसत्त्वरूपो विशेषः प्रमाणे द्रष्टव्य इति चेत् ॥
आयातं मार्गे किं तन्नाम व्यावहारिकत्वं मदुपराणामित्वं तदस्माभिरपीष्ट्या

सां॰ भा॰
२६

26

मेव सत्त्वं ग्राह्यग्राहकसमानानां दृष्टं श्रुतिभिरजडतादितुल्यत्वस्यैव सप्रपंचे स्माभिः प्रतिषे
धात्‍ यदि तु नः प्रतीयमानतामात्रं तत्तदापि तादृशैरेव समानैर्वीक्षार्थस्यापि सिद्धिः प्र
संगात्‍ लाघवतर्कानुगृहीतेन यथाक्रमं चिदनुमानेन बाधस्तु विज्ञानेपि समान
इति एतेनाधुनिकानां वेदान्तिब्रुवाणामपि मतं विज्ञानवादतुल्ययोगक्षेमतया
निरस्तं विज्ञानमात्रस्य सत्ताप्रतिपादकश्रुतिस्मृतयस्तु कूटस्थत्वरूपां पारमार्थि
कसत्तामेव बाह्यानां प्रतिषेधंति न तु परिणामित्वरूपां व्यावहारिकसत्तां यत्तु काला
तरेणापि नाशसंभावनामपेक्षितैं परिणामादिसंभवांतदस्तु न पतद्वत्किं वस्तु कणेति
यद्यत्कोके यत्ते राजमध्ये कं तथाप्यव्यञ्जतेसत्तु न सत्त्वं कल्पनामयमिति विष्णुपुरा
णादिषु परिणामित्वस्यैव सत्तावागमादिति संकल्पनामयमेव स्वराज्येसंकल्प

सां० भा०
२६

रचितं ॥ एतेन विज्ञानमयमेवैतद्द्वैधमवगच्छते साधिना विभ्रमरूपेण मायामोहरूपिणा
विष्णुनाऽसुरेभ्यो पितत्वमेवोपदिष्टं ॥ तेनाऽनधिकारिदेवैर्विपरीतार्थग्रहणे
न विज्ञानवादिनो नास्तिका बभूवुरिति सर्वगतत्वं ॥ तदेतत्सर्वं न समीमांसाभाष्ये मा
यावादनिरसनप्रसंगतो विस्तारितमस्माभिः ॥ नन्वेवं भवतु शून्यमेव तत्त्वं तथा तु
तरामेव बंधकारणं नैव बंधं न मुक्तं तु दृष्टादिति नास्तिकशिरोमणेः प्रसवति ह
ते ॥ शून्यं तत्त्वं भावो विनश्यति वस्तुधर्मत्वाद्विनाशस्य ॥ शून्यमेव तत्त्वं यतः सर्वो
पि भावो विनश्यति यश्च विनाशी स मिथ्या स्वप्नवत् ॥ अतः सर्ववस्तुनामाद्यंत
योरभावमात्रत्वान्मध्ये क्षणिकत्वं सांवृतिकं न पारमार्थिकं वंध्यादि ॥ ततः किं
केन वध्यते स्म शून्यः भावानां विनाशित्वे हेतुर्वस्तुधर्मत्वाद्विनाशस्येति विशेषस्य ना

सां· भा·
२७

27

वस्तुस्वभावत्वात्स्वभावं तु विहाय न पदार्थस्तिष्ठतीत्यर्थः परिहरति अपवादमात्र
मबुद्धानां भावत्वाद्विनाशित्वमिति मूढानां अपवादमात्रं मिथ्यावाद एव नाशकार
णाभावेन निरवयवद्रव्याणां नाशासंभववात् कार्याणामपि विनाशासिद्धेश्च
घटो जीर्ण इति प्रत्ययैर्देवघटेती तेरस्मादिप्रतीत्या घटातीतावस्थायामेव स्यापा दे र ४
एवासिद्धेः अथ प्रकृतावप्यस्य कार्यतत्त्वताभ्युपगमे स्वमतप्रवेश एवाकिंचिद्विना
शस्यप्रपंचतत्त्वताभ्युपगमेपि विनाश एव बंधस्य पुरुषार्थः संभवत्येवेति क
श्चित्तद्व्याचष्टे अस्मत्तत्त्वमित्यस्मानां कुत्सितवाद्मात्रं न पुनरत्र युक्तिरस्ति प्रमा
णसत्त्वासत्त्वविकल्पासहत्वात् अस्य प्रमाणांगीकारे तेनैव अस्य सत्ताक्षतिः अ रा म०
नंगीकारे प्रमाणाभावादस्य असिद्धिः स्वतःसिद्धौ च चिद्रूपतापत्तिरित्यर्थः २७

इति ॥ न च न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा प
रमार्थता ॥ सर्वशून्यं निरालंबं स्वरूपं यत्र चिंत्यते अभावयोगः स प्रोक्तो येनात्मानं
प्रपश्यतीति श्रुतिस्मृतिभ्यामपि शून्यं तत्त्वतया प्रतिपाद्यत इति वा ध्येयं पुरूषाणां तत्र
निरोधाद्यभावस्यैव तादृशी श्रुतिः श्रुतस्यैवोक्तत्वात् पूर्वोत्तरवाक्याभ्यां शून्यस्यै
व प्रकारेण तद्विलीनविश्वचिदाकाशस्यैव तादृशस्मृतिभ्यां तत्त्वतः प्रतिपादना
च त्रैलोक्यं गगनाकारं नभस्तुल्यं वपुः स्वकं विपश्यामि मनो ध्यानं न योगान्न सैव
गोपन्नरसाद्द्वाक्यांतरैकवाक्यत्वात् आकाशशून्ययोः पर्यायत्वादिति मनो
महत्तत्त्वाद्यविलीनकारणं च विपश्यामि चिदाकाशे लीनं दृष्टांतरमाह उभ
यपक्षसमानक्षेमत्वादयमपि पक्षणि कुर्वात्य विज्ञानो भयपक्षयोः समानक्षेम

सां॰ भा॰ २८

28

त्वात्तुल्यनिरसनहेतुकत्वादयमपि पक्षोऽपि न युक्त इत्यनुषंगः क्षणिकपक्षनिरास
हेतुर्हि प्रत्यभिज्ञानुपपत्त्यादिः अन्यवादिभिः समानः तथा विज्ञानपक्षनिरासहेतुर्हि बाह्य सहे
प्रतीत्यादिहेतुरप्यत्र समान इत्यर्थः यद्यपि दुःखनिवृत्तिरूपतयाऽतत्साधनतया
वाऽन्यत्वैवास्तु पुरुषार्थः इति तैर्मन्यते तदपि दुर्घटमित्याह अपुरुषार्थत्वमुभ
यथाउभयथाऽस्वतः परतश्चान्यतया पुरुषार्थत्वेन संभवति स्वनिष्ठत्वेनैव सु
खादीनां पुरुषार्थत्वात् स्थिरस्य पुरुषस्यानभ्युपगमादित्यर्थः तदेवं बंधका
रणविषयेनास्तिकमतानि दूषितानि इदानीं पूर्वं निरस्तानपि श्लिष्टान्यास्तिकसंभा
व्यान्यप्रमाणि बंधकारणानि निरस्यन्ते नगतिविशेषात् प्रकरणं बंधो लभ्यते न
गतिविशेषात् शरीरप्रवेशादिरूपाद्विपुरुषस्य बंधर इत्यर्थः अत्र हेतुमाह नि राम॰ २८

क्रियस्य तदसंभवात् निष्क्रियस्य विभोः पुरुषस्य गत्यसंभावादित्यर्थः ननु श्रुति स्मृ
त्योः इह लोकं परलोकं गमनागमनश्रवणात् पुरुषस्य परिच्छिन्नत्वमेवास्तु तथा च श्रु
तिरप्यंगुष्ठमात्रः पुरुषोंतरात्मेत्यादिः सांशं कायाकारेति मूर्तत्वाद्घटादिवत्तस्मा
न्नधर्मापन्नावयवसिद्धिरतः यदि च घटादिवदुपमानमूर्त्तेः परिच्छिन्नः स्यात्क्षिपतेत
दासावयवत्वकिनाच्छिलादिना घटादिसमानधर्मापन्नावयवसिद्धिरतः स्यादित्यर्थः
गतिश्रुतिमुपपादयति गतिश्रुतिरुपाधियोगादाकाशवत् यथा च गतिश्रुति
रपि पुरुषे स्ति सा विभुत्वश्रुतिस्मृतिप्रमाणतो घटाकाशस्येवोपाधियोगादेव मन्त
व्येत्यर्थः तत्र च प्रमाणं घटसंवृतमाकाशं नीयमाने घटे यथा घटो नीयेत नाका
शं तद्वज्जीवो नभोपमः बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव आराग्रमात्रो ह्यवरोपि दृष्ट ९९

सां॰भा॰
२७

29

साद्दिश्रुतिः नित्यः सर्वगतः स्थाणुरित्यादिस्मृतिश्च मध्यमपरिमाणत्वे सावयवत्वा
पत्त्या विनाशित्वं अणुत्वे च देहव्यापिसुखाद्यनुपपत्तिरित्यादियुक्तिश्चेति अत एव
प्रकृतिः कुरुते कर्म शुभफलात्मकं प्रकृतिश्च तदश्नाति त्रिषु लोकेषु कामगा इत्या
दिस्मृतिभिः प्रकृतेरेव विशिष्टक्रियारूपा गतिः स्मर्यत इति न कर्मणाप्यतद्धर्म
त्वात् कर्मणा अदृष्टेनापि साक्षात्पुरुषसंबंधः कुतः पुरुषधर्मत्वाभावादित्य
र्थः एवं विहितनिषिद्धव्यापाररूपेण कर्मणा बंधो निराकृतः अत्र तु तज्जन्यादृ

केशवा

ष्टेने सार्धिक्कविंभागाद्द्वपौनरुक्त्यं न त्वस्य धर्मेणाप्यस्य संबंधः स्यात्तत्राह अति
प्रसक्तिरन्यधर्मत्वे वं धतत्कारणाबोभिन्नधर्मत्वे अतिप्रसक्तिर्मुक्तस्यापि बंधाप
त्तिरित्यर्थः किं बहुना स्वभावादिकर्मान्तैरमिनवाकेनापि पुरुषसंबंधोत्पत्तिर्न घ एमः
२७

इतिश्रुतिविरोधादिति साधारणं बाधकमाह निर्गुणत्वादिश्रुतिविरोधश्चेति पुरु
षबंधस्यानौपाधिकत्वे साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेत्यादिश्रुतिविरोधश्च स
र्थः इति शास्त्रे बंधहेतुपरीक्षा समाप्ता॰ तदेवं स्वभावतो बंधस्येत्यादिनामघट्ट
केनेतरप्रतिषेधतः प्रकृतिपुरुषसंयोग एव साक्षाद्बंधहेतुरवधारितस्तत्रेय
माशंका ननु प्रकृतिसंयोगोपि पुरुषे स्वाभाविकत्वादिविकल्पग्रस्तः कथं न
भवति संयोगस्य स्वाभाविकत्वकालादिनिमित्तकत्वे हि मुक्तस्यापि बंधापत्तिरि
त्यादिदोषाः प्रधानसंयोगेपि समाना एवेति तामिमामाशंकां परिहरति तद्योगोप्यविवेका
न्न समानत्वं पूर्वोक्तस्तद्योगोपि पुरुषस्याविवेकाद्दृष्टप्रमाणाद् अविवेकादेव हि निमि
त्तात्संयोगो भवति अतो नोक्तदोषाणां समानत्वमस्तीत्यर्थः सचाविवेको मुक्तेषु

१

सां॰भा॰ ३०

नास्तीति न तयोः पुनः संयोगो भवतीति ननु अविवेकोऽत्र प्रकृतिपुरुषाभेदसाक्षात्का
रः संयोगकारणसत्वात् किंतु विवेकप्रागभावो विवेकख्यज्ञानवासनावा तदुभय
मपि न पुरुषधर्मः किंतु बुद्धिधर्म एव स च धर्मिणोऽत्र संयोगेऽतिप्रसंगदोषसा
म्यमस्त्येवेति चेत् मैवं विषयतासंबंधेनाविवेकस्य पुरुषधर्मत्वात् तथा च
प्रकृतिर्बुद्धिरूपा सती यस्मै स्वामिपुरुषायात्मानं विविच्य न दर्शितवती स्ववृत्ति
दर्शनार्थं तस्मै यद्बुद्धिरूपेण तत्रैव रूपे संयुज्यत इत्यवस्थायाति प्रसंगाभा
वात् तदुक्तं कारिकयां पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य पंग्वंधव
दुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्ग इति स्वामिने पुरुषप्रधाने दर्शितुं तयोः कैव
ल्यार्थं च सर्गः अविवेकस्य वृत्तिरूपत्वं तु वासनात्वं न तु तत्वं चित्तस्थितेरस्या गा

च प्र

30/1

रा॰म॰ ३०

मिस्तत्रैवव्यवस्थां वक्ष्यामः अविवेकश्च संयोगद्वारैव बंधकारणं मलमेवं व्यादर्शि
नात् अविवेकनाशेपि जीवन्मुक्तस्य दुःखभोगदर्शनाच्च अतः साक्षादेवावि
वेको बंधकारणं प्राप्नोति। ननु भोग्यभोक्तृभावनियामकत्वेन तृप्तस्वस्थानादिस्व
स्वामिभावस्य कर्मादीनां वा संयोगहेतुत्वमस्तु किमित्यविवेकोपि संयोगहेतुरि
ष्यत इति चेन्न पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुंक्ते प्रकृतिस्थो हि भुंक्ते प्रकृतिजान्गुणान्
कारणं गुणसंगोस्य सदसद्योनिजन्मसु इति गीतायां संगाख्याभिमानस्य संयोग
हेतुत्वस्मरणात् वक्ष्यमाणदिवाकरयुक्तिभ्यश्चान्यथाज्ञानतो मोक्षस्य श्रुति
स्मृतिसिद्धस्यानुपपत्तेश्च अथैवमपि स्वोपाधिकर्मादिकमपि संयोगकार
णं भवति तद्रूपकस्य मम विवेक एव केवलं तत्र कारणमुच्यत इति उच्यते॥

सा॰ भा॰
३०

अविवेकापेक्षया कर्मादीनामतिपरंपरयैव पुरुषसंबंधः तथाविवेक एव पुरुषेण
साक्षाद्धेतुं शक्यते कर्मादिकं त्वविवेकाख्यहेतुसिद्धेः इत्याशयेनाविवेक एव
मुख्यतः संयोगहेतुतयोक्त इति अयं चाविवेको गृहीतासंसर्गकमुभयप्रतानम
विद्यास्थलाभिषिक्त एव विवक्षितः विपर्ययाद्बंधः विपर्ययभेदाः पंचैवास्यागामि
सूत्रद्वयात्तस्य हेतुरविद्येति योगसूत्रेप्यविद्याया एव पंचपर्विकाया बुद्धिपुरुष
संयोगहेतुतावचनाच्च ॥ अस्य पारख्यासनमुपागममात्र एव योगतोत्र विशेषो
विस्पष्ट नपुनरविवेकोत्राभावमात्रं विवेकप्रागभावो वा मुक्तस्यापि बंधापत्तेः
जीवन्मुक्तस्यापि भाविविवेकप्रागभावेन धर्माधर्मोत्पत्तिद्वारा पुनर्बंध
प्रसंगाच्च तथागामिसूत्रस्य ध्वांतदृष्टांतानुपपत्तेश्च अभावस्य ध्वांतवदप

ए म॰
३०

30
/2

एकत्वासंभवात् तथाच बुद्धिरूपसावविद्याविवेकस्य श्रवमात्रीनो ११ घते यान्तामिति
आत्मन्मतेचवासनारूपस्यैवाविवेकस्यसंयोगस्यजन्महेतुतयातमोवदाव एकत
व बुद्धिरूपासादिकमंजस्यैवो ११ घतेतस्य हेतुरविद्येतिपातंजलसूत्रभाष्यकारैरविद्या
शब्देनवीजं व्याख्यातं ज्ञानस्यसंयोगेन एकालीनत्वेन संयोगाज्जनकत्वादिति ॥ अ
पिच पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुंक्त इत्यादिवाक्येषु अभिमानाख्यसंगस्यैव प्रकृतिस्थता
ख्यसंयोगहेतुतावगम्यते अत एव चाविद्यानाभावोपितु विरोधिज्ञानांतरमिति
योगभाष्ये व्यासदेवैः प्रपत्तेनावधृतं तस्मादविवेकाविद्ययोस्तुल्ययोगक्षेमत
यास्याविवेकस्यापिज्ञानविशेषत्वमितिसिद्धं अपंचाविवेकस्त्रियासंयोगाख्यज
न्महेतुः साक्षात्कर्मधर्मोत्पत्तिद्वारारागादिद्वेषद्वारा च भवतिसतिमूलेतद्विपाक

सां० भा० ३१ इति योगसूत्रात् कर्त्तास्मीति निवृत्तं तरति स्मृतेः वीतरागजन्मादर्शनादिति न्यायसूत्राच्च
तदुक्तं मोक्षधर्मे विज्ञानेन्द्रियोर्थानीन्द्रियार्थानोपसर्पत्यतर्षुलं हीनश्च करणैर्देही नदे
हं पुनरर्हति तस्मात्तर्षात्मका तृष्णा हि जायते जंतवरति रागस्तु अविवेककार्य
इति योगसूत्राभ्यामप्येतत्प्रत्येतव्यं समानतंत्रत्वात् तथा च सूत्रं क्लेशमूलः
कर्माशयः सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगा इति क्लेशाश्चाविद्यादयः पंचवक्तमिति
अविवेकस्यैव धर्मजनने हेतुत्वात् तच्च विज्ञेयं क्लेशेश्वरगीतायामुक्तं अनात्मन्यात्म
विज्ञानं तस्माद्दुःखं तथेतरत् रागद्वेषादयो दोषाः सर्वे भ्रान्तिनिबंधनाः कार्यो
ह्यस्य भवेद्दोषः पुण्यापुण्यमिति श्रुतिः तद्दोषादेव सर्वेषां सर्वदेहसमुद्भव इति
एतदेव मायाविसृष्टितं दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनं राम० ३१

तदभावादपवर्ग इति । तदेवं संयोगस्य जन्महेतुरेवं भाख्याहे यस्य मूलकारणं अ
विवेक इति हि यः हेतुर्व्यूहः प्रतिपादितः इतः परं मक्रमप्राप्तं हानोपायव्यूहमिति
विस्तरेण शास्त्रसमाप्तिं प्रतिपादयति अतएवातएवोक्तव्यूहहानपि विस्तार
पिष्यति निपतकारणं तदुच्छित्तिर्ध्वान्तवत् शुक्तिरजतादिस्थले लोकसिद्धं
यन्निपतकारणं विवेकसाक्षात्कारः तस्मात्तस्याविवेकस्योच्छित्तिर्भवति ध्वान्त
वत् यथा ध्वान्तमालोकादेव निपतकारणं नश्यति नोपायान्तरेण तथैवावि
वेकोपि विवेकादेव नश्यति ननु कर्मादिभ्यः साक्षादस्य धीः तदेतदुक्तं योगसू
त्रेण विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपाय इति कर्मादीनि तु ज्ञानस्यैव साधना
नि योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिरविवेकख्यातेरिति योगसूत्रेण स

सां॰भा॰
३२

32

सत्त्वशुद्धिद्वारेण ज्ञानयोग्यतां गत सर्वकर्मणां साधनत्वावधारणे कृत्वा प्राचीनास्क
वेदांतिनो मोक्षेपि कर्मणो ज्ञानांगत्वमाहुः विद्यांचाविद्यांच यस्तद्वेदोभयं सह ॥
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुत इति श्रुतौ सहकारित्वेन चेति वेदांतसू
त्रे चांगांगिभावेन ज्ञानकर्मणोः सहकारित्वावधारणं त ज्ञानिनाज्ञानिना वापि
यावद्देहस्य धारणं तावद्वर्णाश्रमप्रोक्तं कर्तव्यं कर्म मुक्षपरस्यादिस्मृतेश्च
उपमर्दं चेति वेदांतसूत्रेण तु कर्मत्यागो योगारूढस्य माय प्राप्तीनूपत एव ज्ञान
स्यैव्याप्तितो मोक्षहेतुत्वं व्यवस्थापयितुं यद्धि विशेषकृत्वा तत्कर्मज्ञानाभ्यास
स्याविरोधि भवेत तदागुणलोपेन गुणिनरतिभावेन सन्धानरक्षार्थमंगमप्तं
कर्मैव साम्यं जगु भरताद्येदिस्या शाखादितितेषां मतेपि विवेकद्वारतां विना राम॰ ३२

विवेकनाशसत्वं कर्मणो नैव सिध्यतीति न तद्विरोधः अत्र सूत्रे ध्वांतस्यालोकना
श्यत्ववचनात्तमोपि द्रव्यमेव न त्वालोकाभावः असति वा धके नीलं तमः स्यादि
मस्यानां भ्रमत्वान्नैच्छिसात न चक्तृप्ते नैवोपपत्तावतिरिक्तकल्पनागौरवमेव
बाधकमिति वाच्यं एवं च सति विज्ञानमात्रेऽपि स्वप्नवत्सर्वव्यवहारोपपत्तावति
रिक्तकल्पनागौरवेण बाह्यार्थप्रतीतेरपि बाधापत्तेः तस्मादत्र प्रामाणिकत्वान्नै
एवं न दोषायेति ननु विवेकज्ञानं विना किमविवेकस्य ज्ञानव्यक्तीनां स्वस्वतत्वी
रव्या पक्षाणि श्यश्यं विनाशात्तज्ञानस्य तन्नाशकत्वं किमर्थमितरथेति चेत् अविवेकश रव्या
केन तद्वासनाया एव पूर्वं सत्वे भ्रांतत्वात् अनागतावस्थस्याविवेकस्य स्वज्ञान
तेनाशसंभवाच्चेति ननु प्रकृतिपुरुषाविवेक एव चेत्संसारे भोगहेतुरेव बंधहेतुः

सां॰ भा॰ ३३

33

तयोर्विवेक एव च मोक्षहेतुस्तादृग्देहाद्यभिमानसत्वे विमोक्षः स्यात् तथाच श्रुतिस्मृ
तिस्मृत्यविरुद्धमिति तत्राह प्रधानाविवेकादन्याविवेकस्य तद्धाने हानं पुरुषे प्रधा
नाविवेककारणको योऽन्याविवेको बुद्ध्याद्यविवेको जायते कार्याविवेकस्य कार्य
त्वाज्ञानात्कारणाविवेकमूलकत्वात् तस्मात्प्रधानाविवेकहानेऽस्य स्वयं हान
मित्यर्थः प्रधानापरकार्येषु रूपादिष्वविवेको न संभवति तथा कूटस्थत्वादि
धर्मैः प्रधानात्स्वरूपे विविक्ते तत्कार्येषु परिणामादिधर्मकेषु बुद्ध्यादिष्वभिमानो
नोत्पद्यतेऽस्य हेतुत्वाभावात्कारणनाशाद्वेति भावः तदेतत्स्मर्यते चित्राधारा वि
पत्सागोऽस्य कं तस्मादविवेकं प्रकृतेर्विभिन्नेऽवसंध्यापिनां केसरान्परतिरमो
विरामः सामान्यादिदशाके न हृदयस्यस्याभिविविक्तारणनात्त्यारति पश्चेत्वाविष्णु

६ अ॰ ३३

बुद्ध्यादिविषयत्वेनैवोपपन्नेरिति चेन्न प्रत्यासत्त्या पुनः स्पष्टोऽस्मि स्थां मा न चनारकी त्वाद्यभिमानानां ५

रूपविवेकादेवमोक्षः स्वरससिद्धिरुच्यते तत्र स्थूलसूक्ष्मबुद्धिग्रहणेन प्रकृते
रपिग्रहणं अस्य चाबुद्धिविवेकेपि प्रकृत्यभिमानसंभवादिति नेतद्बुद्ध्य
द्यभिमानातिरिक्तप्रकृत्यभिमाने किंप्रमाणं अहमस्मरस्याद्यखिलाभिमाना
नां प्रधानविषयित्वं विनानुपपत्तेः सतीतास्नं तु स्याद्यखिलकार्याणां पुनः
सूक्ष्मभावात् प्रधानस्याखिलस्यैवमलमात्तैरं जन्मयत बुद्ध्यादिरूपैर्वैकृतपरिणा
मसाक्षिणापरबुद्ध्यादिरूपतयापरिणमनमिति नचात्मनिजन्मादिज्ञानमभि
मानएवनभवति पुरुषस्यापि लिङ्गशरीरसंयोगवियोगरूपयोर्जन्ममर
णयोः पारमार्थिकत्वादिति वाच्यं नजायतेम्रियतेवाकदाचिन्नायंभूत्वाभ
वितावानभूयरसादिवाक्यैर्जन्मादिप्रतिषेधेनोत्पत्तिविनाशाभिमानरूप

स्याप्यात्मनि जन्मादिज्ञानस्य सिद्धेः अप्रसक्तस्य प्रतिषेधायोगात् किंच बुद्ध्यादि
गुणरूपात्मनाभिमानो नादिर्वक्तुं न शक्यते बुद्ध्यादीनां कार्यत्वात् अतः कार्येष्व
भिमानस्यैवस्यार्थे नियामकत्वं वाच्यं कारणाभिमान एव नियामकृतमालि
ख्यति लोके दृष्टत्वात् कल्पनायाश्च दृष्टानुसारित्वात् यथा लोके दृष्टः क्षेत्रा
भिमानात् क्षेत्रजन्मादिष्वभिमानः एवं कारणाभिमानाद्वै तज्जन्यकार्यादिष्व
भिमानः तयोर्भिन्नत्वाच्च तयोर्निवृत्तिरिति प्रधानाभिमानतद्वासनयोश्च बी
जांकुरवदनादित्वान्न तदभिमाने नियामकान्तरापेक्षेति एवं प्रतिपादितेऽव
शिष्टहेतुनिर्णयमाशंकते नन्वुक्तरूपेचेद्बन्धमोक्षौ विवेकौ च स्वीकृतौ तर्हि निःस्पृ रा०म० ३४
हस्य मुक्तस्येति स्वीकृतविरोधः तथा च निरोधो न चेत् प्रतिर्न बन्धे न वसाधकं न मुमु

क्षनैवैमुक्तस्यैवापरमार्थतेसादिकृतिविरोधश्चेतितांपरिहरति वाच्यार्थंनतु ना
तत्त्वंचित्तस्थितेः वंधादीनांसर्वेषांचित्तएवावस्थानात् नतत्स्वरूपेवाच्यार्थंस्फ
टिकलौहित्यवत्स्मृतिबिंबमात्रत्वात् ननुतत्त्वंतस्यभावः अनारोपितंजपालौहि
त्यवदित्यर्थः अतोनोक्तविरोधोपितिभावः समसमानःसन्नुभौलोकावनुसंच
रतिध्यायतीवलेलायतीवेत्यादिश्रुतप्रत्यक्षप्रमाणंसमानोलोकयोरेकरूपः
इवशास्त्राभ्यांनानारूपत्वसोपाधिकत्वमुक्तं तथाचलोकेवंधमोक्षौसुखंदुःखं
मोहमपतिश्चमायया स्वप्नेस्य आत्मनः ख्यातिः संसृतिर्नतुवास्तवीतिमाय वंधस्य
यामायारचितप्रकृत्सौपाधिकत्वसर्थः नन्वेवंतुच्छस्यहानंकथंउरूपार्थःकुर्य
वास्यधर्माभ्याम विवेकविवेकाभ्यांआत्मस्यवंधमोक्षस्वीकारेकर्मादिभिरव

सां० भा०
३५

वतीत

35

नान्यवस्थेति चेत् अत्रोक्तं प्राग् ममापि भुवनं प्रपंच्यते मम विदुःखभोगरूपो वंधो वह्नितिरू
पौ च विवेकाविवेकौ चित्तस्यैव तथापि प्रतिबिम्बरूपेण दुःखमप्रतिबिंब एव भोगस्सवस्तु लेपित
ज्ञानं प्ररूपार्थं दुःखं मा भुंजीयेति साधनात् एवं प्रस्मै प्ररूपाय प्रकृतिरविवेकेनात्मा
नं दर्शितं वासनावशात् तमेव संभोगद्वारा बध्नाति नामंत याय स्मै विवेकेना
त्मानं दर्शितवतीतमेव स्ववियोगद्वारा मोचयतीत्यासनोच्छेद इति प्रवस्था विघट
तरतिक्रमी इति विवं धाम्भुपगमे त्वेवंवस्थान घटते कर्मादीनां साक्षिमात्रस्य त्वाभावे
नस्याश्वासरूपेण प्रतिबिंबनादिति न त्वेवं धादिकं चेत्स्वरूपे वा स्यात् तर्हि श्रवणेन
प्रज्ञानादात्मस्वरूपावबोधे भवतु किमर्थं प्रकृति सम सोऽसाक्षात्कारपर्यन्तं विवेकज्ञान
मपेक्ष्यते मोक्षहेतुतयेति तत्राह युक्तितोपि न बाध्यते दिङ्मूढवदपरोक्षादृते

राम०
३५

युक्तिर्मननं अपि शब्दः श्रवणसमुच्चयार्थः वा श्रात्रमविप्ररूपस्य सर्वं धात्रिकं श्रवण
मननमात्रेणनवाप्यते साक्षात्कारं विनाम याद्रिस्थूलस्य जननस्या वा श्रात्रमविद्वैव
परीसंश्रवणयुक्तिभ्यांनवाप्यते साक्षात्कारं विनेत्यर्थः प्रकृत्येवेदमेव वाप्यत्वंमतु
रूपैवं धात्रिकबुद्धिनिवृत्तिः नतु भाव साक्षात्कारः श्रवणादिनातदुत्पत्तिसंभावना
याश्च सभावादिति अपवेक्षंप्राप्त्यैवंननुनिमतकारणेनतदुच्छित्तिरसनेन वि
वेकज्ञानमविवेकोच्छेदकमुक्तं तज्ज्ञानंकिं श्रवणादिसाधारणमतास्तिकश्चिद्वि
शेषरसाकांक्षायामाह "युक्तितोपीसादिसत्त्वं अविवेकोयुक्तितः श्रवणतस्वन
वाप्यते छिद्यते विवेकापरोक्षंविनादिग्मोहवदित्यर्थः साक्षात्कारभ्रमेसाक्षा
त्कारविशेषदर्शनस्यैव विरोधित्वादिति तदेवं विवेकसाक्षात्कारमोक्षं प्रतिपाद्य

सा०भा०
३६

तः परं विवेकप्रतिपादनाय तत्त्वादेः प्रकृतिपुरुषादीनां विवेकतः सिद्धौ प्रमाणमुपन्यस्य
ते॥ अवाच्यक्षपाणामनुमानेन बोधो धूमादिभिरिव वह्नेः॥ अवाप्युक्तानामप्रत्यक्षा
णां केषांचिद्वस्तुदर्शिनः स्थूलभूततत्कार्यदेहादयः प्रत्यक्षसिद्धा एव प्रत्यक्षेणासि
द्धानां प्रकृतिपुरुषादीनामनुमानेन प्रमाणेन बोधः पुरुषनिष्ठफलसिद्धिर्भवति॥
36 यथा धूमादिभिर्जनितेनानुमानेन वह्नेः सिद्धिरित्यर्थः॥ अनुमानासिद्धस्याप्यागमा
त्॥ सिद्धत्वात्स्वविवेकार्थं अस्य शास्त्रस्यानुमानप्राधान्यात्केवलानुमानस्य मुख्य
त्वेनोपन्यासः न त्वागमस्यानपेक्षेति तथा च कारिका॥ सामान्यतस्तु दृष्टादतीन्द्रि
याणां प्रतीतिरनुमानात् तस्मादपि चासिद्धं परोक्षमाप्तागमात्सिद्धम्॥ इति॥ अनेन
चैतत्त्रैगुण्यं दर्शनं न शास्त्राभिप्रायवगम्यते उक्तप्रमाणैः साध्यस्य विवेकस्य प्रतियो रम०
३६

ग्यत्वयोगिपदार्थानां संग्रहस्तत्त्वं वक्ष्यमाणेनानुमानोपयोगिकार्यकारणभाव
मपि प्रदर्शयति सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः प्रकृतेर्महान् महतोऽहंका
रः अहंकारात्पंचतन्मात्राणि उभयमिंद्रियं तन्मात्रेभ्यः स्थूलभूतानि पुरुष इति
पंचविंशतिर्गणः सत्त्वादीनि द्रव्याणि न वैशेषिकागुणाः संयोगविभागव
त्त्वाल्लघुत्वचलत्वगुरुत्वादिधर्मकत्वाच्चैते अत्र शास्त्रेऽस्मदादेर्गुणशब्दैः पु
रुषोपकरणत्वात् पुरुषपशुबंधकत्रिगुणात्मकमहदादिरज्जुनिर्मितत्वाच्च
प्रयुज्यन्ते तेषां सत्त्वादिद्रव्याणां या साम्यावस्था अन्यूनानतिरिक्तावस्था अन्यूना
धिकभावेनासंहननावस्थेति यावत् प्राकृतिवैषम्यावस्थायां प्रकृतिना
शप्रसंगात् सत्त्वंरजस्तमः इति एषैव प्रकृतिः सदा एषैव संसृतिर्जतोरस्याः

तथा च गुणसामान्योपलक्षितत्वं प्रकृतित्वं १
अकार्यावस्थेति निष्कर्षः अकार्यावस्थोपलक्षितं गुणसामान्यं प्रकृतिरित्यर्थः १

पारेपरं पद्ममित्यादिस्मृतिभिर्गुणमात्रस्यैव प्रकृतित्ववचनाच्च सत्त्वादीनामनुगमाय
सां॰ भा॰ ३७ सामान्यमित्युक्तं पुरुषव्यावर्त्तनाय गुणेति महदादिव्यावर्त्तनाय चोपलक्षितेति महदा
37 द्यो विकार्याः सत्त्वादिरूपाः पुरुषोपकरणतया गुणशब्दमर्हंतीति तत्र प्रकृतेः
स्वरूपमेवोक्तं न्यासाः विशेषस्तु पश्चाद्वक्ष्यते प्रकृतेः कार्यो महान्महत्तत्त्वं महदादी
नां स्वरूपं विशेषश्च वक्ष्यते महतश्च कार्योऽहंकारः अहंकारस्य कार्यद्वयं तन्मात्रा
णि उभयेंद्रियं च तत्रोभयमिंद्रियं बाह्यांतरभेदेनैकादशविधं तन्मात्राणां कार्याणि पं
च स्थूलभूतानि स्थूलशब्दात्तन्मात्राणां सूक्ष्मभूतत्वमभ्युपगतं पुरुषस्तु कार्य
कारणविलक्षण इति इत्येवं पंचविंशतिर्गणः पदार्थव्यूहः एतदतिरिक्तः पदार्थो राम॰
नास्तीत्यर्थः अथवा सत्त्वादीनां प्रत्येकं व्यक्तानां संगणनशब्दो वक्तिः पंच पंचे ३७

एतेन सांख्यानामनियतपदार्थाभ्युपगम इति मन्तव्यं प्रलाप उपेक्षणीयः ॥ दिक्कालौ चाकाशमेव दिक्कालौ ६

विंशतिकोगणो न्यस्य एव धर्मधर्म्मिभेदानुगुणकर्मसामान्यादीनामत्रैवांतर्भावः
एतदतिरिक्तपदार्थसत्वेऽपि ततोऽपि गुरुत्वसविवेक्यत्वमात्रसंग्रहेऽमूनतापत्तेत ॥
एतेन सांख्यानामत्रैवांतर्भावः एतदतिरिक्तपदार्थसत्वेऽपि ततोऽपि गुरुत्वसविवेल
क्यकशामेवदिक्कालौ वाकाशादिष्वप्रदसागामिसत्वात् एत एव पदार्थाः परस्पर
मवेशानवेशाभ्यां कथंचित्त्रैक्यमेवकचित्तुबहूक्तचित्रबोजशक्त्यिविस्रसंख्यांतरै
रत्तुपादिश्यंते विशेषस्तु साधर्म्यवैधर्म्यमात्र इति मंतव्यं तथा चोक्तं भागवते ॥
एकस्मिन्नपि दृश्यंते प्रविष्टानीतराणि च पूर्वस्मिन्वापरस्मिन्वा तत्त्वे तत्त्वानि स
र्वशः इति नानाप्रसंख्यानं तत्त्वानामृषिभिः कृतं सर्वं न्याय्यं युक्तिमत्त्वाद्विदुषां
किमशोभनमिति एते च पदार्थाः श्रुतिप्रतिपादिताः यथा गर्भोपनिषदि त्र

सां॰भा॰ ३९

ष्टौ प्रकृतयः षोडश विकारा इति प्रश्नोपनिषदि च पृथिवी च पृथिवीमात्रा चेत्यादिना

एवं मैत्रेयोपनिषदादिष्वपि अष्टौ प्रकृतयः कार्त्स्न्येनाख्याता मूलप्रकृति

रविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः

पुरुष इति एकमेवाद्वितीयं तत्त्वमिति श्रुतिस्मृतिप्रवादस्तु सर्वतत्त्वानां पुरुषवि

प्राप्ति लापनेनांशांशिमद्भेदेनैस विशेषः॥ लयस्त्व सूक्ष्मीभावेनावस्थानं ननु नाशर ज्ञाविकासित

38 तितडक्तं आसीत् ज्ञानमथो व्यर्थ एकमेवाद्वितीयमविभक्तं एतत्सर्वं समीमां

सांभावे द्वैतमसंगतो विरुद्धोऽपवादश्चेतं विशेषस्त्वयं यत्सेश्वरवादे प्रमतत्त्वा

नां तत्रैवाविभागादीश्वरचैतन्यमेवैकं तत्त्वं निरीश्वरवादे तु चिदेवैकस्वरूपा

विभक्ततयैकस्मिन् कूटस्थे तेजोमण्डले प्रकृत्याख्यसूक्ष्मावस्थया महदादिवि ए॰म॰ ३९

वदादित्यमंडले १

मणिवत्संनिधिसत्तामात्रेणप्रेरकत्वादितितत्राद्यंपक्षंदूषयति प्रधानशक्तियोगाच्चे
त्संगापत्तिः प्रधानशक्तेरिच्छादेः पुरुषेयोगात्पुरुषस्यापिधर्मसंगापत्तिः नचायंसम
तत्रपक्षसमनत्यागतस्तेनभवतस्संगत्वस्यपुरुषस्यादिश्रुतिविरोधइत्यर्थः अस्येत्या
ह सत्तामात्राच्चेत्सर्वैश्वर्यं अपक्रान्तवत्संनिधिसत्तामात्रेणचेत्तन्नैश्वर्यंतर्हिस
र्वेषामेवतत्तत्सर्गेषुभोक्तॄणांसामान्यविशेषैश्वर्यमस्मदभिप्रेतमेवसिद्धंअखिल
भोक्तृसंयोगादेवप्रधानेनमहदादिसर्जनादितितन्मतेनैकएवेश्वरइतिभवत्सिद्धां
तहानिरित्यर्थः स्याद्धेततईश्वरस्यसाधकप्रमाणविरोधेनेतिसतर्कएवग्रन्थात्एवं
विधास्तर्कसहस्रैःप्रधानमपिबाधितुंशक्यतइतितत्राह प्रमाणाभावान्नतत्सिद्धिः
तत्सिद्धिरीश्वरसिद्धिःईश्वरेतावत्प्रत्यक्षंनास्तीत्यनुमानशब्दावेवप्रमाणेवक्तव्ये

सां॰भा॰ ३८ तेयनसंभवतइत्यर्थः असंभवमेवप्रतिपादयतिसत्त्वाभ्यां संबंधाभावान्नानुमानं संबंधोव्याप्तिः
अभावोऽसिद्धिः तथाच महदादिकं सकर्तृकं कार्यत्वादित्याद्यनुमाने घटयोजकत्वेनव्याप्यत्वा
सिद्ध्यानेश्वरेनुमानमित्यर्थः नापिश्रुतेरित्याह श्रुतिरपिप्रधानकार्यत्वस्य प्रपंचेप्रधानका
र्यत्वस्यैवश्रुतिरस्तिनचेतनकारणत्वे यथा अजामेकांलोहितशुक्लकृष्णांबह्वीःप्रजाःसृजमा
38/2 नांसरूपाः तद्धेदंतर्ह्यव्याकृतमासीत् तन्नामरूपाभ्यांव्याक्रियतेत्यादिरित्यर्थः याचतदैक्षत
बहुस्यामित्यादिश्चेतनकारणताश्रुतिः सासर्गादयनुसत्त्वस्यमहत्तत्त्वोपाधिकस्यमहापु
रुषस्यजन्मस्थानपराखिं चबहुभवनानुरोधात् प्रधानएव कूलंविपत्तिपतीतिवर्णेणा
अन्यथा साक्षाच्चेताकेवलोनिर्गुणश्चेत्यादिश्रुतिसङ्कोचपरिणामित्वस्यपुरुषेऽनुपपत्तेरिति ए.म॰
अपंचेश्वरप्रतिषेधएवेश्वर्येवैराग्यार्थमीश्वरस्यानंगिनाविमोक्षप्रतिपादनार्थंचश्रोति ३८

भागा इत्यैवैकं तत्त्वमिति तथा च वक्ष्यति नादृष्ट्यैकाति विशेषो ज्ञाति परत्वादिति ११
तेषु पदार्थेषु सूक्ष्माकाश्याणामनुमानेन बोधं प्रतिपादयति तत्र जातिं स्थूलासं
वेत तन्मात्रस्यावबोधरस तु वर्तते स्थूलं तावत्प्रत्यक्षमेव तच्च तन्मात्रकार्यतयो
कं ततः स्थूलमूर्त्ताकारणेन तत्कारणं तत्तन्मात्रानुमानेन स्थूलविवेकतो बो
धरसम्यर्थः आकाशाद्यारम्भकस्य स्थूलत्वमत्र बाह्येन्द्रियग्राह्यत्वम् एकत्वं शां
तादिविशेषवत्वं वा तन्मात्राणि पञ्च ज्जातीयेषु शान्तादिविशेषवत्त्वं न तिष्ठति तत
ज्जातीयानां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां आरम्भकानि स्थूलद्रव्याणि स्थूलानाम
विशेषाः तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रास्तेन तन्मात्रतास्मृता न शान्ता नापि घोरास्ते
न मूढाश्चाविशेषे अतः इति विष्णुपुराणादिस्मृतः आसामर्थः तेषु तेषु भूतेषु त

सां·भा०
३९

39

मात्रास्तिहंतीतिकृत्वाधर्मधर्म्यभेदात् सूक्ष्माणामपितन्मात्रतास्मृतातेचपदार्थाः शांतघोर
मूढरूपैः स्थूलगतशब्दादिविशेषैः शून्याः एकरूपत्वात् तथाचशांतादिविशेषशून्यश
ब्दादिमत्त्वमेवभूतानांशब्दादितन्मात्रत्वमित्याशयः अतोऽविशेषिणः अविशेषसंज्ञि
ता इति शांतंसुखात्मकंघोरंदुःखात्मकंमूढंमोहात्मकंतन्मात्राणिचदेवादिमात्र
भोग्यत्वेनकेवलंसुखात्मकान्येवसुखाधिक्यादिति अत्रेदमनुमानं अपकर्षका
ष्ठापन्नानिस्थूलभूतानिस्वविशेषगुणवद्द्रव्योपादानकानिस्थूलत्वात्घटपटादि
वदिति अत्रानवस्थापत्त्यासूक्ष्ममादायैवसाध्यंपर्यवस्यति अनुकूलतर्कश्चात्र
कारणगुणक्रमेणकार्यगुणोत्पत्तेर्बाधकव्यतिरेकेणापरिहार्यत्वं श्रुतिस्मृतयश्चे
तिप्रकृतेः शब्दस्पर्शादिमत्त्वेतुमंबाधकमस्तिशब्दस्पर्शविहीनंतद्रूपादिभिरसं

राम०
३९

युतं त्रिगुणं तज्जन्यघटो निरनादिस्वभवाप्यपमितिति विलक्षणपरिमाणं द्व्यणुकजातं त्रुट्यं हंक
रणोऽप्यवश्यकस्पर्शादिमत्त्वेऽपि तत्कारणत्वस्वीकृतिसत्त्वे तम एव बाधकः संतिवाश्ये द्विम
ग्मा स्वजातीयविशेषगुणवत्त्वस्यैवं तल्लक्षणत्वेन तयोरपि तत्त्वापसा स्वस्य
स्वकारणत्वानुपपत्तेरिति नन्वेवं कारणत्रये त्रुरूपाद्यभावे तन्मात्रारूपादेः किंका
रणमिति चेत् स्वकारणद्व्याणां न्यूनाधिकभावेनान्योन्यं संयोगविशेष एव हरि
द्रादीनां संयोगस्य तदुभयारब्धद्रव्ये रक्तादिरूपादिहेतुत्वदर्शनात् दृष्टानुसारे
ण स्वाश्रयहेतुसंयोगानामेव रूपादिहेतुत्वसंभवे तत्किंकारणं परमाणुषु रूप
कल्पनं तद्धेयं समानजातीयकारणगुणस्यैव कार्यगुणारंभकत्वेति तत्तेषामपि न नियमः
त्रसरेणुमहत्त्वादावप्यवयवबहुत्वादेरेव तैरपि हेतुत्वाभ्युपगमादिति दिक् रं दिका

सां·भा·
४०

40

ऽनुमानं चाकाशानुमानवत् दर्शनस्पर्शनचूचनादिभिः प्रत्यक्षाभिर्वृत्तिभिरेवेति तदत्र नो
क्तं तत्वांतरेण तत्वांतरानुमानानामेव प्रकृतत्वादिति नन्नूनतां तन्मात्राणं चोत्पत्तौ योग
भाष्योक्तप्रक्रियैव ग्राह्या यथाहंकाराच्छब्दतन्मात्रं ततश्चाहंकारसहकृताच्छब्
दतन्मात्रात्ततश्चाहंकारसहकृताच्छब्दतन्मात्राच्छब्दस्पर्शतन्मात्रं एवं क्रमेणैकै स्पर्शाऽत्मकं
कगुणवृद्ध्या तन्मात्राण्युत्पद्यन्त इति यानुश्चाकाशस्तु विकुर्वाणः स्पर्शमात्रं स
सर्ज ह बलवान् भवद्वायुस्तस्य स्पर्शो गुणो मतः रसादिना विष्णुपुराणे स्पर्शादित
न्मात्रसृष्टिराकाशादिस्थूलभूतचतुष्टयाड्भासाभूतरूपेण परिणमनरूपैव
मेतव्या आकाशादीनि जलांतानि हि स्थूलभूतानि स्वस्वोत्तरभूतरूपेण स्वानुग
ततन्मात्राः स्वोपष्टंभतः परिणमंतीति बाह्याभ्यंतराभ्यां तैश्चाहंकारस्य बाह्या राम·
४०

भ्यंतराभ्यां इंद्रियाभ्यां तैः पंचतन्मात्रैश्च कार्यैस्तत्कारणतयाहंकारस्यानुमानेन
बोधरूपस्यार्थः अहंकारस्याभिमानवृत्तिकमंतःकरणद्रव्यं न त्वभिमानमात्रं द्रव्य
स्यैव लोके द्रव्योपादानत्वदर्शनात् सुषुप्तावपि अहंकारवृत्तिनाशेन भूतनाशा
प्रसंगात् वासनाश्रयत्वेनैवाहंकारस्य द्रव्यसिद्धेश्चेति स्मृतेरप्यनुमानं तन्मा
त्रेंद्रियाणामभिमानवद्द्रव्योपादानकान्यभिमानिकार्यद्रव्यत्वात् यन्नैवं तन्
नैवं यथा पुरुषादिरिति ननु अभिमानद्रव्यमेवास्तु इति चेत् अहंगौरस्सा
वन्तु रित्युपादानतया चक्षुरादिवत् सिद्धेः अतेन चानुमानेन मनसश्चातिरेकमा
त्रे सत्तत्कारणतयाप्रसाध्यत्वात् अत्र चाप्यनुकूलस्तर्कः वक्ष्यमाणापे
पेसाद्ध्यस्य कृतिसमतिसम्बन्धत्वमहत्तादेस्सद्भोगेरभिमानपूर्वकत्वात् बुद्धिवृत्तिप

41

वंकस्यचैककारणत्वाभिमानःसिद्धः तत्र दैवेऽपि समवायस्यासत्त्वेवाभिमानस्य
सृष्टिहेतुत्वं लाघवात्कल्प्यत इति नन्वेवं कुलालोऽहंकारस्य च उपादानत्वापसा
कुलालमुक्तौ तदंतःकरणनाशेन तन्निर्मितघटनाशः स्यात् नचैतद्युक्तं पुरुषांतरेण स
चापि घटे तिसमभिसापमानत्वादिति मैवं मुक्तपुरुषभोगहेतुपरिणामस्यैव तदंतः
करणेमोक्षोत्तरमुच्छेदान्न तु परिणामसामान्यस्यांतःकरणस्वरूपस्योच्छेदः कृ
तार्थं प्रतिनष्टमपि तदन्यसाधारणत्वादिति योगसूत्रे मुक्तपुरुषोपकरणस्याप्य
न्यपुरुषापसाधकत्वसिद्धेरिति अथवा घटादिष्वपि हिरण्यगर्भाहंकार एव का
रणमस्तु न कुलालाद्यहंकारस्तथापि सामान्यमात्रेण व्यभिचारः समष्टिव्या
ष्ट्युपादानिकैव हि सृष्टिः पुराणादिषु सांख्ययोगयोश्च प्रतिपाद्यते ननु तदंशस्य

ष्टिबुद्ध्यादयः पादनिकाय्याया महत्पृथिव्यादेः एवस्थावरजंगमात्मकादानन्त्यं नतु पृथि
व्यंशलोष्टादेरिति तेनांतःकरणस्य तेनाहंकारेण काकार्यं णतत्करणं यामुख्यस्यांतः
करणस्य महदाख्यबुद्धेरनुमानेन बोधः स्यात् अत्राप्ययं प्रयोगः अहंकारद्रव्यं निश्च
यवृत्तिमद्द्रव्योपादानकं निश्चयकार्यद्रव्यत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा पुरुषादिरिति अ
त्राप्ययं तर्कः सर्वोपि लौकिकः पदार्थमदैः स्वस्रूवतो निश्चित्य पश्चादभिमन्यते अयमहं
मयेदं कर्त्तव्यमित्यादिरूपेणेति तावत्सिद्धमेव तत्राहंकारद्रव्यकारणकं क्षायं व
सोः कार्यकारणभावेन तदन्वयव्यतिरेककार्यकारणभावो लाघवात् कल्प्यते कारण
स्य वृत्तिलाभेन कार्यवृत्तिलाभस्यौत्सर्गिकत्वादिति अत्तावपि सर्ई क्षांचत्रक्के तद
क्षते यदैसर्गोपस्यानबुद्धित एव तद्वितराखिलस्पष्टिरवगम्यत इति यद्यप्येक

सां॰ भा॰
४२

मेवांतःकरणं वृत्तिभेदेन त्रिविधं लाघवात् गुणक्षोभे जायमाने महान् प्रादुर्बभूव ह म
नो महांश्च विज्ञेय एकं तद्वृत्तिभेदतः इति लैंगात् पंचवृत्ति मनोवद्व्यपदिश्यत इति वेदं त्रिवि॰ २
तसूत्रेण दृष्टांतविधया मनसोपि वृत्तिमात्रभेदेन वरूपं सिद्धेश्च गमयान् निश्चयादि
वृत्तिभिरिव भ्रम संशय निद्रा क्रोधादिवृत्तिभिरपि स्वसूत्रं रव्याः नंतांतःकरणमतेः बुद्ध्या
दिश्च अवस्थायां मनआदिप्रयोगस्य पातंजलादिसर्वशास्त्रेषु अनुपपत्तेश्च तथापि वंश
पर्वस्विवांतरंगभेदमाश्रित्यांतःकरणत्रये क्रमः कार्यकारणभावश्चोक्तः योगोपयोगि
त्वात् स्मृतिपरिभाषा तु सारादिति मंतव्यं तदुक्तं वाशिष्टे अहमर्थोदयो यं चित्तात्मा
वेदनात्मकः एतच्चित्तद्रुमस्यास्य बीजं विद्धि महामते एतस्मात्प्रथमोद्भिन्नादंकुरो भि
नवाकृतिः निश्चयात्मा निराकारो बुद्धिरित्यभिधीयते अस्य बुद्ध्यभिधानस्य यांकुर राम॰
४२

42

स्यप्रवीणता संकल्परूपिणी तस्याश्चित्तचेतो मनोभिधेति अहमर्थोऽन्तःकरणसा
मान्यं अत्र वाके बीजांकुरन्यायेनैकस्यैवांतःकरणस्य वृत्तिमात्ररूपेण चित्ता
द्यात्मावस्थाः भेदाः क्रमिकास्त्रिविधाः परिणामा उक्ता इति सांख्यशास्त्रे च चित्त
वृत्तिकस्य चित्तस्य बुद्धेर्वाभाविः अहंकारस्य चात्र वाके बुद्धेर्वं तभाविः ततः प्र वे
कृतेः ततो महत्तत्वात्कामाकारेण तया प्रकृतेरनुमानेन बोधरसर्धः अंत कर
ण सामान्यस्यापि कार्यत्वं तावदेकदा पंचेंद्रियज्ञानोत्पत्त्या मध्यमपरिणामतया
देहादिवदेव सिद्धं स्मृति स्मृति प्रमाणपा बतस्य च प्रकृतिकार्यत्वे ऽयं प्रयोगः सु
खदुःखमोहधर्मिणि बुद्धिः सुखदुःखमोहधर्मकद्रव्यजन्याकार्यत्वे सति सु
खदुःखमोहात्मकत्वात् कांतादिवदिति कारणगुणानुसारित्वेन कार्यगुणोत्पत्तिसं

सां॰ भा॰ ४३

यात्रानुकूलस्तर्कः स्फुरति स्मर्तव्योऽपीति मंतव्यं न तु विषयेषु सुखादिमत्त्वे प्रमाणं नास्ति अ
हं सुखीत्याद्येवानुभावात् तत्कथं कान्तादिविषयोऽहं सुखं तरति चेन्न सुखाद्यात्मकवृ
त्तिकार्यतयास्रक्सुखं चंदनसुखं इत्याद्यनुभवेन च विषयाणामपि सुखादिधर्मक
त्वसिद्धेः स्फुरति स्मर्तिप्रामाण्याच्च किं च प्रसाद्वयव्यतिरेकौ सुखादिना सह दृश्यते तस्यै
व सुखाद्युपादानत्वं कल्प्यं तत्स्य निमित्तत्वं परिकल्प्य अस्योपादानत्वकल्पने कारण
द्वयकल्पनागौरवात् अपि चास्मोम्यसंवादेन प्रसभिन्नयाच विषयेषु सर्वेषु रूपसर्व
पुरुषसाधारणस्थिरसुखसिद्धिः तत्सुखग्रहणं चास्मान्नेपिनियमादिकल्पनागौ
रवं च फलमुखत्वान्न दोषावहं आत्मसाधारणभिन्नपरमव्याप्तिसिद्धिप्रसंगात् तत्का
रणादिकल्पनागौरवादिति। विषयेपि सुखादिकं चेमाकृत्रिमेपि प्रत्यक्षं तत्संयुचेतस्य

43

रा॰म॰ ४३

यद्यपि हि हे सुखानि दुःखानि च किं ममात्रेति अहं सुखीत्यादिप्रत्ययस्तु अहं धनीत्यादि
प्रत्ययवत्स्वस्वामिभावाख्यसंबंधविषयकत्ते षां प्रत्ययानां समवायसंबंधविषय
कत्वभ्रमनिरासार्थं तु सुखिदुःखिमूढेभ्यः पृथग्भवे विविच्यते शास्त्रे इति श्लोकादि
श्च सुखाद्यात्मतां व्यवहार एकार्थसमवायात् यस्तु वाष्पादिरुत्साक्षादेव सुखे
उक्तप्रमाणेभ्यः विषयगतं सुखादि स्वबुद्धिमात्रगामित्वं फलबलात् यत्तु विष
यासंप्रयोगकाले शांतिसुखं सात्विकं सुखं स्वादेः अस्य तेनेदं बुद्धिधर्म आत्म
सुखमुच्यते इति यद्यपि वैशेषिकाद्यापविताः किंतु काः सर्वं चैतस्य यापि कार्यं प्रका
रणावस्थामनुमिमते तथापि बहुलक्षणतिस्त्वसप्रीढलने नास्माभिरनुमितैव
अवस्था प्रत्यक्षाभिरूपादे यां मलप्रायिकल्प देशेण परानुमानानां दुर्बलत्वात्

अत एव तर्काप्रतिष्ठानादिति वेदांतसूत्रेणाप्रतिष्ठादोषतः केवलतर्कोपास्तः तथा मनु
नापि आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेत
र इति वेदाविरुद्धतर्कस्यैवार्थनिश्चायकत्वमुक्तं तस्मात् श्रोतव्यः श्रुतिवा
क्येभ्यो मंतव्यश्चोपपत्तिभिरित्यादिवाक्येभ्यः श्रवणसमानार्थकमेव मननं बल
वत् अस्माकं तु मननेन परेषां दुर्बलं एवं पुरुषेऽपि सुखदुःखादिमत्त्वेन तेषामनु
मानं बहुलश्रुत्यादिविरोधे दुर्बलमिति दिक् प्रकृतिगतविशेषं च पश्चाद्वक्ष्यामः
नन्वखिलजंतूनां पुरुषविवेक एव मुक्तौ हेतुस्तत्किमर्थं जगन्नाम सोऽस्य विवेको
ऽपेक्षित इति चेत् प्रकृत्यादितत्त्वोपासनयापि सत्त्वशुद्ध्यर्थं विवेकस्यापेक्षितत्वा
दिति" कार्यकारणरूपा प्रकृतिपर्यंतस्यानुमानेन विवेकतः सिद्धिमुक्त्वा

यथोक्तकार्यकारणभावशून्यस्य पुरुषस्य प्रकारांतरेणानुमानतस्तथासिद्धिमा वावय
ह संहतपरार्थत्वात्पुरुषस्य संहननमारंभकसंयोगः स चावयवावयविभेदात्प्र
कृतिकार्यसाधारणः तथा च संहतानां प्रकृतितत्कार्याणां परार्थत्वानुमानेन
पुरुषस्य बोधरूपस्य सिद्धिः तथा हि विवादास्पदं प्रकृतिमहदादिकं परार्थं स्वेतर
स्य भोगापवर्गफलकं संहतत्वात् शय्यासनादिवदिति अनेनानुमानेन प्र
कृतेः परोऽसंहत एव पुरुषः सिध्यति तस्यापि संहतत्वेऽनवस्थापत्तेः पातंज
ले च परार्थं संहत्यकारित्वादिति सूत्रकारेणानुमानं कृतं तत्तु यथाश्रुतमेवां
स्य सर्वसाधारणं इतरसाहित्येनार्थक्रियाकारित्वस्यैव संहत्यकारिताशब्दा
र्थत्वात् पुरुषस्तु विषयप्रकाशरूपायां स्वार्थक्रियायां नान्यदपेक्षत इति स प्र

सां॰भा॰
४५

45

काशरूपत्वात् पुरुषस्यार्थसंबंधमात्रे वृत्तिद्वारसापेक्षणात् संबंधस्तु नास्माभिरस्माभिरर्थं क्रियते
ति अत्र वचन वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवति आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवती
त्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यो ऽनुकूलतर्कैः अन्यस्य सुखादिमत्त्वाधानादिकं परदुःखस्य सु
खादिभोगार्थं स्यात्तदा स्वस्य साक्षात्स्वत्नेयत्वे कर्मकर्तृविरोधो न हि धर्मिभानं वि
ना सुखस्य भानं संभवति अहं सुखी इत्येवं सुखानुभवादिति अपि च संहन्यमानानां
बहूनां गुणानां तत्कार्याणां वानेकविकाराणां अनेकचेतनगुणैकल्पनांगीकार
वेणैव लाघवादेक एव चिन्मयप्रकाशरूपः पुरुषः सर्वसंहतेभ्यः परः कल्पयितुं युज्यत
इति अनेन सूत्रेण निमित्तकारणतया पुरुषानुमानमुक्तं पुरुषार्थस्याखिलवस्तु
संहनननिमित्तत्ववचनात् अत एव संगीयते तत्स्वरूपं प्रकृतस्य विष्णुपुराणे

एम॰
४५

दैसमर्पते निमित्तमात्रमेवासौ सृज्यानां सर्गकर्मणि प्रधानकारणीभूता यतो वै सृज्य
शक्तयः गुणसाम्यात्ततस्तस्मात् क्षेत्रज्ञाधिष्ठितान्मुने गुणव्यंजनसंभूतिः सर्गका
ले द्विजोत्तमेत्यादि। क्षेत्रज्ञाधिष्ठानं चासमाप्तपुरुषार्थस्य संयोगमात्रं गुणव्यंज
नं महत्तत्वं कारणेन तथा त्रिगुणात्मप्रधानव्यंजकत्वादिति तदेवमचाक्षुषाणामनु
मानेन सिद्धिरुक्ता इदानीं सर्वकारणत्वोपपत्तये प्रकृतेर्नित्यत्वमुपपादयति पुरुष
कौटस्थ्यसिद्ध्यर्थं मूले मूलाभावादमूलं मूलं त्रयोविंशतितत्वानां मूलमुपादानं
प्रधानं मूलं मूलान्तरं नवस्थापसात तत्र मूलान्तरसंभवादित्यर्थः न तु तस्मादव्यक्त
मुत्पन्नं त्रिगुणोद्भिज्जसत्वमेत्यादिना प्रधानस्यापि पुरुषादुत्पत्तिश्रवणात् पुरुष एव
प्रकृतेर्मूलं भवेत् पुरुषस्य निसतमाधवनां स्या अविद्याद्वारकतमात्वेन पुरुषस्य
ने

सां॰ भा॰ ४६ कैरस्य हानिः तथा च स्मर्यते तस्मादज्ञानमूलोऽयं संसारः पुरुषस्य हि सा शंक्याह॥ पारंपर्ये
प्येकत्र परिनिष्ठेति संज्ञामात्रं॥ अविद्याद्वारेण परंपरया पुरुषस्य जगन्मूलकारणत्वे
प्येकस्मिन्नविद्यादौ यत्र कुत्रचिन्निसे द्वारे परंपरायाः पर्यवसानं भविष्यति पुरुषस्या
परिणामित्वात् अतो यत्र पर्यवसानं सैव नित्या प्रकृतिः प्रकृतिरिह मूलकारणस्य
46 संज्ञामात्रमित्यर्थः नन्वेवं पंचविंशतितत्त्वानीति नोपपद्यते महत्तत्त्वकारणप्रकृत्यपे
क्षयापि तत्त्वान्तरापत्तेरित्याशयेन मूलसमाधानमाह॥ समानः प्रकृतेर्द्वयोः॥
वस्तुतस्तु प्रकृतेर्मूलकारणविचारे द्वयोर्वादिप्रतिवादिनोरावयोः समानः पक्षः त्यपि २
एतदुक्तं भवति यथा प्रकृतेरुत्पत्तिः अप्रपतेः एवमविद्यायाः अविद्या पंचपर्वैषा प्रादु
र्भूता महात्मनः इत्यादिवाक्यैः अत एकस्याप्यवश्यं जो एवोत्पत्तिर्वक्तव्या तत्र च प्रकृ राम॰ ४६

तैरेव पुरुषसंयोगादिभिरभिव्यक्तिस्वरूपाणि एव भवति मुक्तौ संयोगलक्षण एव भवतिः
कथ्यते कर्मज्ञानयोरितिकौ मैवाको प्रकृतिपुरुषयोर्योगो एव भवति संसार एव दविद्या
याऽस्त्रर्कार्पिजौ एतस्य अव एव नूतस्याज्ञानादितावाक्तानित्यप्रवाहरूपेणैव वास
नाद्यनादित्वात्कवकश्यत्कैयानीति अविद्या च मिथ्याज्ञानरूपा बुद्धिधर्मः रतिये
गे सत्त्रित मतेन तत्त्वाधिकं अपवादरूपे: प्रकृतिपुरुषयोः समान एव स्याप
रस्पर्यः यतः प्रधानपुरुषौ यतश्चेतत्व एवाहंकारणं सकलस्यास्य सतो विश्वं
प्रसीदत्विस्यादिवाक्यैः पुरुषस्यापुल्यति अत एव दितिभाक तत्र पुरुषस्यैव
प्रकृतेरपि गौणे एवोत्पत्तिः नित्यत्व अत एव दिसापि समानमितितस्य तत्स्यास्य प्र
तिरेवोदयानं जगतः प्रकृतिधर्मं चाविद्याजन्यानिमित्तकारणं तत्यापुरुषोपी

तिसिद्धं यत्तु अविद्यामाश्रित्योक्तं सर्गप्रलयधर्मित्वं सर्गप्रलयनिर्मुक्तं विद्यायां वै पंचवि
शकं इति मोक्षधर्मे प्रकृतिपुरुषयोः विद्याविद्ये इति वचनं तत्तु भयविषयोपचरितमे
वपरिणामित्वेन हि पुरुषापेक्षया प्रकृतिरसतीति तस्याः अविद्याविषयत्वमुक्तं एव
त मेवास्मिन्न करणे स्वस्वकारणापेक्षया भूतानां कार्यजातमविद्येत्युक्तं स्वस्वापेक्ष
याच स्वस्वकारणं विद्या चेति पुरुषस्य परिणामिरूपं जगदुपादानत्वं तु प्रकृत्यौपाधि
कमेव कर्तृत्वादिवद्भुति स्मृती रूपासार्थमेवानूद्यते अन्यथा अस्य लमन एव
हूस्वमित्यादिश्रुति विरोधापत्तेरिति मंतव्यं मायापाशब्देन च प्रकृतिरेवोच्यते मा
यां तु प्रकृतिं विद्यादिति श्रुतेः अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्यो मायया
या संनिरुद्ध इति पूर्वप्रक्रांतमायापायाः प्रकृतिस्वरूपतावचनात् सत्त्वं रजस्तम

इतिप्राकृतंत्रिगुणत्रयं एतस्मात्प्राचप्रकृतिर्मीमांसावैश्यवीङ्कृता लोहितश्वेतकृष्णे
तिमायाः स्वादग्वऊपजा रसादिस्मृतिभ्य श्चानुत्ताननाशूपाऽविद्यामायापू
क्वार्थः निस्तत्वानुपपत्तेः किंवाविद्यापादृत्वात्वैद्धाद्भमात्रभेदः गुणत्वेनतदाधा
रतेप्राप्रकृतिसिद्धिः पुरुषस्यनिर्गुणत्वादिभ्यः अप्यादृग्गुणकर्मविलक्षणै
वास्माभिरविद्यावक्तव्येतिवेलनादकादधींप्रतातेरुक्तत्वादिति नत्वेवं चे
त्प्रकृतिपुरुषाद्यनुमानप्रकारोस्तितर्हि सर्वेषामेवकुर्यं विवेकमननं नञाप
तेतत्राह अविकारित्वे विद्यान्तनियमः श्रवणादविवमननेप्यधिकारी त्रि
विधः मंदमध्यमोत्तमाः तस्मात्तेनसर्वेषामेवमनननियमः कुतर्कादिभिर्मंदम
ध्यमयोर्वोधस्तत्प्रतिपक्षसंभवादित्यर्थः मंदे हि वीरुद्धकुतर्के जातेनो

त्कानुमानान्निवार्यन्ते मध्यमैश्च बुद्ध्याद्यन्तैरेव विरूपसूक्ष्मैर्लिंगैः सत्तातिपक्षिता निष्क्रिय
तेऽमत उत्तमाधिकारिणामेवैतादृशं मननं भवतीति वः प्रकृतेः स्वरूपं गुणसाम्यं प्रा
गेवोक्तं सूक्ष्ममत्तादि किंच प्रसिद्धमेवास्ता स्वयं पि ष्पो महदहंकारयोः स्वरूपमा
ह सत्त्वाभ्यं महदाख्यमाद्यं कार्यं तन्मानं महदाख्यमाद्यं कार्यं तन्मनः मननहे
मितिप्रोक्तं बुद्धितत्त्वं तिकं मननमत्र निश्चयस्तद्वृत्तिका बुद्धिरित्यर्थः यदेतद्बुद्धितत्त्वं बीजं प्रधानपुरुषा
त्मकं महत्तत्त्वं तदुच्यते रसादिवाकोऽम्यो बुद्धेरेवाद्यकार्यत्वाद्यागमात् द्वारमोऽहंका
रः तस्मानंतरोऽयः सोऽहंकारेणास्यहंकारोऽभिमानवृत्तिकरत्वर्थः यतोऽभिवृत्तिकोऽहं मान
कारेतेस्तत्कार्यत्वमतोऽषां उपन्नमित्याह तत्कार्यत्वमन्येषां क्रमं एवं त्रिस रामं०
त्रीव्याख्याय पै तेन लक्ष्म्या प्रक्रमास्तांनन्वेवं प्रकृतिः सर्वकारणमिति स्मृतिविरोध ४८
स्मृति

रस्याशंकायामाह॥ अग्राह्य हेतुमत्त्वं द्वारापरं पर्यायप्राणवत्त्वं पार्थ्यं पर्येपि साक्षाद्धेतुत्वेपि
ज्ञायायाः प्रकृतेर्हेतुताहंकारादिषु महदादिद्वारास्तीय यथा विशेषविक्रमते गुणानां
घटादिहेतुताणुकादिद्वारैवेत्यर्थः ननु प्रकृतिपुरुषयोः सूक्ष्मयोरेव नित्यत्वात्
प्रकृतेरेव कारणत्वं तत्र किं नियामकं तत्राह पूर्वभावित्वे द्वयोरेकतरस्य हाने ऽ
न्यतरयोगः द्वयोरेव पूर्वं प्रकृतस्योरखिलकार्ये पूर्वभावित्वेपि एकतरस्य पुरुषस्याप
रिणामित्वेन कारणताहान्यान्यतरस्याः कारणत्वोचितमित्यर्थः पुरुषस्यापरिणा
मित्वे चेदं बीजं पुरुषस्य संहत्यकारित्वे परार्थत्वापसानवस्थानात् संहत्यकारित्वे सर्व
दा महदादिकार्यप्रसंगः प्रकृतिद्वारापरिणामकत्वेनैव लाघवात्तस्या एव परिणा
मोस्तु पुरुषे त्वस्वामित्वेन सत्त्वकृत्वोपचारो यथा योधेषु वर्तमानौ जयपराजयौ राज्ञ उपचर्येते
जयौ स्तामस्य ऽ

सां॰भा॰ ४९ नैतत्फलसुखदुःखभोक्तृत्वेन तत्स्वामित्वादिति किं च धर्मिग्राहकमानेन कारणतयैवप्र
कृतेः सिद्धौ नान्यकारणाकांक्षास्ति यथा धर्मिग्राहकप्रमाणेन दृष्टतया पुरुषसिद्धौ ना त्व
न्यदृष्टाकांक्षेति अपि च पुरुषस्य परिणामित्वे कदाचिच्चक्षुर्मनआदिवद्दृश्यमपि स्या
त् तथा च विद्यमानमपि सुखदुःखादिकं न ज्ञायेत तदहं सुखी न वेत्यादिसंशयापत्तिः ख्या
59 अतः सदाप्रकाशस्वरूपत्वान्यथायेन पुरुषस्यापरिणामित्वं सि ध्यतीति तदुक्तं योगसूत्रे
ण सदाज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामित्वादिति तद्भाष्ये च सदाज्ञा
परिणामित्वं तविषयत्वं तु पुरुषस्या॰परिदीपयतीति सदाप्रकाशस्वरूपत्वेपि यथानेकदाविस्वप्र
तथा काशत्वं वक्ष्यामः प्रकृतेर्जगत्कारणत्वोपपत्तये विभुत्वमपि प्रतिपादयति परिछिन्नं रा॰म॰
न सर्वोपादानं सर्वोपादानं प्रधानं न परिछिन्नं आपकमित्यर्थः सर्वोपादानत्वमत्र ४९

हेतुगर्भं विशेषणं परिच्छिन्ने तदसंभवादिति ननु प्रकृतेरपरिच्छिन्नत्वं नोपपद्यते प्रकृतिर्हि
सत्वादिगुणत्रयादतिरिक्ता न भवति सत्वादीनामतद्धर्मत्वं तद्रूपत्वादिसागामिसूत्रात्॥
योगसूत्रभाष्याभ्यां स्पष्टमवध्यतत्वाच्च तेषां च सत्वादीनां लघुत्वचलत्वगुरुत्वादयो धर्मा
वक्ष्यमाणा विभुत्वे सति विरुद्ध्येते स्पन्दादिहेतवः संयोगविभागादयश्च नोपपद्येतर
तिमात्रोसते परिच्छिन्नत्वमत्र दैशिकाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वं तदभावश्च व्या
पकत्वं तथा च जगत्कारणत्वस्य दैशिकाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेव प्रकृतेर्व्या
पकत्वमिति पर्यवसितं यथा प्राणस्य स्थावरजंगमाद्यखिलशरीरव्यापकत्वं प्राण
त्वसामान्येनोच्यते प्राणमनुलीनां सर्वदेहसंबंधात् तद्वत् प्रकृतेर्व्यापकत्वमिति प्र
कृतेरक्रियेकत्वादिकं च साधर्म्यवैधर्म्यसूत्रे प्रतिपादयिष्यामः नकेवलं सर्वोपा

सां. भा. दानत्वात् अविनुतद्वमति क्तते श्वतेषां परिच्छिन्नानामुत्पत्तिश्रवणाच्चेत्यपदत्वं तन्म
५० दि र्संमिसाॅक्तितु मरणधर्मकत्वेन परिच्छिन्नस्योत्पत्तिश्रवणमात् ॥ अनुसंतरेभ्य श्चेत्यर्थः
इदानीं प्रकृतिकारणतापमत्र येऽभावादिकारणतां निरस्यति ॥ नावस्तुनो वस्तुसिद्धिः
अवस्तुनोऽभावान्नावस्तुसिद्धिर्भावोत्पत्तिः शशशृंगाज्जगदुत्पत्त्या मोक्षाद्यनुपपत्तेः
५० तदर्शनाच्चेत्यर्थः ननु जगदप्यवस्त्वेवास्तु स्वप्नादिवदिति तत्राह ॥ अबाधाददुष्टकारण
जन्यत्वाच्चेनावस्तुत्वं स्वप्नपदार्थस्येव प्रपंचस्य बाधः श्रुत्यादिप्रमाणैर्नास्ति तथा शंख
नास्ति पीतिमादेरिव दुष्टेन्द्रियादिजन्यत्वमपि दोषकल्पने प्रमाणाभावादित्यतो न कार्यस्याव
स्तुत्वमित्यर्थः ननु वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादिश्रुतिभिरेव राम०
प्रपंचस्य बाधोऽबाधार्थं विकारस्य दोषो विश्वकारणेऽस्तीति चेन्न मृद्दृष्टान्ते तत्सित्यमथा ५०

नेति नेतीत्येवंविधवाक्यानि च विवेकपराण्येव न तु स्वरूपतः प्रपंचनिषेधकानि प्रकृते तावत्प्रतिषेधपरी
५

नुपमः स्वस्वकारणवैदिकस्येव रूपासत्त्वपरत्वाद्वाक्यानामसत्याः सद्वादिवाक्यविरो
धात् किंच श्रुतः प्रपंचबाधे न्यात्माऽसतः स्वस्यापि प्रपंचांतर्गतत्वाद्बाधे प्रमाणं बाधेन
न तद्विधितां पुनः संशयासिद्धेति सततएव बाधाबाधाद्वैधर्म्यादुपलंभात् जाग्रत्प्रपंचस्य म
स्वप्नवत् मिथ्यात्वसत्त्वमिति निर्णयेन प्रसाधयितुं शक्यते सत्त्वं द्वैधर्म्यं स्वप्नादेर्बाधदृष्टि
भावउपलब्धेश्च तीर्थेति विवक्षितसत्त्वात् एवमप्यात्मप्रतिवाक्यानि प्रस्तुताभावस्याभिधीयमानता
७स्व निनावस्तुनो वस्तुसिद्धिरिति पक्षं तत्र हेतुमाह भावेत योगेन तत्सिद्धिरभावे तु कुतस्त
र्हि तत्सिद्धिः भावे कारणे सद्रूपत्वेन योगेन सत्तायोगेन कार्यसिद्धिर्यदि तत्कारणस्याभा
वेऽसद्रूपत्वे तु तदभावात्कार्यस्याप्यसत्त्वात्कथं वस्तुभूतकार्यसिद्धिः कारणस्वरूपस्ये
व कार्यस्यापि चिसाध्यत्वपक्षः न तु तथापि कर्मैवावश्यकत्वाज्जगत्कारणमस्तु किं प्रधानक

सां० भा० स्यनयेतितत्राप्याह नकर्मण उपादानत्वायोगात् कर्मणोपि न वस्तुसिद्धिः निमित्तकारणस्य कर्म
५१ णो नमलकारणत्वं गुणानां ह्युपादानत्वायोगात् कलनाह्यदृष्टानुसारेणैव भवति वैशे
षिकोक्तगुणानां चोपादानत्वं न घटादिदृष्टमित्यर्थः । अत्र कर्मशब्दो ऽविद्यादीनामप्युपल
51 क्षकः गुणत्वाविशेषेणैषामप्युपादानत्वायोगात् चक्षुषः पटलादिवदविद्यायाश्चे
तनगतद्रव्यत्वेन प्रधानस्य संज्ञामात्रभेद इति तदेवं परिणामित्वापरिणामित्वपरार्थ
त्वापरार्थत्वाभ्यां पुंप्रकृत्योर्विवेकज्ञानं सैव विवेकनाशद्वारा परमपुरुषार्थहेतुत्वं नतु
त्वं नतु तत्र वैदिककर्मणां साक्षाद्धेतुतास्तीति मत्वाशङ्क्य अविशेषश्चोभयोरिति सूत्रे
एतदेव प्रपंचयति पंचभिः सूत्रैः नानुश्रविकादपि तत्सिद्धिः साध्यत्वेनावृत्तियोगा
दपुरुषार्थत्वमविशुद्धेनदृष्टात् सिद्धिरिति प्रागुक्तदृष्टसमत्वेमे गुरोरनुश्रूयत ए० म० ५१

रस्य तु अवीवेदस्त द्विहितो माणमाद्दिरात्तु अविवेकं कर्मेत स्माद स्मादपि न पूर्वोक्तपुरुषा
र्थसिद्धिः। यतः कर्मसाध्यत्वेन पुनरावृत्तिसंबंधादसंत पुरुषार्थसिद्धि यतः कर्मसा
ध्यत्वेन पुनरावृत्तिसंबंधादसंतपुरुषार्थत्वाभावस्सार्थः। कर्मसाध्यस्य चाऽनित्यत्वे
श्रुतिः। तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयत इतीति
न कर्मणः। स्वधर्मत्वादिति सत्त्वेऽपि पूर्वं कर्मणो बंधो निराकृतः। इदानीं च मोक्षो निराक्रि
यत इत्यस्य वी नरुक्तं स्वधर्मत्वेन पूर्वोक्तहेतुना बंधकत्वमोक्षेपि कर्मणो हेतुत्वं निरा
कृतमनपमितिपुनरुक्तं शंकैव नोदीति चेन्न। बंधहेतुत्वेनाविवेकसिद्धं तत्पुरुषार्थसा
विवेकजत्वेन कर्मणां तदीयत्वव्यवस्थोपपत्तेः। इति तं न्वेवं पंचाग्निविद्यारूपेणोपास
नारूपकर्मणा तीर्थमरणादिकर्मणा च ब्रह्मलोकं गतस्यानावृत्तिश्रुतिः। कथम् ११

सां० भ०
५२

घते तत्राह। तत्र प्राप्तविवेकस्यानावृत्तिश्रुतिः तत्रानुत्पन्नविवेककर्मणां ब्रह्मलोकगतानां यावना
वृत्तिश्रुतिः सा तत्रैव प्राप्तविवेकस्य मेतत्मान्यथा हि ब्रह्मलोकादप्यावृत्तिंप्रति पादय
तां वाक्यांतरएणं विरोधरस्यर्थः तथापि साध्यनावृत्तिर्विवेकज्ञानस्यैव फलं न तु साक्षा
देव कर्मण इति एतच्चैव शाख्यापेन प्रपंचयिष्यति ब्रह्ममीमांसाभाष्ये च तपो वा वैक्यानु
दाहसासामि मारख्यातानि कर्मण्यस्तु फलं तदाह दुःखात् दुःखं जलाभिषेकवज्ज
जाड्यविमोकः अनुश्रविकात् हिंसादिदोषेण दुःखात्मभोगेन च दुःखाद्दुःखं दुः
खधारैव भवति न तु जाड्यविमोकः। विवेकनिवृत्तिः दुःखविमोक्षस्त्वति दूर एवेति स्थि
तिः यथा जाड्यार्त्तस्य जलाभिषेकान् दुःखानिवृत्तिरेव भवति न तु जाड्यविमोक्ष इत्य
र्थः तदुक्तं पद्मपादपंकेन पंकाम्भः सुरया वा सुरापात्रं सुरां कृतं भूतहसां तथैवैकांनप

राम०
५२

52

दैमांस्तु महतीति स्मृतेश्चान्नस्य लोकस्यान्नं विष्णुपादवन्दनामपि जपविजयादीनां पुना
राक्षसयोनौ दुःखधारेति । कामिकं पापं वेदमष्टं दृष्टवदन्त्र अधिक सह्यविशुद्धिक्ष
यातिशयपुरुषेति । ननु निष्कामाद्यन्तःपाणिजपादिरूपकर्मणो न दुःखं प्रसूत मोक्षः
फलं स्यादत एवेति तत्राहेकाम्ये ऽकाम्येऽपि साध्यत्वाविशेषात्तं काम्ये काम्ये च कर्मणि दुःखाद्दुः
खं भवति कुतः साध्यत्वाविशेषात् कर्मसाध्यस्य सत्वशुद्धिद्वारेण ज्ञानस्याऽ
पि त्रिगुणात्मकतया दुःखात्मकत्वादित्यर्थः न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके
मृतत्वमानशुरित्यादिश्रुतिभ्यश्च कर्मणो न साक्षान्मोक्षः फलमिति भावः त्यागे
नाभिमानत्यागेन एके केचिदेवामृतत्वमानशुः प्राप्नुवंतीति न सर्वे अभिमान
त्यागस्य तत्वज्ञानजन्यत्वात् तत्वज्ञानस्य दुर्लभत्वादित्यर्थः ननु भवन्मतेऽपि कथं ज्ञानसाध्य

स्य न दुःखत्वं साध्यत्वाविशेषादिति तत्र ह ॥ नित्यमुक्तस्य बंधध्वंसमात्रं परं न समानत्वं ॥
नित्यमुक्तस्य स्वभावमुक्तस्याविद्याख्यकारणनाशेन मध्ये भ्रमकर्तृबंधनिवृत्तिमात्रं परमा
र्थिकं विवेकज्ञानस्य फलं ध्वंसस्याविनाशीन तु कर्मणः स्वर्गसुखादिकं भावरूपं कार्यं
ये न नाशितया दुःखदं तस्मात् कर्मणश्च हेतुकारणं विना न साक्षाद्वाविद्यानाश
कत्वं घटत इति अतो ज्ञानस्याक्षयफलत्वात् न समानत्वं ज्ञानकर्मणोरिति सर्व्वं ज्ञा
नान्न पुनरावृत्तिः संभवति अविवेकाख्यकारणनाशादिति सिद्धं तदेवं विवेकज्ञान
मेव साक्षाद्धानोपाय इत्युक्तं इदानीं विवेकज्ञानस्यापि साक्षादुपायाः प्रमाणानि
परीक्ष्यंते आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्य इत्यादिश्रुतिभिर्हि प्रमाणत्रयेण
त्मज्ञानमवगम्यते कर्मादिकं त्वन्यन्न अत्यादिप्रमाणानां अनुग्राहकमेवेति ॥

योऽर्थः कतरस्य वा व्यवसन्निकृष्टः प्रमातर्यनारूढेनधिगन्तरति यावत्॥ एवंभूतस्या
र्थस्य वस्तुनः परिछित्तिरवधारणं प्रमा सा च द्वयोर्बुद्धिपुरुषयोरुभयोरेव धर्मो
भवतु किं चैकतरमात्रस्य उभयस्यैव तस्याः प्रमायाः यत्साधकतमं फलायोगव्यव
च्छिन्नं कारणं तत्प्रमाणं तच्च त्रिविधं वक्ष्यमाणरूपेणेत्यर्थः स्मृतिव्यावृत्तेनापान
धिगतेति भ्रमव्यावर्तनाय वस्त्विति संशयव्यावर्तनाय तत्त्ववधारणमिति॥ अत्र
यदि प्रमारूपं फलं पुरुषनिष्ठमात्रमुच्यते तदा बुद्धिवृत्तिरेव प्रमाणं यदि च बुद्धि
निष्ठमात्रमुच्यते तदा तु इन्द्रियसन्निकर्षादिरेव प्रमाणं पुरुषस्तु प्रमातास्यै
व न प्रमातेति॥ यदि च द्वयोरूपयोरेव बुद्धिवृत्तिस्थो भयमपि प्रमोच्यते तदा तूभ
मुभयमेव प्रमाभेदेन प्रमाणं भवति वक्ष्यमाणदिशा तु प्रमाणव्यवहारः परंपरयैव

एवंबोधः प्रमेत्युक्तः पुरुषार्थमेवकरणानांप्रवृत्त्याफ
लस्यपुरुषनिष्ठ १

सां॰ भा॰ ५४ सर्वथेति भावः पातंजलभाष्ये तु व्यासदेवैः पुरुषनिष्ठताया एव बोधितत्वात् अतोत्रापि स
एव मुख्यः सिद्धांतः न च पुरुषबोधस्य स्वरूपस्य नित्यतया कथं फलत्वमिति वाच्यं केवल
स्य नित्यत्वेपि अर्थोपरक्तस्य कार्यत्वात् पुरुषार्थोपरागस्यैव च फलत्वादिति अत्रेयं
54 प्रक्रिया इंद्रियप्रणालिकया अर्थसन्निकर्षेण लिंगज्ञानादिना वा आदौ बुद्धेरर्थाकारा
वृत्तिर्जायते तत्र चेंद्रियसन्निकर्षजा मनस्साक्षाद्वृत्ति इंद्रियविशिष्टबुध्याश्रिता नव
नाद्यगतपित्तादिदोषैः पित्ताद्याकारवृत्त्युदयादिति विशेषः सा च वृत्तिरर्थोपरक्ता
प्रतिबिंबरूपेण पुरुषारूढा सती भासते पुरुषस्यापरिणामितया बुद्धिवत्स्वतो
र्थाकारत्वासंभवात् अर्थाकारताया एव चार्थग्रहणत्वात् न अमस्यडर्दवत्वा
दिति तदेतदुक्तं श्रुतिजपास्फटिकयोरिव तद्वत्परागः किंत्वभिमान इति योगसूत्रं च तद् राम॰ ५४

तिसारूप्यमितरत्रेति स्मृतिरर्पितास्मिंश्चिद्दर्पणे स्फारे समस्तावस्तुदृष्टयः इमा
स्ताः प्रतिबिंबतिसारस्यैवतटकुमारतिमिगिमाभांचद्युतेः प्रतिसंवेदीपुरूषरू
तिप्रतिध्वनिवत्प्रतिसंवेदः संवेदनप्रतिबिंबस्तस्याप्यपरत्वस्पर्शः एतेन पुरू
षाणां कूटस्थविभुचिद्रूपत्वेपि नसदा सर्वभासनप्रसंगः असंगतया स्वतो
र्थाकारत्वाभावादर्थाकारतां विना च संयोगमात्रेणार्थग्रहणस्यातीन्द्रियादि
स्थलेष्वदृष्टत्वादिति पुरुषेचस्वस्वबुद्धिवृत्तीनामेवप्रतिबिंबार्पणसाम
र्थ्यमिति फलबलात्कल्प्यते यथा रूपवतामेव जलादिषु प्रतिबिंबनसामर्थ्यं ने
तरस्येति रूपवत्वं च नसामान्यतः प्रतिबिंबप्रयोजकं शब्दस्यापि प्रतिध्वनिरूप
प्रतिबिंबदर्शनात् नच शब्दजन्यं शब्दांतरमेव प्रतिध्वनिरितिवाच्यं स्फटिके

सि॰ भा॰ कलौहित्यादेरपि जपावासन्निकर्षजन्यतापस्याप्रतिबिंबमिथ्यात्वसिद्धांत इत्येतेरितिप्रति
बिंबस्य वृत्तेरेव परिणामविशेषो बिंबाकारो जलादिगत इति मतं तथा च वृत्तौ प्रति
५५ व बिंबितं स्वच्छचैतन्यं वृत्तिमुपकाशयति न तु वृत्तिगतप्रतिबिंब एव वृत्तौ चैतन्यस्य विषयता
नन्तु चैतन्ये वृत्तिप्रतिबिंबोस्तीत्यस्तु तदसत् उपदर्शितशास्त्रविरोधेन केवलत
55 कस्याप्रयोजकत्वात् विना गमनाविरहे एवं वृत्तिचैतन्ययोरन्योन्यविषयताख्यसंबं
धरूपतयाप्यन्योन्यस्मिन्नन्योन्यप्रतिबिंबसिद्धेश्च वास्तवस्थलेप्यर्थाकारतायाः
य विषयतारूपत्वसिद्ध्या ज्ञानान्तरेपि तत्तदर्थाकारताया एव विषयतात्वौचित्याच्चे
ति येनुतादृक्त्वं ज्ञानस्य विषयतां नेच्छंति तन्मते ज्ञानव्यक्तेरर्थांतरानुगमकधर्मा राम॰
भावेन घटविषयकं पटविषयकं ज्ञानेत्यादौ घटानुगतव्यवहारानुपपत्तिः केचित्तु ५५

तार्किकास्त्वन्ये वान्तपपस्पा विषयतामतिरिक्तपदार्थमाहुः तदप्यसत् अनुभूय
चै मानमर्थाकारं तं विहाय विषयतान्तरकल्पने गौरवादिति ननु तथापि सुखस्वोपा
धिवृत्तिरूपैव वृत्तिस्तन्मयोरस्मोस्म विषयतास्तु स्वोपाधिवृत्तित्वेनैवानुगमात् अ
लमाकारस्य प्रतिबिम्बरूपेणेति चेत् न प्रतिबिम्ब विनास्वत्वस्यापि दुर्वचत्वात् स्व
त्वं हि स्वभुक्तवृत्तिवासनावत्त्वं भोगस्मातं तस्माच्च विषयतालक्षणस्य विषयस्य चैतन्यद
मनीचरितत्वेनात्माश्रयः तस्माद्यच्चैतन्ययोरस्मोस्म विषयतारूपोऽस्मोस्मोनास्मिन्न
स्मोऽस्य प्रतिबिम्बः सिद्धः अधिकं तु योगवार्त्तिके द्रष्टव्यमिति दिक् अत्राप्यं प्रमात्रा
दिविभागः प्रमाता चेतनः स्थूलः प्रमाणं वृत्तिरचेतनः प्रमा अर्थाकारवृत्तीनां चेतने
प्रतिबिम्बनं वृत्तीनां विषयोऽस्मे पम्रच्यते साक्षाद्दर्शनरूपं चसा साक्षित्वं वस्तु ति स्वयं

धूरसिंधिप १

गौणं लिं

अतः स्वात्मकारणाभावाद्धेतोः साक्ष्येव चेतनः विक्षाः देः सर्वसाक्षित्वं गाद्यभावत इति न

सां० भा० नुमयाप्रकाशमस्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारतेसा

५९ ध्विषाकी भूपमानाद्धिप्रकृतिपुरुषविवेके प्रमाणमुपपन्नस्तं तत्क्षयमनुमते त्रिविधप्रमितित

त्राह तत्सिद्धौ सर्वसिद्धेर्नाधिकासिद्धिः त्रिविधप्रमाणसिद्धौ च सर्वस्यार्थस्य सिद्धेर्न

56 प्रमाणाधिक्यं सिध्यतीत्यौरवादिस्थार्थः अत एव मनुनापि प्रमाणत्रयमेवोपन्यस्तं प्रत्य

क्षमनुमानं च शास्त्रं च विविधागमं त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सतेति उपमा तो

नैतिह्यार्थापत्त्यनुमानशाब्दयोः प्रवेशः अनुपलब्धादीनां च प्रत्यक्षे प्रवेश इति ३ नकवा

कीचेदनुमानमभिप्रेतं आप्ताहृतल [illegible] मस्तकं कृत्स्नस्वप्रतिरिक्तैनैकेन प्रकाश्यं स्व

प्रकाशत्वात् त्रैलोक्यवदिति तेनास्यैतन्न साधारण्यं च प्रकाशत्वमखंडो पाधिः राम० ५९

नकाशव्यवहारनियामकतया सिद्ध इति पुरुषविशेषमेति मुख्यसिद्धांतमाश्रित्य प्र
माणानां विशेषलक्षणानि वक्तुमुपक्रमते । यत्संबद्धं सत्तदाकारोल्लेखि विज्ञानं तत्प्र
त्यक्षं । संबद्धं भवत्संबंधं च वस्त्वाकारधारि भवति यद्विज्ञानं बुद्धिवृत्तिस्तत्प्रत्यक्षं प्र
माणमित्यर्थः । अत्र सदिति संतं हेतुगर्भविशेषणं तथा च स्वार्थसन्निकर्षजन्याकार
स्यार्थैकवृत्तिः यस्य प्रत्यक्षप्रमाणमिति निष्कर्षः वृत्तिःसंबंधार्थसंवर्त्तीति । आगामिस
त्वान्नवृत्तेः सन्निकर्षजन्यत्वं रसाकारग्रस्य प्रग्रहणं विक्षयप्रग्रहणे घसौंदर्यात्मके बुद्धि
वृत्तिश्च यदीयस्य प्रत्याकारं तुल्यवास्यार्थसन्निकर्षानंतरमेव तत्प्रकारोल्लेखिनी भव
तीति नासंभवः ननु योगिनामतीतानागतव्यवहितवस्तुमत्त्वेऽव्याप्तिः संबद्धवस्त्वा
काराभावादित्याशंकात सर्वलक्षणत्वेन समाधत्ते योगिनामाबाल्यप्रत्यक्षत्वान्न दोषः॥

सां॰ भा॰ ५८
इंद्रियकं प्रत्यक्षमेवात्र लक्ष्यं योगिनस्त्वबाह्यप्रत्यक्षं अतो न दोषो न तत्प्रत्यक्षेऽव्याप्ति
रित्यर्थः वास्तवं समाधानमाह तथा न वस्तुलक्ष्यातिशयसंधानात् अदोषः अयं भावः तद
पि लक्ष्यमेव तथापि न दोषो नाव्याप्तिः यतो लीनवस्तुलक्ष्ये योगधर्मजन्यातिशयस्य
57 कोऽपि चित्तस्य संबंधो यतस्तत्रार्थः अत्र लीनशब्देन पराभिप्रेता सन्निकृष्टवाचीसत् व्यवहितप
कार्यकारिनां स्वतीतानागतमसत्स्वरूपं नास्तीति तत्संबंधः संभवेदिति विप्रकृष्टेऽपि संबंध
हेतुविषयालक्ष्यातिशये इति विशेषणं अतिसमस्तव्यापकत्वं इति प्रतिबंधकं यो नि त
कस्माद्विज्ञेति रंधेत्रात्रावधेयं यत्संबंधं सदिति पूर्वसूत्रे तु इंद्रियार्थसन्निकर्षस्यैव
प्रत्यक्षहेतुतालाभात् प्रत्यक्षसामान्ये वा स्यार्थसाधारणे तु चार्थसन्निकर्ष एव रा॰म॰
कारणं इंद्रियसन्निकर्षास्तु चाक्षुषादिप्रत्यक्षेषु विशिष्टैव कारणमिति नन्वेवं इंद्रिय ५८

सन्निकर्षयोग्यजन्यधर्माद्यभावेपि तुच्छावाह्यार्थप्रसक्त्यापत्तेः मैवं तमःप्रतिबंधेन तद
नीबुद्धेः सत्वस्य तस्य संभवात् तद्वत्तमःकल्पितस्य चिद्धर्मस्येन्द्रिययोः सन्निकर्षेण कल्पितस्य
योगजधर्मेणाप्युपसार्यते अंजनेन संयोगेन नयनमालिन्यवत् न चैवं तद्धेतोरिवतेदप्रति
तिम्नायेनेन्द्रियसन्निकर्षादेरेव वाह्यार्थप्रसक्तसामान्ये हेतुतास्त्विति चेत् अंसुषुप्त्यादे
तमसो बुद्धिवृत्तिप्रतिबंधकत्वासिद्धेः सत्वाज्ञानावरणं विधाय तदजस्रं स्वप्नमादिशेत्
मस्वापने तु तमसानुरूपं त्रिगुणसंततमित्यादिस्मृतिभ्यः सुषुप्त्यादौ वृत्तिप्रतिबंधकं
तत्संभवाद्वै चाक्षुषवृत्तावपि तमसः प्रतिबंधदर्शनाच्च यत्तु भक्षतार्किकैः सुषु
प्तौ वृत्त्यनुत्पादार्थं ज्ञानसामान्ये त्वङ्मनोयोगं कारणं कल्पितं तदसत् त्वगिन्द्रिये
सतेः प्राणादिकेवलबुद्ध्या स्वयंभुवः सर्वप्रत्यक्षश्रवणे त्वङ्मनोयोगानुसा

सां॰ भा॰
५८

58

दृष्टिमत्सङ्ग्रहनिमित्ततया व्यावर्तकत्वाच्च केवलतर्कस्याप्रतिष्ठितत्वेनागमस्य त्वावश्यकत्वादिति दिक्॥
ननु तथापीश्वरप्रत्यक्षे व्याप्तिः तस्य नित्यत्वेन सन्निकर्षाजन्यत्वादित्यत आह ईश्वरासि
द्धेः। ईश्वरे प्रमाणाभावान्न हि परस्परं प्रवर्तते। अयं चेश्वरप्रतिषेध एकदेशिनां प्रौढवादे
नैवेति प्रागेव प्रतिपादितं॥ अन्यथा हीश्वराभावादित्येवोच्येत ईश्वराभ्युपगमे तु सन्नि
कर्षजजन्यत्वमेव प्रत्यक्षलक्षणे विवक्षितं साजात्यं च सान्तत्वसाक्षात्कारप्रयुक्तत्वे इति भावः॥
श्रुतिस्मृतिभ्यां कथमीश्वरो न सिध्यतीत्याकाङ्क्षायां तर्कविरोधं लौकिकमेव बाधकमा
ह मुक्तबद्धयोरन्यतराभावान्न तत्सिद्धिः॥ स ईश्वराभिमतः किं क्लेशादिमुक्तो वा तै
र्बद्धो वा अन्यतरस्यासंभवान्नेश्वरसिद्धिरित्यर्थः। उभयथाप्यसत्करत्वं॥ मुक्तत्वे
सति स्रष्टृत्वाद्यक्षमत्वं तत्प्रयोजकाभिमानरागाद्यभावात् बद्धत्वेपि मूढत्वान्न

राम॰
५८

सृष्ट्यादिक्षमत्वमिति सन्दर्भः नन्वेवमीश्वरप्रतिपादकश्रुतीनां का गतिरित्यत्राह मुक्त
त्मनः प्रशंसा उपासा सिद्धस्य वा यथापेयं कश्चित् श्रुतिर्मुक्तात्मनः केवलात्म
सामान्यस्यतैयत्ताभिधानाय सान्निधिमात्रे स्वार्थेऽप्यस्तु निरूपणपरोऽयं चार्थिका वि
श्वसंकल्पपूर्वकसृष्ट्यादिप्रतिपादिकाश्रुतिः सिद्धस्याप्यस्य विष्णुहरादेर्वेति से
श्वरस्याभिमानादिमतो विग्रहे निमित्तत्वादिमत्वाविसत्वात् उपासापरेऽर्थः ननु
तथापि प्रकृत्याद्यखिलाधिष्ठातृत्वं श्रूयमाणं नोपपद्यते लोके संकल्पादिनाप
ना रिणामेनस्यैवाधिष्ठातृत्वव्यवहारादित्यत्राह तत्सन्निधानादधिष्ठातृत्वं मणि
वत् यदि संकल्पेन स्रष्टृत्वमधिष्ठातृत्वमुच्यते तदा पर्देषः स्यात् अस्याभिसु
ष्टुरूपस्य सन्निधानादेवाधिष्ठातृत्वं सृष्ट्यादेरूपमिष्यते मणेरिव तत् यथाऽय

सां॰ भा॰ ५९

59

स्कांतमणेः सान्निध्यमात्रेणात्मनिष्कर्तृकत्वं न संकल्पादिना तथैवादिपुरुषस्य संयो गि
गमात्रेण प्रकृतेर्महत्त्वरूपेण परिणमनं इदमेव चास्योपाधिस्थत्वमित्यर्थः तथा चो
क्तं निरिच्छे संस्थिते रत्ने यथा लोहः प्रवर्त्तते सत्तामात्रेण देवेन तथा चायं जगज्जनः अत
आत्मनि कर्तृत्वमकर्तृत्वं च संस्थितं निरिच्छत्वादकर्त्तासौ कर्त्ता सन्निधिमात्रतः इ
ति तदेतद्वक्ष्यमाणस्वामित्वादिश्रुतिस्मृत्यनुकूलं पिपतिषतीव वह्नौ एणी प्रकृतेरासन्नवह्नि
तद्गुणसंयोगात् अथवा बुद्धिपूर्वसृष्टिविषयमेतादृशवाक्यजातं न त्वादि
सर्गपरं तस्याबुद्धिपूर्वस्मरणादिति भावः यथा कौर्मे इत्येषः प्राकृतः सर्गः सं
क्षेपात्कथितो मया प्राग्बुद्धिपूर्वकस्त्वेष ब्राह्मीं सृष्टिं निबोधतेति अस्य च वाक्य
स्यादिपुरुषबुद्ध्यजन्यत्वे न संकोचे गौरवमिति न केवलं सर्गादावेव प्र राम॰ ५९

सत्वस्य संयोगमात्रे सत्त्वादिकं अपि तु अन्ये पि संकल्पादिपूर्वके शुभकृतादिषु अवि
लेषु विशेषकार्येषु अपि सर्वं उरूपाणां इत्याह विशेषकार्येष्वपि जीवानां आधिष्ठा
तृत्वं सन्निधानादि सत्तु अन्यते अंतःकरणोपलक्षितस्यैव जीवशब्दार्थत्वं चक्षुरा
येव वक्ष्यति तथा च विशेषकार्येषु विसर्गादौ अपि स्वभावपि जीवानामंतःकर
णस्य अपि विविंतं चेतनानां सन्निधानादेवाधिष्ठातृत्वं न तु केनापि व्यापारेण कूटस्थ
चिन्मात्ररूपत्वात् इत्यर्थः न तु चेत्तदा सर्वत्र स्वरूपेण नास्ति तत्राह वेदांतमहावाक्यार्थ
स्याविवेकस्योपदेशोऽपि परंपरया शंकराचार्यप्रमाणेन प्रसज्येत तत्राह सिद्धरूपवो
द्धृत्वात् वाक्यार्थोपदेशः श्रीरएप गर्भादीनां सिद्धरूपाणां यथार्थस्य वोधृत्वात् तद्
क्तृवैदिकप्रमाणेनैव तत्तद्वाक्यार्थोपदेशः प्रमाणमिति विशेषः ॥ ते

सां॰ मु॰ ६०

60

तद्रूपस्य चेतनसन्निधिमत्त्वेन गौणमधिष्ठातृत्वं तर्हि मुख्यमधिष्ठातृत्वं कस्येत्याकां-
क्षायामाह अंतःकरणस्य तदुज्ज्वलितत्वाल्लोहवदधिष्ठातृत्वं अंतःकरणस्यानु-
पचरितमधिष्ठातृत्वं संकल्पादिद्वारकं मन्तव्यं ननु अधिष्ठातृत्वं घटादिवदचेत-
नस्य न युक्तं तत्राह लोहवत्तदुज्ज्वलितत्वादिति अंतःकरणं हि तप्तलोहवत् चेतनो-
ज्ज्वलितं भवति अतस्तस्य चेतनायमानतयाधिष्ठातृत्वं घटादिव्यावृत्तमुपपद्यते
इत्यर्थः ननु एवं चैतन्ये नांतःकरणस्योज्ज्वलने चितेः संगित्वं अग्निवदेव स्यादिति मात्रस्य संयोग
चेन्न निःसंगोज्ज्वलचैतन्यसंयोगविशेषमात्रस्य संयोगविशेषजन्यचैतन्यप्रतिबिंब विशेष २
स्यैवांतःकरणे उज्ज्वलनरूपत्वान्न तु चैतन्यमंतःकरणे संक्रांमति येन संगिता स्या-
त् अग्नेरपि हि संक्रमणादिकं न लोहे संक्रामति किंत्वग्नियोगविशेषाद्वलोहस्योज्ज्व

राम॰ ६०

त्वमिति । नन्वेवमपि संयोगेन परिणामित्वमिति चेन्न सामान्यगुणातिरिक्तधर्मो
त्पत्तावेव परिणामव्यवहारादिति । अयं च संयोगविशेषोऽन्तःकरणस्यैव सत्त्वोद्रेक
रूपात्परिणामात् भवतीति । किं च लौकिकस्य तेजोरूपस्यापरिणामित्वेन संयो
गे तन्निमित्तकविशेषासंभवादिति । अयमेव च संयोगविशेषो बुद्ध्यात्मनोरन्यो
न्यप्रतिबिंबने हेतुः । न च प्रतिबिंबहेतुतया संयोगविशेषावश्यकत्वे प्रतिबिंबक
ल्पना व्यर्था प्रतिबिंबकार्यस्यार्थस्तानादेः संयोगविशेषादेव संभवादिति मैवं
बुद्धौ चैतन्यप्रतिबिंबस्यैतमदर्शनार्थं कल्प्यते दर्पणे मुखप्रतिबिंबवत् । अन्य
था कर्मकर्तृविरोधेन स्वस्य साक्षात्स्वदर्शनानुपपत्तेः । अयमेव च चित्प्रतिबिं
बो बुद्धौ चिच्छायापत्तिरिति चैतन्याध्यास इति चिदावेश इति चोच्यते । यश्चै

सां० भा० तस्मिन्बुद्धेः प्रतिबिंबः स चासन्नैव विषयैः संबुद्धेर्भोगार्थमिष्यते अर्थाकारतयैवार्थग्रह-
९१ णस्य बुद्धेः स्थले दृष्टत्वेन तां विना संयोगविशेषमात्रेणार्थभानस्य बुद्धेः स्थलेः दृष्ट-
त्वेन तां विना संयोगविशेषमात्रेणार्थभानस्य बुद्धेः स्थलेः दृष्टत्वेन तां विना संयोग-
61 विशेषमात्रेणार्थभानस्य पुरुषेप्यनौचित्यात् अर्थाकारस्यैवार्थग्रहणशब्दार्थ-
त्वाच्चेति स चार्थाकारः पुरुषे परिणामो न संभवतीत्यर्थात्प्रतिबिंबरूप एव पर्यव-
स्यतीति दिक् स चायमस्मोक्तप्रतिबिंबो योगभाष्ये व्यासदेवैः सिद्धान्तितः चितिश-
क्तिरपरिणामिन्यप्रतिसंक्रमा चापरिणामिन्यर्थे प्रतिसंक्रान्तेव तद्वृत्तिमनुपतति
तस्याश्च प्राप्तचैतन्योपग्रहरूपाया बुद्धिवृत्तेरनुकारमात्रतया बुद्धिवृत्त्यविशिष्टा
हि ज्ञानवृत्तिरित्याख्यायत इत्यादिना योगवार्त्तिके चैतद्विस्तरतोस्माभिः प्रतिपा- राम०
९१

भूतः पुरुषस्य सिध्यतीति वाच्यं अन्योन्याश्रयात् । बिम्बस्य पच्च कस्मिन्हि बुद्धिस्थचैतन्यस्य प्रतिबिम्बता सिद्धिः प्रतिबिम्बता ॥५॥ पाठांतरं ॥

इतं कश्चित्तु बुद्धिगतमात्रविषयापत्त्या तु बुद्धेरेव सर्वार्थत्वात् तं रत्नादिभिन्नस्य सामा
नाधिकरण्येनानुभवादस्य स्वज्ञानेनात्मस्वप्रकाशनौचित्यसाधने साह तदात्मज्ञानम्
लक्षत्वादुपेक्षणीयं एवं हि बुद्धेरेव ज्ञातृत्वे चिदवसानो भोगस्तस्यागामिसत्त्वच्छव
विरोधः पुरुषे प्रमाणाभावश्च पुरुषलिंगस्य भोगस्य बुद्धावेव स्वीकारात् न च प्र
तिबिंबान्यथानुपपत्त्या बिंबभूतः पुरुषः सिध्यतीति वाच्यं अन्योन्याश्रयात् । य
था बिंबसिद्धौ बुद्धिस्थचैतन्यप्रतिबिंबतासिद्धिः प्रतिबिंबसिद्धौ च तत्प्रतियोगि
तया बिंबसिद्धिरि ति अस्मन्मते च ज्ञातृतया पुरुषसिद्धेर्न तु तस्य स्वज्ञेयत्वा
न्यथानुपपत्त्या प्रतिबिंबसिद्धौ नान्योन्याश्रयः अन्यथा वृत्तिसाक्षितया बिंबरूपश्चे
तनः सिध्यतीति चेत्तर्हि साक्षिण एव प्रमातृत्वकल्पने गौरवात् । वृत्तिज्ञानपर
मुचितं उभयोर्ज्ञातृत्व ॥१॥

सां॰ भा॰ ६२

ज्ञानयोः सामानाधिकरण्यानुभवाच्चेति एवं सति बुद्धेरेव भोक्तृत्वे भोक्तृभावादिसागा

मिसूत्रेण भोक्तृतया पुरुषसाधनं विरुद्धेत अथ बुद्धिगतचिच्छायारूपेण संबं तथा ३

धेन बिंबस्यैव ज्ञानं न तु चितौ बुद्धिप्रतिबिंबः कल्प्यतां स्यैतावन्मात्रं चेत्स्याशयो

वर्ण्येत तदप्यसत् स्फटिकादेः स्वप्रतिबिंबरूपसंबंधेन जलादितस्यवस्तुभासकत्वा

दर्शनात् किरणैरेव तदुभयभासनात् मरुमरीचिकादौ तु स्वाभ्यस्तजलादि

भासकत्वं दृष्टमेवेति दृष्टानुसारेणास्माभिश्चितौ प्रतिबिंबस्वार्थभानहेतुतया

संबंधः कल्प्यते इति यदोक्तं मम स्यान्तेनानामत्र प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति तदपि न कर्मक

र्तुरपि फलभोगोऽन्नाद्यवत् रसागमिसूत्रेण ज्ञानप्रवृत्त्यो वैयधिकरण्यस्य दृ

ष्टान्तेनोपपादयिष्यमाणत्वात् बुद्धेः संकल्पेन क्रियामात्रमिवार्थाविसंयोगविशे राम॰ ६२

62

यं नयायोगवः प्रत्यक्षप्रमाणं लक्षयति आप्तोपदेशः प्रत्यक्ष इति। आप्तोऽत्र योग्यतावेदस्य यो रूपयता
याः पंचमाध्यायेव द्वयप्रमाणवात्

यादेव नियामकत्वादिति प्रत्यक्षप्रमाणं लक्षयित्वानुमानं लक्षयति प्रतिबद्ध
र्शः प्रतिबद्धत्वादनुमानं प्रतिबंधो व्याप्तिः व्याप्तदर्शनाद्व्यापकज्ञानं लिङ्ग
मनुमानं प्रमाणमित्यर्थः अनुमितिरपौरुषेयवाक्यं पंचमाध्यायेव द्व्यप्रमाणा
त्वात् शब्दप्रमाणं लक्षयति आप्तोपदेशः शब्द इति तत्र याप्तो योग्यः श्रावकस्तज्जन्यं
ज्ञानं शाब्दाख्यं प्रमाणमित्यर्थः फलं चपौरुषेयः श्रावको बोध इति प्रमाणप्रति
पादनस्य स्वरूपमेव फलमाह अर्थसिद्धिः प्रमाणत्रयोपदेशः उभयोरात्माना
त्मनोर्विवेकेन सिद्धिः प्रमाणादेव भवति अतस्तत्प्रमाणस्योपदेशः कृत
इत्यर्थः तत्र येनानुमानविशेषेण प्रमाणेन मुख्यतोऽत्र प्रकृतिपुरुषौ विविच्य
साधनीयौ तदुर्शयति सामान्यतो दृष्टादुभयसिद्धिः अनुमानं तावत् त्रिवि

सां॰ भा॰
६३

63

ध्यं भवति पूर्ववत् शेषवत् सामान्यतोदृष्टं चेति तत्र प्रत्यक्षीकृतजातीयविषयकं पूर्व
वत् यथा धूमेन वह्न्यनुमानं वह्निजातीयो हि महानसादौ पूर्वं प्रत्यक्षीकृतः व्यति
रेकानुमानं शेषवत् शेषोऽपूर्वोऽर्थोऽस्य विषयत्वेनास्तीति शेषवत् अप्रसिद्ध
साध्यकमिति यावत् यथा पृथिवीत्वेनेतरभेदानुमानं पृथिवीतरभेदस्यानुमान
पृथिवीतरभेदो हि प्रागसिद्धः सामान्यतोदृष्टं च तदुभयभिन्नमनुमानं यत्र सा
मान्यतः प्रत्यक्षादिजातीयमादाय व्याप्तिग्रहस्तस्य पक्षधर्मताबलेन तद्विजातीयो
ऽप्रत्यक्षोऽर्थः सिद्ध्यति यथा रूपादिज्ञाने क्रियात्वेन करणवत्वानुमानं अत्र हि
पृथिवीत्वादिजातीयं कुठारादिकरणमादाय व्याप्तिं गृहीत्वा तद्विजातीयम
तीन्द्रियं ज्ञाने क्रियात्वेन करणमिन्द्रियं साध्यत इति तत्र सामान्यतोदृष्टमनुमानं

एम॰
६३

तयोः प्रकृतिपुरुषयोः सिद्धिरित्यर्थः तत्र प्रकृतेः सामान्यतो दृष्टमनुमानं ॥
यथा महत्तत्वं सुखदुःखमोहधर्मककार्योपादानकं कार्यत्वे सति सुखदुःखमोह
धर्मकत्वात् सुवर्णकुण्डलादिवदित्यादिरूपेणुपपत्त्यनुमानापेक्षा ना
स्ति सर्वसम्मतत्वात् तथापि प्रकृत्यादिविवेके सामान्यतो दृष्टमेवापेक्षते तेन यथा
प्रधानं परार्थं संहत्यकारित्वात् गृहादिवदिति अयं हि प्रत्यक्षसिद्धदेहाद्य
र्थकत्वं गृहादिषु गृहीत्वात् तद्विजातीयः पुरुषः प्रधानादिपरत्वेनानुमीयते दे
हादीनां च भोक्तृत्वमविवेकेन प्राग्गृहीतमिदं मया सिद्धमिति मात्रमाणस्य ति
फलभूता प्रमाख्यसिद्धिरुक्तेन यत् पुरुषस्य परिणामापत्तिरित्याशंक्याथांत
स्याः स्वरूपमाह चिदवसानो भोगः पुरुषस्वरूपे चैतन्ये पर्यवसानं यस्य एता

सां॰ भा॰
६४

64

इष्टोभोगः सिद्धिरित्यर्थः बुद्धेर्भोगस्यमावर्त्तनायविविदवसानेरतिश्चितेः परिणामित्वस
धर्मत्वात्तद्धर्मत्वादित्यंक्तानिरासायावसानपदं चितौ भोगस्य स्वरूपेणावस्थितत्वा
त्न क्षैरस्यापादितानि रिसाध्याः तथाहि प्रमाणं रमबुद्धस्यारूढं प्रकृतिपुरुषादि
कं प्रमेयं बुद्धस्य सहपुरुषे प्रतिबिंबितं सभ्रान्तेर्गतीर्यौ परस्कवृत्तिविंबावछिन्नं
स्वरूपचैतन्यमेव भानं पुरुषस्य भोगः प्रमाणस्य च फलमितितत्स्य प्रतिबिंबेन
वेणार्थसंबंधेद्वारतयावृत्तिनाकारणमिति तदुक्तं विष्णुपुराणे गृहीतान्
द्रियैरर्थानात्मने यः प्रयच्छति अंतःकरणरूपाय तस्मै विश्वात्मने नमः इति एतो
हि करणवर्गः स्वामिने भोग्यजातं समर्पयतीति दृष्टमिति भोगशब्दार्थः स्यात् अप
वहरणं स्वात्मसात्करणमिति यावत् सचदेहादिचेतनांतेपुसाधारणः विशे

एम॰
६४

यस्त्वयं ज्ञपरिणामित्वात्पुरुषस्य विषयभोगः प्रतिबिंबोदनमात्रं ज्ञानेषांनुप
रिणामित्वात्पुष्यादिरवीतिज्ञयमेव च परिणामरूपः पारमार्थिको भोगः पुरु
षेति सिध्यते पुरुषे भोगरवात्मनिस्याद्विभिरिति मंतव्यं ज्ञास्मिन्सत्त्वे पुरुषस्यावि
फल ॰ अपतासिद्धचिद्वसानताया उभयसिद्धत्ववचनादिति ननुकर्तुरेखलो
केक्रियाफलं भोगो दृष्टः यथा संचरतएव संचरणेऽयं दुःखभोगइतितत्स्थं बुद्धि क ५
कृतधर्मादिफलस्य पुरुषाध्यात्मिकृयाज्ञर्थो परस्तु बुद्धिकृत्ते भोगः पुरुषे यदे
ते साशंकायामाह ञार्कर्तुरपि फलोपभोगोन्नाद्यवत् बुद्धिकर्मफलस्यावि
वक्तेरूपभोगः तदकर्तुरपि पुरुषस्य पुंस्त्वः ञन्नाद्यवत्प्रयाज्ञस्य कृतस्यान्नादे
रूपभोगो एको भवति तद्वद्विस्यर्थः ञाविवेकस्य स्वस्वामिभावस्य वाभोगनि

सां॰ भा॰
६५
65

यामकत्वात्तु नातिप्रसंगः सुखदुःखादेः कर्मफलत्वमभ्युपेत्य बुद्धिगतं कर्मफलं पुरु-
षो भुंक्ते इत्युक्ते रत्नीपुरुषगतभोगस्यैव कर्मफलत्वं स्वीकृतं स्यात् बुद्धिकर्मणा पुरु-
षस्य फलमुत्पाद्यत इति मुख्यसिद्धांतमाह अविवेकाद्वा तत्सिद्धेः कर्तुः फला-
वगमः अथवा कर्तुः फलमेव न भवति सुखं भुंजीयेत्यादिकामनाभिर्भोगस्यैव फ-
लत्वात् अतो भोक्तुरिष्टमेव फलं भवति शास्त्रविहितं फलमनुष्ठातरीति शा-
स्त्रेषु कर्तुः फलावगमस्तु तत्सिद्धेरकर्तृनिष्ठाया भोगाख्यसिद्धेः कर्तृत्वेऽप्यवि-
वेकादित्यर्थः योऽहं करोमि स एवाहं भुंज इति हि लौकिकानुभव इति यागस्वर्गं
मे भूयादित्यादिकामना सा पुत्रो मे भूयादितिवत् फलसाधनत्वेनैवोपपद्यते
भोगस्तु नाम स्वसाधनं अतः स एव फलमिति मुख्यसिद्धांतः भोगस्य पुरुष

राम॰
६५

स्वस्वत्वेऽपि विवेकाविकाण्णस्रोत्रवत्कार्यं तावोध्यासुखाद्यवच्छिन्नचितेरवभोगला
त् आस्मिंश्च भोगस्य फलत्वपक्षे दुःखभोगाभाव एवापवर्गोऽपवर्गः अपवाभो
गपताऽस्य स्वत्वसंबंधेन सुखदुःखाभावयोरेव फलत्वमस्तु तेन संबंधेन यन्नादि
रिवसुखयोरेरपि पुरुषनिष्ठत्वादिति तदेवं प्रमाणनिरूपणं निगमाय फलत्वे
तां प्रमेयप्रसिद्धिं च प्रतिपाद्य प्रमेयप्रसिद्धेरपि फलमाह नोभयं चैतत्त्वज्ञाने ॥
प्रमाणेन प्रकृतिपुरुषयोस्तत्त्वज्ञाने तत्त्वसाक्षात्कारे सति उभयमपि सुखदुः
खेन भवतः विद्वान्हर्षशोकौ जहातीति श्रुतेरयं पाठे स्यार्थः । संक्षेपतो विवे
नानुमापितौ प्रकृतिपुरुषौ तयोः प्रकृतिपुरुषयोरनुमाने ऽवांतरविशेषांर ?ः
परमध्यापसमाप्तिं पावच्छिन्नाः तत्रवाद्ये प्रकृत्साधनमाने षंदुपलभ्यता

सां॰ मा॰ ६६ मात्रतो घटाद्यभाववत् प्रत्यक्षेण यावर्त्तकैः प्रकृत्याद्यभावाः साधयितुं न शक्यन्ते यतो विष
मानोप्यर्थ इन्द्रियग्राह्यं कालभेदेन विषयोः विविधयश्च भवति अतिदूरत्वादिदोषात्
इन्द्रियघातेन्द्रियग्राह्यं चेत्यर्थः सामग्रीसमवधाने सत्यनुपलंभस्यैवाभावप्रस
66 स्यहेतुता प्रकृत्याद्युपलंभे त्ववक्ष्यमाणप्रतिबंधान्न सामग्रीसमवधानमिति भावः
अतिदूरादयश्च दोषा विशिष्य कारिकया गणिताः अतिदूरात्सामीप्यादिन्द्रियघातान्म
नोऽनवस्थानात् सौक्ष्म्याद्व्यवधानादभिभवात्समानाभिहाराच्चेति समानाभिहारः
सजातीयसंवलनेन यथा माहिषेयगव्यमिश्रणात् माहिषत्वाग्रहणमिति नन्वति
दूरत्वादिषु मध्ये प्रकृत्याद्युपलंभे किं प्रतिबंधकमिति तत्राह सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धिः
तयोः पूर्वोक्तयोः प्रकृतिपुरुषयोरनुपलब्धिस्तु सौक्ष्म्यादित्यर्थः सूक्ष्मत्वं चनाम राम॰ ६६

त्वं विश्वव्यापनात् नापि दूरत्वादिकं दुर्वचत्वात् किंतु महत्सूक्ष्मसमाप्रतिबंधिकत्वा
त्ति योगजधर्मस्य चोत्तेजकतमात्र प्रकृतिपुरुषादेर्न महत्सूक्ष्मता भवति जातिसांक
र्यं च न दोषावहं अपकर्षनिरवयवत्वमेवात्र सूक्ष्मत्वं योगजधर्मस्योत्तेजकए
वेति ननु एवं भावादेरप्यनुपलब्धिसंभवे किमर्थं सौक्ष्म्यं कल्प्यते अभावशशशृंगा
देरपि सौक्ष्म्यादनुपलब्धिः किं न स्यादिति तत्राह कार्यदर्शनात् उपलब्धेः कार्य
स्य चानुपपत्या प्रकृत्यादिसिद्धौ सत्सां तेषां सूक्ष्मत्वं कल्प्यते अनुमानात्सर्वंवसूक्ष्म
त्वादिसंशयेनाभावानिर्णयात् अनुमानमुपपद्यतरस्यार्थः अत्र शंकते वादिविप्र
तिपत्तेस्तत्सिद्धिरितिचेत् ननु कार्यं चेदसतः प्राक्सिद्धं स्यात्तदा तदुपादानतयाभि
स्य प्रकृतिसत्त्वस्य तिकार्यसाधिसैनैव कारणानुमानस्य वक्ष्यमाणत्वात् वादिविप्र

सां॰ भा॰ तिपत्तेस्तु सत्कार्यस्यैवासिद्धिरिति यदास्यार्थः अभ्युपेत्य परिहारान्तिं तथाप्येकतरहेतुक कारणस्य
६७ एकतरासिद्धेर्नोपलम्भः मास्तु सत्कार्यं तथाप्येकतरस्य कार्यस्य हेत्वाप्यनन्तरस्यासि
द्ध्युपलम्भो नास्त्येवेति निःसंकारणं सिद्धमेव तत्त्वं च परिणामिन संकर्षात्परिणा
मिनः संकर्षात्परिणामिनस्तदवस्थस्य विवेकेन मोक्षोपपत्तिरित्यर्थः अनेनैवाभ्यु
पगमवादेन वैशेषिकाद्यास्तिकदर्शनं प्रवर्तते अतो न सत्कार्यवादिक्षतिस्तथापि वि
रोधेष्वेव तेषामंशांशीभावः प्रमाणमिति मन्तव्यं परमार्थतः परिहारमाह त्रिवि
त्रि॰ धविरोधापत्तेः अपि च सर्वं कार्यं त्रिविधं सर्ववादिसिद्धं अतीतमनागतं वर्तमान
मिति तत्र पूर्वकार्यस्य तस्मिन्नेव काले तदा त्रिविधत्वानुपपत्तिः अतीतादिकालेषु
स्य भावेन च तदा अतीतादिरूपमकृतत्वानुपपत्तेः सदसतोः संबन्धानुपपत्तेः किंच राम॰ ६७

प्रतियोगित्वस्य प्रतियोगिस्वरूपत्वेन तद्वत्तादवस्थ्यात् अभावमात्रस्य स्वरूपत्वेऽपि तदा घटा
वो घटाद्यभावः स्यात् अभावत्वाविशेषात् अभावेऽपि स्वरूपतो विशेषांगी
कारे वाभावत्वस्य परिभाषामात्रत्वप्रसंगात् अप्रतियोगित्वेनाभावविशे
षकरतिचेन्न असतः प्रतियोगिनः प्रागभावादिषु विशेषकत्वासंभवादिति त
स्मान्नित्यस्यैव कार्यस्यातीतानागतवर्तमानावस्थाभेदाः एव वक्तव्याः घटो
ऽतीतो घटो वर्तमानो घटो भविष्यन्निति प्रत्ययानां तत्स्वरूपतो चेत् स्यात् नत्वेकस
भावविषयत्वं प्रमायोग्याभावविषयत्वमिति तेऽपि वातीतानागतत्वेऽवस्थाध्वं
सप्रागभावव्यवहारं जनयतः तद्व्यतिरिक्ताभावद्वये प्रमाणाभावादिति दिक्
९ अधिकं तु यातं जलेऽद्रव्यं एवमसंताभावाभावोऽप्यभावाधिकरणस्वरूपा

सां॰भा॰ ६८ वैवं न चैवं प्रतियोगिसत्ताकालेप्यधिकरणस्वरूपानपायात् अत्यंताभावप्रसंगप्रसंग
इतिवाच्यं पौरस्त्यप्रतियोगिसत्ताकालेप्यधिकरणस्वरूपानपायात् अत्यंताभाव
प्रसंगप्रसंग इतिवाच्यं पौरस्त्यप्रतियोगिमत्ति देशे तदत्यंताभावानंगीकारात् प्र
68 तियोगिसंबंधस्यातीतानागतावस्थापौरस्त्य सामयिकात्यंताभावत्वसंभवात् अत
स्मान्नास्ति तुं तेऽभावोऽतिरिक्तः किं च घटो ध्वस्तो घटो भावी घटेत्र नास्तीत्या
दिप्रत्ययविषयामकत्वमाकिंचित्करत्वाकांक्षायां तद्भावरूपमेव कल्प्यते लाघवा
त् अभावस्याङ्गस्य कल्पने गौरवादिति मंतव्यं इत्थं सत्कार्यसिद्धिरित्याह
नासदुत्पादो नरशृंगवत् नाशृंगनृत्वस्यासत उत्पादोपि न संभवतीत्यर्थः॥ राम॰
अत्र हेतुं हेतुमाह उपादाननियमात् मृद एव घट उत्पद्यते तंतुभ्य एव पट इति एवं ६८

कार्येणमुपादानकारणं प्रतिनियमोऽस्मिन्न संभवति उत्पत्तेः प्राक्कारणे कार्यस
त्त्वानंगीकारेपि विशेषोऽस्ति येन कंचिदेवासंतं जनयेत् नेतरमिति विशेषो वांगीक
च रेवभावत्वापत्तेर्गतमसत्वात् एवं विशेषोस्माभिः कार्यस्यानागतावस्थेत्युच्यते
इति एतेन यद्वैशेषिकः प्रागभावमेव कार्योत्पत्तिनियामकं कल्पयंति तदप
पास्तं अभावकल्पनापेक्षया भावकल्पने लाघवात् भावानां दृष्टत्वादमानपेक्ष
त्वाच्च किं च भावेप्युत्पत्तेर्विशेषाभावत्वापत्तिः प्रतियोगिरूपविशेषश्च प्रतियो
ग्यसत्ताकालेनास्ति अतो भावानामविशिष्टतयानकार्योत्पत्तौ नियामकत्वं
युक्तमिति उपादाननियमे प्रमाणमाह सर्वत्र सर्वदा सर्वासंभवे इत्याशयः
रतश्च नासदुत्पाद इति साह शक्तस्य शक्यकारणात् कार्ये शक्तिमत्त्वमेव
संभवात् क्रमं उपादानानियमे च
सर्वत्र सर्वदा सर्वं २॥

सां० भा०
९७

उपादानकारणत्वमन्यस्तु एवेव स्यात् लाघवाच्च सा च शक्तिः कार्यस्यानागतावस्थै
वेत्यतः शक्तस्य शक्यकार्यकारणत्वेनासत उत्पाद इत्यर्थः इतश्च कारणभावाच्च
उत्पत्तेः प्रागपि कार्यस्य कारणाभेदः श्रूयते तस्माच्च सत्कार्यसिद्धौ नासदुत्पाद इत्य
र्थः कार्यस्यासत्त्वे हि सह सतोऽभेदानुपपत्तिरिति उत्पत्तेः प्राक्कार्यिणामभेदे च श्रु
तिः तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् सदेव सोम्येदमग्र आसीत् तम एवेदमग्र आस
त्मा यमेवेदमग्र आसत् इत्याद्या शंकते नभाविभावयोगश्चेत् नन्वेवं कार्यस्यानि
सत्त्वे सति भावरूपे कार्ये भावयोग उत्पत्तियोगो न संभवति असतः सत्त्व एवोत्प
त्तिव्यवहारादिति चेदित्यर्थः परिहरति नाभिव्यक्तिनिबंधनौ व्यवहाराव्यवहा
रौ कार्योत्पत्तेर्व्यवहाराव्यवहारौ कार्याभिव्यक्तिनिमित्तकौ अभिव्यक्तितउत्पत्ति रा० म०
९७

69

व्यवहारेऽभिव्यक्त्यभावात्तौ स्थितिव्यवहाराभावो न त्वसत्तः सत्त्वेऽपि सर्वेऽभिव्य-
क्तिः व्यंजनानं किंतु वर्तमानावस्थाकारणव्यापारापेक्षावेस्य वर्तमानलक्षणपरि-
णाममेव जनयति सतः स्वकार्यस्य कारणव्यापारादभिव्यक्तिमात्रं लोकेऽपि दृष्टं । य-
था शिलामध्यप्रतिमा पाषाणेऽपि शिल्पिव्यापारेणाभिव्यक्तिमात्रं तिलस्य तैलस्य च निष्पी-
डितेन, धान्यस्य तंडुलस्य चावघातेनेति तदुक्तं वार्त्तिके न सृष्टावस्थायाश्चक्र-
यग्रसेऽस्वांशिलोदरे यथा स्थिता चितेरंतस्तथैवं जगदस्त्वलीतिमहत्तिद्वारेण
सर्वेः नन्वभवतुस्पत्तेः प्राक् सतः पश्चाद्धं चिद्धुत्पत्तिः नाशस्त्वनाशिभावस-
कथं स्यादित्याकांक्षायामाह नाशः कारणलयः लीङ्. श्लेषणे रस्य नशा सना-
त् लयः सत्स्मात्पकारणे प्रविभागः स एवातीतावस्थो नाशः स तस्य सर्वेः ॥

सां· भा·
७०

70

प्रागभावरसमुब्यतरतिशेषः लीनकार्यव्यक्तेस्तु पुनरभिव्यक्तिर्नास्ति प्रत्यभिज्ञाया
मत्ता पातंजलेनिराकृतत्वात् परेषामिवास्माकमप्यनागतावस्थायाः प्रागभावा
ख्यायाः अभिव्यक्तिहेतुत्वाच्चेति नन्वतीतमप्यस्तीत्यत्र किं प्रमाणं न ह्यनागत
सत्तायामिव प्रसाधकोऽतीतसत्तायामपि स्फुरत्युपलम्भं तेरति · मैवं योगिप्रत्यक्षद
त्वात् अथ पूर्वपक्षानागतातीतयोरुभयोरेव सत्ता सिद्धेः प्रत्यक्षसामान्ये विषय
सहेतुत्वात् अन्यथा वर्तमानस्यापि प्रत्यक्षेणासिद्ध्यापत्तेः तस्माद्योगिनामौ
त्सर्गिकप्रामाण्येनासति बाधके योगिप्रत्यक्षेणातीतमप्यस्तीति सिध्यति यो
गिनामतीतानागतप्रत्यक्षे च स्मृतिस्मृतीतिहासादिकं प्रमाणं योगवार्तिके
प्रपंचितमिति दिक् तदेवमभिव्यक्तिः लयाभ्यां कार्यमुत्पत्तिनाशव्यवह

राम०
७०

एवमुक्तौ नन्वभिव्यक्तिः पूर्वं सती वासती वा आद्ये कारणव्यापारात्प्रागपि
कार्यस्याभिव्यक्तत्वात्स्वकार्यजनककुलालापत्तिः कारणव्यापारश्च विफलः अन्त्ये चा
भिव्यक्तेरेव सत्कार्यसिद्धान्तक्षतिः असत एवाभिव्यक्तेरङ्गीकारादिति अत्रोच्यते
कारणव्यापारात्प्राक् सर्वकार्याणां सदसत्त्वाभ्युपगमेनोक्तविकल्पानवकाशात् ॥
घटवत्तदभिव्यक्तेः प्रिवर्तमानावस्थया प्रागसत्त्वेन तदसत्तानिवृत्त्यर्थं कारणव्या
पारापेक्षणात् अनागतावस्थया च सत्कार्यसिद्धान्तस्याक्षतेः नन्वेकदा सद
सत्त्वयोर्विरोध इति चेत् प्रकारभेदस्योक्तत्वात् नन्वेवमविभागभावानङ्गीकारे
एव प्रागसत्त्वमेव कार्याणां दुर्वचमिति मैवं अवस्थानामेव परस्पराभावरूपत्वा
दिति न सत्कार्यसिद्धान्तक्षतिः अथाभिव्यक्तेरप्यभिव्यक्तिरेष्टव्या तथा चानव

सां॰ भा॰
७१

स्येत्याशंकामामाह पारंपर्यतोन्वेषणे बीजांकुरवत् पारंपर्यतः परंपरारूपेणाभिव्यक्तेस्तु
धावनं कर्त्तव्यं बीजांकुरवत्प्रामाणिकत्वेन चास्या अदोषत्वादित्यर्थः बीजांकुराभ्यां चात्रा
यमेव विशेषो यद्बीजांकुरस्थले क्रमिकपरंपरा प्रागनवस्थाभिव्यक्तौ चैककालीनपरं
परेति प्रामाणिकत्वं तु तुल्यमेवेति सर्वकार्याणां स्वरूपतो नित्यत्वमवस्याभिधेयमनि
71 त्वं चेति यत्तज्जलभाण्डवद्भिन्नांशसंवेदनयमनैस्याप्रामाणिकत्वेन स्वीकृतेति अत्र च बी
जांकुरदृष्टांतो लोकदृष्ट्योपन्यस्तो वस्तु जन्मकर्मादिवादत्रैतात्पर्यं तेन बीजांकुरप्र तत्त्व ८
वाहस्यादिसर्गावधिकत्वेनानवधिकत्वेनानवस्थाविरहेपि न क्षतिः आदिसर्गे हि वृक्षं वि
नैव बीजमुत्पद्यते हिरण्यगर्भसंकल्पेन तच्छरीरादिभ्यः इति श्रुतिस्मृत्योः प्रसिद्धं यथाहि
पादपो मूलस्कंधशाखादिसंयुतः आद्यबीजात्तु भवति बीजान्यान्यत्वेततः इति विष्णु एम॰ ७१

ध्राणदिवाकरैरिति वस्तुतस्तु नवस्यापि नास्तीत्याह उत्पत्तिवदूऽदेषः यथाघ
१त्वनैस टोत्पत्तिः स्वरूपमेव वैशेषिकादिभिरसदुत्पादवादिभिरिष्यते लाघवात्तथैवास्माभि
घटाभिव्यक्तेरभिव्यक्तिः स्वरूपमेवैष्टव्या लाघवात् अत उत्पत्ताविवाभिव्यक्ताव
पिनानवस्थादोषप्रसङ्गः अथैवमभिव्यक्तेरभिव्यक्त्यनङ्गीकारे कारणव्यापारात्मा
कृतस्याः सत्त्वादुपपन्नः सत्कार्यवादः क्षतिरितिचेन्न अस्मिन्पक्षे सत एवाभिव्यक्ति
रित्येव सत्कार्यसिद्धान्तरहस्याश्रयादभिव्यक्तेरभिव्यक्त्यभावेन तस्याः प्रागस
त्वेपि नासत्कार्यवादत्वापत्तिः नन्वेवं महदादीनामेव प्रागसत्त्वमिष्टतां किम
भिव्यक्तेरनवस्थाकल्पने नेति चेन्न तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदित्यादिश्रुति
भिरव्याकृतावस्थायां सतामेव कार्याणामभिव्यक्तिसिद्धेस्तथाप्यभिव्यक्तेः प्राग

सां॰भा॰ भावादिस्वीकारापत्तिरिति चेन्न तिरस्करणमनागतावस्थानं अन्योन्यस्याभावरूपतयोक्त-
७२ त्वात् नाशभावनिवृत्त्यैव च कारणव्यापारसाफल्यादिसंभवात् अत एव हि सत्कार्यवा-
दिनामसत्कार्यवादिभ्यो विशेषो वोपतेरुच्यमानौ प्रागभावप्रध्वंसौ सत्कार्यवादिभिः का-
र्यस्यानागतातीतावस्थेभावरूपे प्रोच्येते वर्तमानतारव्या चाभिव्यक्तावस्थागता घटत-
72 व्यतिरिक्तेष्यते घटतत्स्वरूपावत्त्वानुभवाधिति अन्यत्तु सर्वं समानं अतो नास्त्यस्या-
स्वधिकशंकावकाश इति दिक् कार्यदर्शनात्तदुपलब्धेरिति सूत्रेण कार्येण मूलकारणा-
मनुमेयमित्युक्तं तत्र किमस्य यतं कार्यमित्यवधारयितुं सर्वकार्याणां साधर्म्यमाह ॥
हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिंगं कारणानुमापकत्वाल्लिंगमना एम॰
वान्त्रलिंगं कार्यजातं नत्वमहत्त्वमात्रमत्र विवक्षितं हेतुमत्त्वादीनामखिलकार्य- ७२

साधारण्यात् हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिंगं सावयवं परतंत्रं व्यक्तं वि
परीतमव्यक्तमिति कारिकाक्रम एतदेव अव्यक्तार्थं सर्वकार्यमेव लिंगमसमुक्तं त
थावल्लिंगं हेतुमत्वादिधर्मकमिति वाक्यार्थः तत्र हेतुमत्वं कारणवत्वं अनित्यत्वं वि
नाशित्वं तत्प्रधानस्य व्यापिता पूर्वोक्ता तद्वि १२१ त्वमव्यापित्वं सक्रियत्वं अध्यवसाया
दिरूपत्रिय तत्कार्यकारित्वं प्रधानस्य तु सर्वक्रियासाधारणत्वान्न कार्यैकदेशमा लेप कारणप
त्रकारित्वं न च क्रियाकर्मैव वक्तुं शक्यते प्रकृतिक्षोभात् क्षिप्त्रवणेन प्रकृतेरपि कर्म
वत्त्वं सक्रियत्वापत्तेरिति अनेकत्वं सर्गभेदेन भिन्नत्वं सर्गे तु साधारणमिति
यावत् न पुनः सजातीयानेकव्यक्तिकत्वं प्रकृतावपि व्याप्तेः प्रकृतेरपि सत्वाद्यनेक
रूपत्वात् सत्वादीनामनंतधर्मत्वेन तद्रूपत्वादागमसिद्धादिति आश्रितत्वं वाव

येऽपि इति कार्यकारणयोर्भेदे हेतुमत्त्वादिभिः ख्यातास्ततः कारणातिरिक्तकार्यसिद्धौ प्रमाण
साह आत्मस्वरूपभेदतो वा गुणसामान्यादेस्तावत्सिद्धिः यथा नव्यपदेशाद्वा तत्सिद्धिर्लिङ्गात्स्या
कार्यस्य कारणातिरेकतः सिद्धिः क्वचिदंशस्य कार्यस्य स्पष्टतयैवानायासेन भवति यथा स्वे
स्वादनं तत्त्वादेर्धर्मेण पटादीनां क्वचित्तु गुणसामान्यादिभेदतो गुणसामान्य
धायुक्तत्वेन लिङ्गेनानुमानेन भवति यथा यवसाकादिगुणात्मकत्वरूपेण कारण
वैधर्म्येण महदादीनां यथा च महत्प्रभृतीनां सामान्यात्मकतारूपेण तन्मात्रवैध
र्म्येण पिवादीनां क्वचित्तु आदिशब्दगृहीतेन कर्मात्मकतावैधर्म्येण यथा स्थि
एवं पवेभ्यो अतिरिक्तस्य चैवलकावपविनः तथा प्रधान अदृश्यात्म प्रधानस्यैतेरविका
रणातिरिक्तकार्यसिद्धिर्भवति प्रधावते स्मिन् हि कार्यजातमिति प्रधानमुच्यते त

73

क्रकार्यकारणयोर्भेदाभेदौ विना न घटेते अस्यैतामेवस्वरूपं व्याख्यातुं संभवादिति अ

कार्यलिंगं साधर्म्यस्वलक्षणं कारणमिति निरूपकार्ये प्रमाणं च स्वरूपं दर्शितं रण

नी कार्ये सधर्मकतमकारणमानाय कार्यकारणयोर्विसाधर्म्यं प्रदर्शयति

त्रिगुणमचेतनत्वादिरूपोः रूपोः कार्यकारणयोरेव त्रिगुणत्वादि साधर्म्यमित्यर्थं ग्र

हित्वा तद्व्याख्यानाय कारिकामवतारयति त्रिगुणमविवेकि विषयः सामान्यमचेतनं प्रसव

धर्मि व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीतस्तथा च पुमानिति त्रयः सत्त्वादिरूपत्वाद्गुणाः ग्र

त्र सन्तीति त्रिगुणं तत्र महदादिषु कार्येषु सत्त्वादीनामवस्थानं गुणत्रयसम

हरूपेण तु प्रधाने सत्त्वादीनामवस्थानं नैव नेत्व क्षेवदेवावगंतव्यं अ यथा सत्त्वादिरू

हेन सुखदुःखमोहानामपि वचनात् कार्यकारणयोस्त्रिगुणत्वं समर्थयति अ

सां॰भा॰
७४

74

विवेकिविषयोऽजैरवेदृशंभोग्यमितियावत् अविवेकिचविषयश्चेतिनच्छेदेतुअविवेकि
त्वंसंभूयकारित्वंविषमत्वंतुभोग्यत्वमेवसामान्यं सर्वपुरुषसाधारणंपुरुषभेदेऽपिभिन्न
मितियावत् प्रसवधर्मिपरिणामिव्यक्तंकार्यंप्रधानंकारणमित्यर्थः कार्यकारणयो
रभेदमैवधर्म्माभिधिकारिकपाठकृतं हेतुमदनित्यमव्यापिसक्रियमनेकमाश्रितं लिं
गं सावयवंपरतंत्रंव्यक्तं तद्विपरीतमव्यक्तमिति अनेकत्वंसर्गभेदव्यभिचरत्वंअतः प्र
कृतेरनेकव्यक्तिकत्वेऽपिनैकत्वहानिमहान्तं वसमाकस्यप्रधानंसमवस्थितंअनेतसन
तस्यांतः संख्यानेवाऽविविपतेरितिविस्तुपुराणेनअसंख्येयतायचनातुप्रधानस्य अ
क्तिवफलसिद्धिरितिप्रधानारव्यानांजगत्कारणगुणानांअस्मोन्नविवेकयतेषाम
वांतरमपिवैधर्म्यसिद्धांतुपत्तिविविधजगत्कारणलोपपतयेचनत्येकरूपात्कार रामः

लोपपत्तये च नस्तेकरूप्यान्तःकारणवृत्तिचित्रकार्याणि संभवतीति सत्त्वादीनि वि
षादयैगुण्यं नाम सत्त्वमेव धर्म्मगुणं नाम सत्त्वमेव धर्म्म गुणानां सत्त्वादिद्रव्य
त्रमाणां सत्त्वं सुखदुःखमोहा धैवैधर्म्मकार्येषु तद्दर्शनादिस्वधर्म्मः सुखादि
कं च यत्सदेव विरूपादिवदेव धर्म्मान्तरकारणोपादानत्वादन्यकार्याणामिति सुखस्वरूपा
दिश्यादस्यास्याः पंचशिखाचार्य रूपाद्यास्त्वं नाम प्रसादस्तत्त्वाद्ववाभिषंग प्रीति
तितिक्षासंतोषादिरूपानंतभेदं समासतः सुखात्मकं एवं रजोपि शोकादिनाना
भेदं समासतो दुःखात्मकं एवं तमोपि निद्रादिनानाभेदं समासतो मोहात्मकमिति ।
अत्र प्रीत्यादीनां गुणधर्मत्वं वचनाद्गुणानि सत्त्वे चलत्वादेर्वैरूपमात्रत्वात् स
त्वादीनां द्रव्यत्वं सिद्धं सुखाद्यात्मकतात्र गुणानां मनसः संकल्पात्मकतावद्धर्मे

सां॰ भा॰
७५

धर्म्मभेदाद्वोपपद्यते न तु वैशेषिकोक्ता सुखादय एव सत्वादिगुणा इति सत्वादित्रयमपि
अखिलभेदादनंतं असंख्याः विभुमात्रत्वे गुणविमर्दवैचित्र्यात्कार्यवैचित्र्यमिति हि
द्धांतो नोपपद्यते विमर्दस्यांतासंभवात् गुणानां सत्वादीनां एकैकव्यक्तिमा
75
त्रत्वे च लघुत्वादिकं नोपपद्येत तथा परिच्छिन्नत्वे च तत्समहत्त्वस्य प्रधानस्य परिच्छि
न्नत्वापत्त्याकृतिस्मृतिसिद्धमेकदा संख्यब्रह्मांडादिकं नोपपद्यते अतो संख्यत्वे गु
णानां सिद्धे सांख्योपपादनाय विवेकाय धर्मं चैतेषां साधर्म्यवैधर्म्ये प्रतिपादयति
लघ्वादिधर्मैः साधर्म्यं वैधर्म्यं च गुणानां ॥ लघ्वादिधर्मैः लघ्वादीति भावप्रधानो निर्दे
शः लघुत्वादिधर्मेण सर्वासां सत्वव्यक्तीनां साधर्म्यं रजस्तमोभ्यां तथा च पृथि
वीव्यक्तीनां पृथिवीत्वेनेव सत्वव्यक्तीनामेकजातीयता स्वजातीयापेक्षं राम॰
७५

भादीनां तद्वैलक्षण्यसाधर्म्यं च गुरुत्वमिति संक्षेपः एवं च चलत्वादिधर्मेण सर्वेषां रजोगु
णानां साधर्म्यं सत्वतमोभ्यां च वैधर्म्यं बोध्यं पूर्ववत् एवं गुरुत्वादिधर्मेण सर्वेषां तमोगु
णानां साधर्म्यं सत्वरजोभ्यां वैधर्म्यं बोध्यं पूर्ववदिति वैधर्म्यं सम्प्रागेवोक्तं तथाप्यत्र पुनरुप
न वैधर्म्यकथनं संपातायातम् अत्र वैधर्म्यं चेति पाठः प्रामादिक एवेति अत्र सत्वे सत्वादी
नां करणे गुणत्वमस्यैकत्वमनेकव्यक्तिकत्वं सिद्धं समसम्यगलघुत्वादीनां साधर्म्यत्वानु
पपत्तेः । समानानां धर्मस्यैव साधर्म्यत्वात् न चैकस्मिन्सत्वादीनामनेकत्वमलघुत्वा
दिकं साधर्म्यस्यादिति वाच्यं त्रिगुणात्मकत्वेन घटादीनामकार्यसत्वादिरूपत्वलघु
त्वादीनां सत्वादेः साधर्म्यत्वानुपपत्तेः तस्मात्कारणगुणानामेवात्र साधर्म्यादि
कमभ्युपेतमिति सत्वादीनां लघुत्वोक्तेः कारिका सत्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टंभ

सां०भा०
७६

कं चलं च रजः गुरुवरणकमेव तमः प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिरिति श्रुत्यर्थः तत्र पुरुषार्थनिमित्ता
न्नन्वेवं मूलं मारणस्य परिच्छिन्नापरिच्छिन्नासंख्यामक्तिकत्वे वैशेषिकमताद्दत्र को
विशेष इति चेत् कारणद्रव्यस्य शब्दस्पर्शादिराहित्यमेव शब्दस्पर्शविहीनं तद्रूपादि
भिरसुतं त्रिगुणं तज्ज्ञेयो निरनादिप्रभवाप्ययमिति विष्णुपुराणादिभ्यः एतच्च पातंज
लेऽस्माभिः प्रपंचितं ननु महदादीनां स्वरूपतः सिद्धावपि तेषां प्रत्यक्षेणोत्पददर्शनात्का
र्यत्वं नास्ति प्रमाणं येन तेषां हेतुमत्त्वं साधर्म्यं स्यात् नाम्नत उभयथा सत्त्वात्कार्यत्वं महदादे
र्घटादिवत् महदादिपंचभूतांतं विवादास्पदं तावदनुपरूपभोग्यत्वात् नादिप्रकृति
र्मोक्षान्यथानुपपत्त्या विनाशित्वादतः प्रकृतिपुरुषभिन्नं तद्भिन्नत्वाच्च कार्यं घटादिवदि
त्यर्थः न च विकारधारा किं दाहादिनैव मोक्षोपपत्तेर्विनाशित्वमपि तेषामसिद्धमि ए.म०
७६

76

साशंकमांकार्यत्वे हेत्वंतरमाह परिणामेन परिच्छिन्नत्वात् देशिकभावप्रतियो
गितावच्छेदकजातिमत्त्वादित्यर्थः तेन गुणकर्मणां क्रियावतां परिमितत्वेपि न तत्रव्य
भिचारः किंच समन्वयात् उपवासादिना क्षीणं हि बुभुक्षितत्वमन्नादिभिः समन्व
येन समनुगमेन स्फूर्तीभवतेऽतः समन्वयात् कार्यत्वमत्र परस्परार्थः निस्सस नि
रवयवतयान्वयमनवानुप्रवेशरूपः समन्वयो न तद्वत्तरति समन्वयेच प्रकृतिः प्रमा
णंमनः प्रकृतस्य एवं तेस्रोमयोऽशानां कलानां एककलातिरिक्तानां त्साप्तेनोप
समाहितान्यन्यकालादिति योगसूत्रंच आत्मतरपरिणामः प्रकृत्या पूरणादिति किंच
शक्तितश्चेति कारणतश्चेत्यर्थः उत्पत्तस्य सत्कारणं तत्कारणं तत्कार्यं च यत्कारणाद
वदितिभावः उत्पत्ते साक्षाद्धि ब्रह्मार्यकत्वं प्रकृतेर्नास्तीति प्रकृतिर्न कारणमिति

सां॰ भा॰ ७८ ग्रे॰ महत्त्वस्य कारणतया कार्यत्वे सिद्धे सुतरामन्येषामपि कार्यत्वमिति ज्ञाप॰ अग्रहेतुव

र्गसमाप्ति सूचनार्थः यद्यपि च महदादिमध्ये किंचित्कार्यं स्वीक्रियते तदापि तदेव प्रकृ

तिः पुरुषो वेति सिद्धं नः समाहितं प्रकृतिपुरुषौ प्रसाध्य परिणामित्वाभ्यां विवेकस्यापि

सत्त्वैवास्माकं तस्य यदिस्याह तद्धाने प्रकृतिः पुरुषो वा तद्धाने कार्यत्वदर्शने यदि परिणा

77 मी तत्र प्रकृतिः यद्यपरिणामी भोक्तृ तत्र पुरुष इत्यर्थः ननु नित्यमप्युभयमभिन्नं स्यात्तत्रा

ह तयोरन्यत्वे तुच्छत्वं अकार्यस्य प्रकृतभिन्नत्वे तुच्छत्वं शशशृंगादिवत् प्रमाणाभावात्

अकार्यं कारणतया वा भोक्तृतया वा सिद्ध्यतीनामथेऽस्यार्थः तदेवं महदादिरूपकार्यत्वं

प्रसाध्य संप्रतं तैः प्रकृत्यनुमाने अनुक्तं विशेषमाह कार्यकारणानुमानं तत्साहित्यसान म

पीन्महतत्त्वादेर्लिंगात् सामान्यतोदृष्टकारणानुमानं मद्धतं तन्मात्रस्य सिद्धतयेतत्सा एम॰ ७८

हित्वा कार्यसाहित्येनैव कर्तृत्वं सहैव सोऽमेदमग्न आसीत् विलासम अस्य प्रतिमावत् ॥
तैलाद्यैर्वद्यै सदर्थः अत्रानुकूलतर्कः प्रागेव दर्शितः तस्याः प्रकृतेः कार्याद्वैधर्म्यं विवेकार्थ
माह अव्यक्तं त्रिगुणसंयोगात् अभिव्यक्तं त्रिगुणं महत्तत्त्वादपि मूलकारणमव्यक्तं
सूक्ष्मं महत्तत्त्वस्य हि सुखादिगुणः साक्षात्क्रियते प्रकृतेस्त्रिगुणैकैर्विना साक्षात्क्रियत इति
प्रधानं परममव्यक्तं महत्तत्त्वं तु तदपेक्षया व्यक्तमित्यर्थः नन्वेवं परमसूक्ष्मं चेत् तर्हि तस्यापला
पश्चेवोचित रसाकांक्षायां पूर्वोक्तं स्मारयति तत्कार्यतस्तत्सिद्धिरित्यपलापः श्रुतमं प्रकृ
त्यनुमानगतविशेषा विस्तरतो विचारिताः इतः सर्वापि समाप्तिपर्यन्तं पुरुषानुमान
गताविशेषा विचार्याः तत्र कंचनादौ विशेषमाह सामान्येन विवादाभावात् धर्मवत्स
साधनं अत्र वस्तुनि सामान्यतो विवादे नास्ति न तस्य स्वरूपतः साधनमपेक्षते धर्म

सां॰भा॰ स्यैवैलक्षण्यः अर्थभावः यस्याः प्रकृतेः सामान्येनाविसाधनमपेक्षितं धर्मिण्यपि विवादात् ॥
७८ नैवं पुरुषस्य साधनमपेक्षितं चेतनों लोके जगदंश्यप्रसंगतो भोक्तर्धर्मिण्यदर्थे सामान्य
तो वैलक्षण्यं नामधर्मिविवादात् धर्मिरूपधर्मो हि सामान्यतो वैलक्षण्यं विश्वाक्षिपते तत्र हि ला
देहगादि उपधर्मत्वात् अनुपगमात् अतः पुरुषे विवेकनिरत्वादि साधनमात्रमनुमानकार्य
78 मिति संहतपरार्थत्वात् पुरुषस्येत्युक्तस्ये एवाविविवेकानुमानमेवाभिप्रेतं ननु तत्र पुरुषस्य
सर्वथैवाप्रत्यक्षत्वमभिप्रेतमिति तत्रचार्वाकैर्विप्रतिपन्नास्तत्रं शरीरादिव्यतिरिक्तः पुमान्
शरीरादिप्रकृत्यंतमव्यक्तं निर्विशेषितत्वात्मकं वस्तुततो तिरिक्तः पुमान्भोक्ता सर्वथा भोक्तृत्वं
चैतन्यत्वमिति त्वा चोहेतूनाह सूत्रैः संहतपरार्थत्वात् यतः सर्वं संहतं प्रकृत्यादिकं परार्थं
भवति शय्यादिवत् अतोऽसंहतदेहादिभ्यः परः पुरुषः सिद्ध्यतीत्यर्थः अर्थं चहेतुः संहत एम०
७८

परार्थत्वात्पुरुषस्य सत्त्वख्यापनात् उक्तस्यापि हेतोः पुनरुपन्यासोऽस्य वर्गसंकलनार्थः किं
च त्रिगुणत्वाद्यविपर्ययात् सुखदुःखमोहात्मकत्वादेव परार्थत्वादस्य अर्थः शरीरादीनां हि
तः सुखाद्यात्मकत्वं धर्मः स सुखादिभोक्तरि न संभवति स्वयं सुखाद्यात्मकत्वे कर्मक
र्तृविरोधात् धर्मिपुरस्कारेणैव सुखाद्यनुभवादिति न च वाच्यं क्तिमत्त्वधिष्ठितं स्वसु
खाद्यनुभवरूपेण गृहीतं स्वव्यवहितैवेतनं एवं सति बुद्धेरेव सुखादिकल्पनैर्वैचित्र्यात् पु
रुषगतसुखादेर्बुद्धेर्भिन्नत्वेन कल्पने गौरवात् अहं सुखी दुःखीत्येतत्सादि प्रत्यक्षस्तु न
पुरुषे सुखादिसाधकः तत्स्वाभित्वेनाप्युपपत्तेः बुद्धेः सुखादिमत्त्वेनाप्युपपत्तेश्च लौकि
कोऽप्यहं बुद्धिरूपवदव्यपदेशः बुद्धेरपि विविक्तस्य मिथ्याज्ञानवासनादिरूपदोषानुवृत्तेस्तस्माति
वन्धकल्पनायां च गौरवादिति सादिशब्देन चात्र त्रिगुणमविवेकि विषयः परस्पिकादिके

सां· भा·
७९

79

त्वाविवेकित्वाद्भोग्याः स्यात्तथा सुखादयः शरीरादिधर्मा ग्राह्याः किंच अधिष्ठानाच्चेति ॥
भोक्तुरधिष्ठातृत्वाच्चाधिष्ठेयेभ्यः प्रकृतिसंतेभ्यो रिक्ततेत्यर्थः अधिष्ठानं हि भोक्तुः संयोगः
स च प्रकृत्यादीनां भोगहेतुपरिणामे प्रकारणं भोक्तुरधिष्ठानात् ॥ भोगायतननिर्माणमि
तिवक्ष्यमाण एव स्यात् संयोगश्च भेदस्यैव भवतीति भावः इति शब्दो हेतुसमाप्तौ उक्तान्त
मानेऽप्युक्तं तर्कं प्रदर्शयति सुखाभ्यां भोक्तृभावात् यदि हि शरीरादिस्वरूप एव भोक्ता
स्यात्तदा भोक्तृत्वमेव व्याहन्येत कर्मकर्तृविरोधात् स्वभोक्तृत्वानुपपत्तेरित्यर्थः अत उपप
तिश्च पूर्वमेव व्याता अत्र सत्त्वे पुरुषस्य भोगः स्वीकृत इति स्मर्तव्यं अपरिणामिनश्च पु
रुषस्य भोगश्चिदवसानो भोग इत्यत्र व्याख्यातः किंच किंच कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च शरी
रादिकमेव चेद्भोक्तृ स्यात्तदा भोक्तुः कैवल्यार्थं दुःखात्यंतोच्छेदार्थं कस्यापि प्रवृत्ति राम०
७९

नैरपेक्ष्येण शरीरारंभकविनाशित्वात् प्रकृतेश्च धर्मिग्राहकमानेनैव स्वाभाव्यसिद्ध्या
कैवल्यासंभवात् नहि स्वभावस्यापेतोस्येति यावत्तरस्य धर्मः अत्र कैवल्यार्थं प्रकृतेरिति सू-
त्रपाठः प्रामादिकत्वादुपेक्षणीयः संहतपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्ययात् अधिष्ठानात् पुरु-
षोस्ति भोक्तृभावात् कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्चेति कारिकातः कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्चेति पाठात् अस्या
संगतेश्चेति चतुर्विंशतितत्त्वातिरिक्ततया पुरुषः साधितः इदानीं पुरुषगतो विशेषोऽधि-
वेकस्फुटीकरणाय निरूप्यते जन्मप्रकाशयोगात् प्रकाशः वैशेषिकाभ्युपगतप्रका-
शरूपस्य जन्यस्यात्मनो मनः संयोगात् ज्ञानाख्यः प्रकाशो जायत इति तन्मते लोके जन्य-
स्य प्रकाशस्य लोष्टादेः प्रकाशो घटस्य दर्शनेन हि योगादतः सूर्योदिवत् प्रकाशस्वरू-
पत्वं पुरुषस्य धर्मः न चायं स्मृतिः प्रयासप्रकाशतमसोः संबंधो नित्यपरितन्तु इदं

सां·भा·
८०

नसंबद्धं प्रपंचपरमात्मनोरितियथा दीपः प्रकाशात्माह्रस्वोवामहान्वामहान्तु तानात्मानं तथा
विधात्तद्रूपं सर्वजंतुष्विति यत् प्रकाशत्वं चनतैजसत्वं चैतस्मिं घटगतमंत्त्वं जोपाधिः अनुगत
व्यवहारादित्तिनतु प्रकाशस्वरूपत्वे विशेषोऽस्ति धर्मभावोऽस्ति नवातत्राह निर्गुणत्वान्नवि
द्धर्मो गुणं यद्रूपत्वमप्रकाशरूपत्वेऽस्ति देतत्संबंधमात्रेण मध्यवहारे यंपनतो प्रकाश
त्मकधर्मकत्मनागौरवमिस्य विशेषतेजसः प्रकाशात्मरूपविशेष महेऽपि स्पर्शीपुर
स्कारेण महात् प्रकाशते तत्सोभेदः सिध्यति आत्मनस्तु तानस्य प्रकाशस्य हेतु कालेगृहणं
नास्तिस्वतो लाघवा द्धर्मधर्मिभावमत्त्वं प्रकाशरूपमेवात्मनः यत्कल्पते तस्य चैगुण
त्वंसंयोगादिमत्त्वादनात्मत्वात्वाद्वेतितथा चसर्वतेसान नैवात्मनो धर्मोनगुणोवाकुर्वं
चनत्वानस्वरूपएवात्मानिस्सः प्रणे। सदाशिवरति नतुनिर्गुणत्वएकत्वात्विरितिचेत्

एक·
८०

80

उक्तैते पुरुषस्येच्छाद्याश्रयत्ववादिनां न संभवति । अनन्तानामसर्वगतानामणूनामङ्गीकारे प
रिणामित्वापत्तिः तथा चोभयोरपि प्रकृतिपुरुषयोः परिणामहेतुत्वकल्पने गौरवं मध्य
परिणामे न कुत्रचिदनन्तत्वस्यापत्त्यानन्तानामेकाद्गोचरसंभवापत्तिश्चेत अजनमकाशा
योगस्यैकत्वाद्दिनविसयानिसप्तानां संभवदृति दृष्टादिकमन्वयव्यतिरेकाभ्यां मन
स एव लाघवात्तिष्ठति मनःसंयोगस्यात्मनश्च अयोतहेतुत्वे गौरवात् पुण्यं चा
दृष्टविशेषगुणवाचीनुक्तमेवमतस्तत्त्वान्निर्गुणः अपि च पेताधिकारस्यात्मनः क
र्तृत्वमिष्टं तितेषां मोक्षानुपपत्तिः अहंकृतेतिवृद्धेश्च गीतादिविरुद्धं चोत्पत्तिहेतु
त्वमेकत्वात्तस्याश्चेतनमते मिथ्याज्ञानत्वाभावे न तत्वज्ञाननिवर्त्यत्वासंभवात् ।
अतः श्रुतमोक्षानुपपत्त्याऽऽत्मनोऽकर्तृत्वमस्माभिरिष्यते अकर्तृत्वाच्चादृष्ट

सुखाद्यभावः ततश्च मनसः कृत्स्नाधिहेतुत्वे कल्पनामेलाघवादंतर्ईश्वरगुणत्वावच्छेदेनैत
त्कल्प्यते अतश्चात्मा निर्गुण इति न चोक्तस्य च परमसूक्ष्मस्यात्मनः स्वरूपं वा ऽनिष्टे क
रामलकवत्प्रत्यक्षं विभुत्वमतिपादितं प्रमाणाभ्यां संभवति सर्वत्र व्याप्तिमूर्ध्ना कान्तिरूपवि
शिष्टप्रकाशरूपेणाहृष्टं रूपं प्रकाशस्यामलं भवेत् त्रिजगत्वमहं चेति दृष्टेऽसतां च पागतेः
रूपस्य केवलीभावस्तादृशो विमलात्मन इति न च अहं जानामीत्यादिधर्मधर्मिभावानु
भवात् स्वरूपस्य चिद्धर्मकत्वं सिध्यतीति गौरवस्याप्रामाणिकत्वेनादोषत्वादित्यत्राह ॥
स्कस्य सिद्धस्यनापलापस्तत्रास्य बाधात् भवेदेवं नो चेत् केवलतर्केणास्याभिनिर्गु
णत्वाद्विधर्मत्वादिकं प्रसाध्यते किं तु श्रुत्यापि अतः कस्यासिद्धस्य निर्गुणत्वादेर्नाप
लापः संभवति तन्मते पस्य गुणत्वादिप्रत्यक्षस्य श्रुत्यैव बाधात् अहं गौरः स्थूल इति

सत्त्ववाद्विसर्पः अन्यथा हि गौरोहमिति प्रत्यक्षबलेन देहातिरिक्तात्मसाधकाग
मविरुद्धत्वेनबाधिताः स्युरिति जितं नास्तिकैः निर्गुणत्वे च श्रुतमस्साक्षी चेता केवलो
निर्गुण इत्येषा श्रुतिः विज्ञानात्मत्वेन कर्तृत्वे चैतन्यं विज्ञानात्मसद्वितीयकत्वात्सम
मात्मेत्यागमात्ति सर्वसत्ताद्भूतपञ्चकाहोः फलितवत्तलौकिकविक्षेपाः इत्युपाद
मात्र विधिनिषेधशक्तिमध्ये निषेधशक्तेरेव बलवत्वात् अथातत्रहेयोनेतिने
तित्येतस्मादितिनेत्याद्यभ्यासात्तितिरूपतः किंच अस्तानामहं जानामीति प्रत्यक्षेण
मात्मकुत्स्नाद्यमेवगौरवेऽज्ञानादिविपर्ययस्यानुवर्तमानत्वात्प्रमत्वस्यैवौ
त्सर्गिकत्वात् अतोऽभ्यमशातांतः पातितेनाप्रमाणत्वंशंकास्कंदितत्वात्बतत्स
स्वबाधनेनापवर्तकं प्रत्यगहंतममानमपि समर्थमिति न चात्मनो निस

सां. भा. ८२

ज्ञानस्वरूपत्वेऽपीहप्रकाशपरमितिचेदुच्यते नैयायिकादिभिरुक्तः कारणं व्यवसायानुव्यव
सायौ तेषामव्याख्याने तिचत्वारि मतार्थः कल्पितेऽस्मिन्निरुक्तार्थे तः कारणं व्यवसायस्था
नीमावतद्वृत्तिः अनंतानुव्यवसायस्थानीयश्च निषेधस्तानर्थप्रव्याख्येतित्रपदयपद
र्थोकुसतरतिनपरपदप्रकाशस्वरूप एवात्मा तदुपयुक्तत्वाद्व्यवसायानेदृत्तस्योप
पद्यते सत्प्रकाशनाभावादितितत्र हेतु बुद्ध्याव्यवसायि तु बुद्ध्याव्यवस्थात्रयस
बुद्धिनिष्ठस्य साक्षिणेव पुंसोऽर्थः तदुक्तं आगमतत्त्वज्ञः सुखदुःखलोभमोहनं नाम
नानां विलक्षणो जीवः साक्षित्वेन व्यवस्थित इति तस्यासाक्षित्वे न तदुक्त
क्षणो जाग्रदाद्यवस्थारहितो निर्गुणो इत्यर्थः तत्र जाग्रत्स्वप्नावस्थाद्वयरूपवृत्तिबुद्धे
र्विषयाकारः परिणामः स्वप्ने व्यवस्था संस्कारमात्रजन्यस्तादृशः परिणामः सु राम ८२

82

सुषुप्तावस्थायां बुद्धिविधानमर्द्धं समस्तलयभेदेन तत्कार्यद्वैलये विषयाकारवृत्तिर्न भवति किंतु
स्वगतसुखदुःखमोहाकारैव बुद्धिवृत्तिर्भवति अन्यथा उत्थितस्य महमस्वाप्समिति स्मा
रणे सुषुप्तिकालीनसुखादिस्मरणानुपपत्तेः तदुक्तं भासस्त्रेणगुणे वृद्धेः संपत्तिः
पारिशेष्यादिति समस्तलये तु बुद्धेर्वृत्तिसामान्याभावो मरण एव भवति असमाधास
माधिसुषुप्तिमोक्षेषु तत्सरूपते स्वागामिसूत्रानुपपत्तेरिति सा च समग्रसुषुप्तिवद्
सभावरूपे पुरुषस्तत्साक्षी न भवति पुरुषस्य वृत्तिमात्रसाक्षित्वात् असंप्रज्ञातसंस्का
रादेः पि बुद्धिधर्मस्य साक्षिभास्यतापत्तेः सुषुप्त्यादिसाक्षित्वं तु ताहृशबुद्धिवृत्ती
नां स्वगतविंबतानां प्रकाशमिति वक्ष्यामः अतो सानार्थं पुरुषस्य न परिणामाप
क्षेति स्यन्दितनसुषुप्ते पादिसुखदुःखादिगोचरा बुद्धिवृत्तिरिष्यते तत्र हि जाग्रदद

सां.भा. ८३

83

वच्चखिलवृत्तीनां वृत्तित्वस्वीकार एव युक्त इति अथैतत्साक्षिपुरुषकल्पनास्वगोचरवृत्ति
त्वेनैव स्वव्यवहारहेतुतायाः समाप्ततः स्ववृत्तित्वव्यक्तिमेवं नियमेन वृत्तिगोचरवृत्तिकल्प
नेन व्यवस्थापत्तिः गौरवलं स्यात् किंच अहं सुखीत्यादिवृत्तिषु सुखादीनां विशेषण
तया निर्विकल्पकं तज्ज्ञानमादावपेक्ष्यते तत्र चानेन निर्विकल्पकवृत्तिसमये समालाघ
वेन निःसमनेकमेवात्मस्वरूपं ज्ञानं कल्प्यते न त्वहं सुखीत्यादिविशिष्टज्ञानार्थं वृत्ति
वृत्तेरेव तादृशाकारत्वं पुरुषे वृत्तिसारूप्यमात्रस्वीकार एव साकारातिरिक्तकारान
भ्युपगमात्तस्य तत्राकारे परिणामापत्तेरिति अथैवं पुरुषस्य सुखादिसाक्षिमात्र
त्वेन पुरुषैकस्याप्युपपत्तौ सत्त्वे किमेको वेति संशयः तत्रायं पूर्वपक्षः लाघवतर्कसह
कारेण बलवतीभ्योऽभेदश्रुतिभ्य एक एवात्मा सिध्यति जन्मादिव्यवस्थारूपानां एम. ८३

वैधर्म्याणां बुद्धिधर्मत्वात् मम प्येकस्यात्मनः सर्वबुद्धिसाक्षित्वं तस्यापि तस्या बुद्धे
र्यावृत्तिः सैव बुद्धिस्त्वाद् इति विशिष्टतया साक्षिणां ग्रहणात्तिद्वं जानामित्यादिरूपैः
अत एकस्य बुद्धेरयं पर इति वृत्तीस्सांशमबुद्धिवृत्तिद्वारानानुभवो यतो मेहं जानामी
ति तत्र सिद्धांतमाह जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषबहुत्वं एकस्यैवान्स्वर्गे जाते पा
पी नरके गतो व्यतेतो निमुच्यते रस्यादेः स्मृतिस्मृतिव्यवस्थाया विभागस्यान्व
यानुपपत्या पुरुषः बहवः स्पष्टः जन्ममरणे चात्र नोत्पत्तिविनाशौ पुरुषनिष्ठत्वा
भावात् किंत्वपूर्वदेहेन्द्रियादिसंघातविशेषेण संयोगश्च वियोगश्च भोगतद
भावप्रियामश्च भवति जन्मादिव्यवस्थायां च श्रुतिः अजामेकां लोहितशुक्लकृ
ष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनं भुक्तभो

सां॰भा॰
८४

84

णामज्योत्स्या यएतद्विडामृतास्तेभवंत्यथेतरेदुःखमेवापियंतिरस्मादिरिति ननुपुरुषैक्येपि
उपाधिरूपावछेदकभेदेनजन्मादिव्यवस्थाभवेतत्राह उपाधिभेदेप्येकस्यनानायोग
आकाशस्येवघटादिभिः उपाधिभेदेप्येकस्यैवपुरुषस्यनानोपाधियोगोस्त्येव य
थाएकस्यैवाकाशस्यघटकुड्यादिनानायोगोऽतोवछेदभेदेनएकस्यात्मनएवंविविध
जन्ममरणाद्यापत्तिःकायव्यूहादाविवेतिनसाभवतिव्यवस्थाएकःपुरुषोजायतेनापर
रस्यादिरित्यर्थः नह्यवछेदभेदेनकपिसंयोगतदभाववत्येकस्मिन्नेववृक्षेव्यवस्था
घटतेएकोवृक्षःकपिसंयोगीअन्यश्चनेतिकिंचएकोपाधितोमुक्तस्याप्यात्मप्रदेश
स्यउपाध्यंतरैःपुनर्बंधापत्त्याबंधमोक्षाव्यवस्थातदवस्थैवयथैकघटमुक्तस्याका राम॰
शप्रदेशस्यान्यघटयोगात्घटाकाशाव्यवस्थातद्वदितिनचैवंबंधमोक्षव्यवस्थास्म ८४

तिरपि लौकिकस्यमानुवादमात्रमिति वाच्यं मोक्षस्यालौकिकत्वान्मिथ्यापुरुषार्थप्रतिपा
दनेनस्कृतेः प्रतारकत्वापातेश्च ननु चैतन्यैकोपि तत्तदुपाधिविशिष्टस्यातिरिक्तता
मभ्युपगमापत्तेरिति सर्वे बंधभागिनो विशिष्टत्वे विशेषणवियोगेन विशिष्टनाशा
न्नमोक्षोपपत्तिरित्यादीन्यपि दूषणानि ननु विशिष्टस्य जीवस्य समन्वयव्यतिरेके इति
प्रष्टव्यापेस्वरूपमेवाहंकारविशिष्टस्यैव जीवत्वं वक्तीति चेन्न प्राणधारकत्वरूप
जीवत्वस्यैव विशिष्टाध्येयत्ववचनात् ननु बंधमोक्षव्यवस्थापि विशिष्टाश्रितत्वं
वक्तेते मोक्षकाले विशिष्टासत्त्वादिति यदपि केचिन्नवीना वेदान्तिब्रुवाजगुः एकस्यैवा
त्मनः कार्यकारणोपाधिप्रतिबिंबानि जीवेश्वरौ प्रतिबिंबानां चात्मनो संभेदाज्ज
न्माद्यखिलव्यवस्थोपपत्तिरिति तदप्यसम्यक् तदाभेदविकल्पासहत्वात् बिंबप्रतिबिंब

सा.भा. ८५

योर्भेदे प्रतिबिंबस्याचेतनतया तयोर्मोक्षत्वबंधमोक्षाद्यनुपपत्तिर्जीवब्रह्मणोरभेदरूपतत्त्वसिद्धांत
क्षतिश्च जीवविश्वरूपिणोरनात्मनोऽप्रामाणिकत्वं चाभेदे तु सांकर्यपरिहारः भेदाभेद
पक्षोपगमे तु तत्त्वसिद्धांतहानिः भेदाभेदविरोधश्चास्मन्मते त्वभेदेऽविभागलक्षणोभेद
श्चात्मनोऽभावरूपत्वविरोध इति अवच्छेदप्रतिबिंबवादिदृष्टांतवाक्यानि त्वग्ने व्या
ख्यास्यामः स्वामतः स्पष्टे तत्त्वबिंबप्रतिबिंबवादिभेदं परिकल्प्य कस्माद्बंधमोक्षव
स्थाकल्पितेत्येवास्माभिरुच्यते ननु परमार्थतो बिंबप्रतिबिंबभावस्तयोर्भेदे बंध
मोक्षादिकं व्यवतरति भिवं एवं सति बंधमोक्षादिकं शक्तिगतत्वस्याभेदे शक्तिगते स्व
योभयोर्बोधापेक्षया केवलाभेदः शक्तिगते स्वेवाविभागपरतयैव संकोचो लाघ
वापत्तेः शक्तिस्वतंत्रोरविभागस्य सिद्धत्वाच्चेतिश्चात्मैकवादिवक्रदूषणमुपसं राम० ८५

85

हरिति एवमेकत्वेन परिवर्तमानस्य न विरुद्धधर्माध्यासः एवं तर्ह्येकत्वेन सर्वतोव
र्तमानस्यात्मनोजन्ममरणादिरूपविरुद्धधर्मप्रसंगो न युक्त इत्यर्थः महदेकत्वे
इतिच्छेदः एकत्वेऽभ्युपगम्यमाने परितः सर्वतोवर्तमानस्य सर्वोपाधिषु गत
स्य विरुद्धधर्माध्यासो नेति तन्न किंतु सर्वथा विरुद्धधर्मसंकरोऽपरिहार्य इ
त्यर्थः ननु युक्तो निर्धर्मकः तत्र कथं जन्ममरणएवंधर्मोऽस्माद्धर्मसांकर्यमा
पद्यते भवद्भिरपि सर्वेषां धर्माणामुपाधिनिष्ठत्वाभ्युपगमादिति चेत् न उक्त
धर्माणां संयोगवियोगभोगरूपतया पुरुषे स्वीकारात्मरणमरूपधर्माणामे
व पुरुषे न तिष्ठे धस्यैकत्वादिति यथा स्फटिके पुष्पलौहित्यनीलमादिधर्माणामा
रोपितानामपि व्यवस्थास्ति तथा पुरुषेपि बुद्धिधर्माणां सुखदुःखादीनां

सां·भा·
८६

86

शरीरादिधर्माणां चन्नात्मन्येव क्षत्रियत्वादीनामारोपितानामपि व्यवस्थास्ति शास्त्रेषुय
थाविष्णुपुराणे यद्येकस्मिन्घटाकाशे रजोधूमादिभिर्युते नच सर्वे संप्रयुज्यन्ते एवं जीवः
सुखादिभिरिति सापि व्यवस्था एकात्मत्वे सति न स्यात् व्यवस्था च द्ध्वनोपपद्यतेरत्याह
अन्यधर्मत्वेपि नारोपात्तत्सिद्धिरेकत्वात् अन्यधर्मत्वेपि धर्माणां सुखादीनामारो
पात्पुरुषे व्यवस्था न सिध्यति आरोपाधिष्ठानपुरुषस्यैकत्वादित्यर्थः आकाशस्यै
कत्वेपि घटादिवद्ध्वनोपपद्यतेरत्याह अन्यधर्मत्वेपि नारोपात्तत्सिद्धिरेकत्वात् ॥
अन्यधर्मत्वेपि धर्माणां सुखादीनामारोपात्पुरुषे व्यवस्था न सिध्यति आरोपाधिष्ठा
नपुरुषस्यैकत्वादित्यर्थः आकाशस्यैकत्वेपि घटाद्यवच्छिन्नाकाशानां घटभेदेन राम०
भिन्नत्वे चोपाधिकृतधर्मव्यवस्था घटते आत्मत्वजीवत्वादिकं तु नोपाध्यवच्छिन्न ८६

स्यउपाधिवियोगे घटाकाशनाशवत्तन्नाशेन जीवोम्मपतरस्यादिस्कृतिविरोधप्रसंगात्
किंतु केवलचैतन्यस्यैवेति प्रागेवोक्तेः रप्रांशत्वे बंधमोक्षादिव्यवस्थानुपपत्तिं स्वस्मामत्तु रैवा
धनिकावेदांतिब्रुवाउपाधिभेदेन बंधमोक्षव्यवस्थामैकात्म्येप्याहुः तत्वतीवभ्रांताउक्त
भेदाभेदादिविकल्पासहत्वादिदोषात् अंतःकरणस्यतत्वज्वलितत्वादिसत्रोक्तदोषा
च्चकिंचवेदांतस्त्रैकरूपि सर्वात्मतामेत्यरीकांनोक्तमस्ति प्रस्तुतभेदव्यपदेशाच्चान्यः आ
धिकं तु भेदनिर्देशात् अंशोनानाव्यपदेशादित्यादिसूत्रैर्भेदएवोक्तः अतःआ[illegible]धुनि
कानांअवच्छेदप्रतिबिंबादिवादाअपसिद्धांता एवं स्वशास्त्रानुक्तसंदिग्धार्थेषु समा
नतंत्रसिद्धांतस्यैवसिद्धांतत्वाच्चेसाध्विकं ब्रह्ममीमांसाभाष्ये प्रतिपादितमस्माभिः न
न्वेवं पुरुषनानात्वे सति एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः एकधा बहुधा चैव दृश्यते

सां॰भा॰ गलचंद्रवत् नित्यः सर्वगतात्माकूटस्थो दोषवर्जितः एकः सम्भिद्यते भ्रान्त्या मायया न स्वभाव
८७ तः इत्याद्यद्वैतश्रुतिस्मृतिभ्यः आत्मैकप्रतिज्ञानोपपद्यते इत्यत्राह नाद्वैतश्रुतिविरोधो जातिपर
त्वात् आत्मैकश्रुतीनां विरोधस्तु नास्ति नासां जातिसामान्यमेकरूपत्वं तत्रैवाद्वैतश्रु
तीनां तात्पर्यान्न त्वखण्डत्वे प्रयोजनाभावादित्यर्थः जातिशब्दस्यैकरूपतार्थकत्वमुत्तर
87 सूत्राद्वक्ष्यते यद्वाद्वैतजातिशब्दस्यादरे आत्मा इदमेक एवाग्र आसीत् सदेव सौम्येद
मग्र आसीत् एकमेवाद्वितीयमित्याद्यद्वैतश्रुत्युपपादकतयैव सूत्रं व्याख्येयं जातिपर
त्वादित्यर्थः तत्राद्यव्याख्यायामयं भावः आत्मैकश्रुतिस्मृतिषु एकादिशब्दा अभेदैक
रूपमात्रपरा भेदादिशब्दाश्च वैधर्म्यलक्षणभेदपराः एक एवात्मा मंतव्यो जाग्रत्स्वप्नसु रामः
षुप्तिषु स्थानत्रयव्यतीतस्य पुनर्जन्म न विद्यते इत्यादिवाक्येषु एकरूपार्थत्वावधारकत्वात् ८७

मस्य चावस्थात्रयेप्यात्मन एकतामात्रज्ञानेन स्थानत्रयव्यतीतशुद्धैकात्म्यावस्थात्रया
भिमाननिवृत्तेसंभवात् तथैकरूपताप्रतिपादनेनैव निखिलोपाधिविवेकेन सर्वात्मनां
स्वरूपबोधनसंभवाच्च नत्वयमथा निर्धर्मकमात्मस्वरूपं विशिष्यप्रसङ्गपशुद्धेन
साक्षात्प्रतिपादयितुं शक्यते शब्दानां सामान्यमात्रगोचरत्वात् तस्मात्तत्त्वंपदैते
प्यात्मन एकरूपत्वेन प्रतिपादिते तदुपपत्त्यर्थंविशेषः स्वयमेवतावद्बुद्ध्वेचयति यावान्न
विशेषशब्दगोचरे स्वरूपे पर्यवस्यति तत्र निःशेषाभिमाननिवृत्त्या कृतकृत्यस्येति
यत्पुनरद्वैतवाक्यार्थत्वं ज्ञानमात्रपर्यन्तमिष्यते तदुक्तेभ्यो नाभिमाननिवृत्तिसं
भवति साकारशेषविधिपक्षवद्वदखंडेप्यात्मनि सुखदुःखतदभावादीनामवच्छेदभेद
रूपमतेः एकस्यैव वाक्यभेदे खंडतापरकल्पनायां फलभावश्चानवैधर्म्यं तावा

सां॰भा॰ ८८ देहसर्वाभिमाननिवृत्तेः अतोऽद्वैतवाक्यानि नाखंडतापराणि स्वाद्यानुग्रहैः एवं बलवतीभि
र्भेदग्राहकश्रुतिस्मृतिभिर्विरोधाच्च किं त्वात्मैकधर्मलक्षणाभेदपराण्येव साम्यबोधकश्रु
तिस्मृतिभिरेकवाक्यत्वात् सामान्यात्तु इति प्रसंगात्तच्चैतत्सामान्यं स्मृतं यथा यथोदकं
शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम निरंजनः परमं
साम्यमुपैतीत्याद्याः स्मृतयश्चभोक्तिरात्मनि नात्मत्व सर्वभूतेषु तत्त्वमंत्र पंचशाकतीह
हं सु समाहृतचेतसा यावानात्मनि वेदात्मा तावानात्मा परात्मनि एवं समतां वेदेन
न स्यो विनश्यतीत्याद्या उक्ताः श्रुतौ मोक्षदशायां विभेदघटितसाम्यवचनात्स्वरूप
भेदोऽप्यात्मनामस्तीति सिद्धं अत एव धर्माभेदपरत्वं चास्मन्मते विष्णुरहं शिवोऽहमित्यादिवा
क्यानां मंतव्यं न तु तत्त्वमसि अहं ब्रह्मास्मीत्यादिवाक्यानामपि तत्र सांख्यमते मलपक्षाली राम॰ ८८

नस्य पूर्णस्मिन्नेव तदात्मिकदर्थे तथानिसमशुद्धमक्तस्यमसीत्यादिपद्याश्चतस्यातादृशप
वाक्यार्थत्वात् पादेतु तत्सर्वगं पुरुषमन्यपुरुषोनारायणएवध्येयएव तत्पदार्थः तदस्य त्वमसी
सादिवाक्यानाम्वैधर्म्यार्थकत्वेपास्तुनऊपशीजनाभावान्नभेदपात्वेश्रुतीनांसंभ
वतीतिचेन्न मोक्षोपपादनस्यैवप्रयोजनत्वात् सृष्टिःसंहारयोःप्रवाहरूपेणतुष्टेरत
स्यैवसेमोक्षानुपपत्तेः अस्यैवमात्मभेदस्यलोकेसिद्धत्वादनतत्सर्वं श्रुतीनांघटत
इतिमैवंलापवतर्के एणकश्चाद्वयात्ममेकत्वास्यानुमानतःप्रसक्तस्यश्रुत्यादिनिषेधा
नात् स्वपरस्यैवतस्मयोर्भेदस्याप्रत्यक्षत्वात्देहादिष्वेवानुभवात् यएतस्मिन्नुदर
मेतरंकुरुतेऽस्यतस्यभयंभवतीत्यादिभेदनिंदानुवैधर्म्यविभागस्यतालक्षणभे
दपरेति नन्वेवमुक्तानांप्रतिविंबावच्छेदश्रुतीनांकागतिरितिचेदुच्यते अनेकैःतेजो

सां॰भा॰ ८९ ममादिस्समेजलवत् ॥ अनेकत्वसमसमविविदादिसंज्ञसमेकरसम विरुद्धादिदृष्टेः प्रति
पाद्यते विभागस्य लक्षणमेकं पिंडीकृत्य तस्य क्रिय एवत्स्यांशाभूतैः संख्याप्रभृतिभिः संस्कोप
धिपश्चसंख्याविभागएवप्रतिविंबादिदृष्टेः प्रतिपाद्यते विभागस्य लक्षणमस्त्वेवसवा
यांभमात्रत्वंबोधयितुं नपुनर्द्वैज्ञत्वंबाध्यमेकैकीभवनं प्रविष्टे रूपं रूपप्रतिरूपो
चभवेसादिसांशाद्दृष्टांतस्कृतानांम्यामानुग्रहे एवलवत्वादितिभाव्यसमर्पतेयस्य
सर्वात्मकत्वेपि खंभ्यतेनैकापं ? तेतित्रसमीमांसायांतुनिस्याभिव्यक्तेपरमेश्वरत्वेत
नेश्वमेषांलपरूपाविभागेनाप्यद्वैतमतंकेश्वविभागोवचनादितिसत्रैएतेश्वधिकं
प्रसमीमांसाभाष्येप्रोक्तमस्माभिरितिदिक् सत्रस्यहितापक्षारख्यायांत्वपभावः ए म॰
प्रलयकालेपुरुषविज्ञातापंसर्वमेवासत् अप्पर्थक्रियाकारत्वाभावात् पुरुषाणां ८९

89

कूटस्थत्वेनार्थक्रियैवा न सिद्ध्येति अतः सर्गकालरव प्रलयेपि सत्वमतस्तत्वतत्वानां
विजातीयद्वैतराहित्यं तथा सर्गकालेपि कूटस्थत्वरूपपारमार्थिकसत्वेनात्मन्ये
ति विजातीयद्वैतराहित्यात्सर्गकालेनाद्वैतमकृतपोपपन्नमिति न घटमानए
कत्ववदेकरूपत्वमविनाभावात्तापसारणे विरुद्धं ततः कथं प्रकृतं नास्तिपरत्वादि
ति तत्राह विद्यातवंधकारणस्य दृष्टांतद्वयं विदितं स्पष्टैवंधकारणमविवेके
पत्रतस्य दृष्टैवत्रूषेषु तद्रूपरूपभेदरस्यार्थः अतोस्मां तद्दृष्टान्तरूपभेदसि
द्धिरितिनतुतथाप्यनुपलंभादेकरूपत्वाभावः सेत्स्यतीति तत्राह नो घटदृष्टाच्चक्षुष्मता
मनुपलंभः अनुपलंभ एवासिद्धः अस्मैरदंप्रीने विज्ञानमिति एकरूपत्वदर्शनादिसर्थैः
अद्वैतस्युपपत्तिं समाधायासांस्वंजद्वैतेवाधकांतरमाह वामदेवादिभिर्मुक्तैर्नाद्वैतं

सां. भा.
८०

90

वामदेवादिर्मुक्तोऽस्तीति यथापि इदानीं बंधः स्वस्मिन्ननुभवसिद्धः अतो नात्वं ज्ञानमाद्वैतमि
स्यर्थः स चापि जातिस्मरणप्रबोधस्तत्रैव जन्मनि पवर्गीमाथेसादिवाक्यशत विरोधश्चे
तिचेन्न एवं बंधमोक्षव्यवस्थापरे वेसर्वगं समस्तश्रुतिस्मृतिसिद्धांतविरोधात् दुःखं मा
भुंजीयेतिकामनादर्शनेन पुरुषमोक्षस्यैव मोक्षत्वे परमपुरुषार्थत्वाच्च उपाधेः दुःख
हानस्य च तादृश्यैव न परं परस्यैव पुरुषार्थत्वात् तु ज्ञानादिवदिति मद्दत्याधुनिकैर्मीमांसकादिभि
रुक्तत्वे अद्वैतश्रुतिविरोधात् बंधमोक्षसृष्टिसंहारादिश्रुतिनो बाध्यंतरक्षितदप्यस
तमोक्षाख्यफलस्यापि श्रवणकाल एवाभावनिश्चये श्रवणोत्तरं मननादिविधेरनुष्ठा
नलक्षणप्रामाण्यमसंगात् न पंचांतर्गस्य वेदांतश्राद्वैतश्रुत्याबाधे वेदांतावगते
प्यद्वैते पुनः संशयापत्तेश्च स्वाप्नवाक्यस्य जाग्रति बाधे तद्वाक्यार्थे पुनः संशयवत् किं

यमिष्या मुक्तिर्नास्ति किं तेषामनुशासनात् धर्माधर्मादिपुरस्कामवान्निष्या आह द्वाभ्यां धर्मभे
द एवसांवृत्तिकः शब्देन सपंचस्याविद्यकृताध्यासैः तेरम्य पगमादस्ति द्विकं नन्तु वामदेवादी
पिपरममोक्षोनन्तरस्सानुपपत्तेराह अवाहवध मावस्मावाद्विघ्नदप्येवं अनादिका
लेऽस्य पाव्वन्द्रेमोक्षो न जातः कस्यापि तर्हि भविष्यत्कालेऽप्येवं मोक्षस्य संसार एव स्यात्तस्मात्
साधनानुष्ठानस्य विशेषाद् संसारः तत्र प्रयोगमाह रत्नानामिव सर्वत्र नो संतोषः स
र्वत्र कल्येवं धस्या संतोषः कस्यापि पुंसो नास्ति वर्तमानकल्पवाद्भस्य मानं संभवेद् स
र्यः पुरुषार्थं प्रत्येकस्वरूपत्वं एकत्वप्रतिपादकस्य कस्य सर्वांवधारि तेन तत्किं मोक्षकाले कि
सर्वदैवे साकांक्षा यामाह आवृत्तो भवरूपः सच पुरुषो व्यावृत्तो भवरूपो व्यावृत्तो
नित्यनिवृत्तो रूपभेदे यस्मात्पथेत्यर्थः श्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यः सदैकरूपतासिद्धेः॥

सां॰भा॰ ९१

91

तिश्चेषः वक्ररूपरवाभाति मायया वक्ररूपा ममाणेऽत्रैषा मम माहमितिवद्भ्रान्तेरति ज
गदात्म्य महास्वप्ने स्वप्नान्तस्वप्नान्तरं व्रजेत् तद्वत् स्वप्नेनो शान्तं तं हितत्वं तं हितमिति च ननु सासि
त्वस्यानित्यत्वात् साक्षिगुरूपाणां कथं स दैकरूपत्वं तत्राह साक्षात्संबंधात्साक्षित्वं उरूप
स्यपत्ता साक्षित्वमहंकृतस्यात् साक्षात्संबंधमात्रात् न तु परिणामतः रस्यार्थः साक्षात्संबंधे बुद्धि
मात्र साक्षिता वगम्यते साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायामिति साक्षिशब्दानुशासनात् साक्षाद्द्रष्टृत्वं
चाव्यवधानेन द्रष्टृत्वं उरूपेच साक्षात्संबंधः स्वबुद्धिवृत्तेरेव भवतीत्यतो बुद्धेरेव साक्षी
पुरुषोऽन्येषां तु द्रष्टृमात्रमिति शास्त्रीयो विभागः साक्षिनियामकश्चार्थाकारतास्थानीय
प्रतिबिंबरूप एव संबंधो न तु संयोगमात्रमतिप्रसंगात् स्वसक्षणविदित्तं विष्ण्वादेः सर्वसा
क्षित्वं द्रष्टृत्वं च व्यवधानाभावमात्रेण गौणं साक्षात्संबंधात्साक्षित्वमिति पाठे तु साक्ष

राम॰ ९१

मत्र बुद्धेः कर्तृत्वसामान्यात्तस्यापयोक्तृत्वमिति विंबरूपात्तत्संबंधादित्यर्थः उभयरूप
त्वाभावमित्यर्थं पुरुषस्यापरैर्विशेषैराह स्वाभाव्यं नित्यमुक्तत्वं सदैव पुरुषस्य दुः
खाद्यसंपर्कत्वं दुःखादेर्बुद्धिगुणत्वादभिलाषादिस्पर्शः पुरुषार्थस्तु दुःखभोगनिवृत्तिः
मपि बिंबरूपदुःखनिवृत्तिर्वैसूक्ष्ममेव औदासीन्यं चेति औदासीन्यमकर्तृत्वं तेन चा
स्यापि निष्कामत्वादयमुपलक्षणीयः कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृति
र्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवेति श्रुतेः इति शङ्क्य पुरुषधर्मप्रतिपादनसमाप्तौ नन्वेवं प्रकृति
पुरुषयोरन्योन्यं वैधर्म्ये च विविक्ते सिद्धे पुरुषस्य कर्तृत्वं बुद्धेरपि चेतनत्वं प्रतीतिस्त
सोऽनुभूयमानं कथमुपपद्येतामिति तत्राह उपरागात्कर्तृत्वं चित्सान्निध्यात् अत्रप
पायोऽन्यमन्वयः पुरुषस्य यत्कर्तृत्वं तेन तद्बुद्ध्युपरागात् बुद्धेश्चापि चिता साऽपि पुरुष

सां०भा०
९२

92

सान्निध्यादितदुभयं न वास्तवमिति स्पष्टः प्रयागस्य समयो परस्परं संयोगविशेषात्परस्परध
र्मव्यवहार औपाधिको यथावाज्वलस्पर्शयोः संयोगात्परस्परधर्मारोपस्तथैवैवबु
द्धिपुरुषयोरितिभावः एतच्च कारिकयाप्युक्तं तस्मात्तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिंगं
गुणकर्तृत्वे च तथा कर्तेव भवत्युदासीन इति चित्सान्निध्यादिति द्विः पाठो ध्यायसमा
प्तिसूचनार्थः हेयहानेतमोहेतवः इति व्यूहा यथाक्रमं चत्वारः शास्त्रमुख्यार्थाः अध्या
येऽस्मिन्प्रपंचिताः संक्षिप्तसांख्यसूत्राणां यस्मात्प्रपंचिनात् शास्त्रं योगवदेवेदं
सांख्यप्रवचनाभिधं इति विज्ञानाचार्यनिर्मिते कपिलसांख्यप्रवचनस्य भाष्ये विष
याध्यायः प्रथमः शास्त्रस्य विषयो निरूपितः सांप्रतं पुरुषस्यापरिणामित्वोपपा
दनाय प्रकृतितः सृष्टिप्रक्रियामतिविस्तरेण द्वितीयाध्याये वक्ष्यति तत्रैव प्रधान राम०
९२

कारणंस्वरूपंचविस्तारतोवक्ष्यंतेभ्योपुरुषस्यातिस्फुटविवेकायअतएवविकारंप्र
कृतिंचैवपुरुषंसनातनं योयथावद्विजानातिसवितृष्णोविमुच्यतइतिमोक्षधर्मा
दिषुतत्रपाठएवमेवतत्वपरवचनात् तत्रादावचेतनायाःप्रकृतेर्निष्प्रयोजनसृष्टत्वेमु
क्तस्यापिविविधसंसारसाक्षायेनजगत्सर्जनेप्रयोजनमाह विमुक्तमोक्षार्थंस्वार्थं
स्वार्थंवाप्रधानस्यकर्तृत्वमितिपूर्वाध्यायशेषस्यात्रानुषज्यतेस्वभावतोदुःख
बंधाद्विमुक्तस्यपुरुषस्यप्रतिबिंबरूपदुःखमोक्षार्थंप्रतिबिंबसंबंधेनदुःखमोक्षा
र्थंवाप्रधानस्यजगत्कर्तृत्वंअथवाआत्मार्थंस्वस्यपारमार्थिकदुःखमोक्षार्थमित्यर्थः
यद्यपिमोक्षवद्भोगोपिसृष्टेःप्रयोजनंतथापिमुख्यत्वान्मोक्षएवोक्तः ननुमोक्षार्थंचेत्सृ
ष्टिस्तर्हिसकृत्सृष्ट्यैवमोक्षःस्यात्पुनःपुनःसृष्टिर्नस्यादितितत्राह विरक्तस्यतत्सिद्धेः

सां० भा० ९३

93

नैकादशस्वेमोक्षः किंतु बहुशो जन्ममरणव्याध्यादिविविधदुःखेन भग्नपुंसतत श्र
मह्यन्तिपुरुषमोः विवेकख्यातौ तत्परवैराग्यतसैवमोक्षोत्पत्तिसिद्धेरित्यर्थः सकृत्तस्या
दिवैराग्यासिद्धौ हेतुमाह नश्रवणमात्रात्तत्सिद्धिरनादिवासनाप्राबल्यात् श्रवणमपि
बहुजन्मकृतपुण्येन भवति तत्रापि श्रवणमात्रान्न वैराग्यसिद्धिः किंतु साक्षात्कारश्र
क्रद्धत्तिर्न भवति अनादिमिथ्याज्ञानवासनाप्राबल्यात् किंतु योगनिष्ठया योगेनैव प्र
तिबंधबाहुल्यमित्ततो बहुजन्मभिरेव वैराग्यं मोक्षश्च क्वचिदेव सिध्यतीत्य
र्थः सृष्टिप्रवाहे हेत्वंतरमाह बहुभृत्यवद्वा प्रत्येकं यथा गृहस्थानां प्रत्येकं बहवो भ
साभवंति स्त्रीपुत्रादिभेदेन एवं सत्त्वादिगुणानामपि प्रत्येकं संख्यपुरुषा विमोच
नीया भवंति अतः किंचा पुरुषमोक्षेपि पुरुषांतरमोचनार्थं सृष्टिप्रवाह इत्यते पुरुषा

राम० ९३

ण्यमानं साध्यस्य धर्मः तथा च योगसूत्रं कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वाद्
इति न तु प्रकृतेरेव स्रष्टृत्वं कथमुच्यते एतस्मादाहात्मनः प्राकाम्यः संभवदित्यस्य पुरु-
षस्यापि स्रष्टृत्वसिद्धिरिति तत्राह प्रकृतिवास्तवे च पुरुषस्याध्याससिद्धिः प्रकृतौ स्र-
ष्टृत्वस्य वस्तुत्वे च सिद्धे पुरुषस्य स्रष्टृत्वाध्यास एव प्रकृतिषु सिद्धः तदुपासनायामेव
प्रकृतेस्तादात्म्यधीतः अन्यथा नामेकमित्यादिप्रकल्पं तो प्रकृतेः स्रष्टृत्वसिद्धेः पुंसां कृत्स्नाद्वि-
मात्रबोधकप्रकल्पं तर विरोधाच्चेत्यर्थः अपंचाध्यास उपचाररूपो लोके सिद्धत्वा-
त्तिपथास्वशक्तिषु योधेषु वर्तमानौ जयपराजयौ राजनि उपचर्यंते शक्तिशक्तिमदभे-
दात् तथा स्वशक्तौ प्रकृतौ वर्तमानं स्रष्टृत्वादिकं शक्तिमत्सु पुरुषेषूपचर्यते श-
क्तिशक्तिमदभेदात् तदुक्तं कौर्मे शक्तिशक्तिमतोर्भेदं पश्यंति परमार्थतः अभेदं चा-

सां० भा०
९४

नुपश्यंति योगिनास्तत्त्वचिंतका इति भेदं अन्योन्याभावं अभेदं चाविभागरूपं प्रकृत्यादितत्त्वो
पासकाः पश्यंतीत्यर्थः तयोश्चोदाहरणं अथात आदेशो नेति नेतीत्यादिश्रुतिः आ
त्मैवेदं सर्वमित्यादिश्रुतिश्चेति भावः नन्वेवं प्रकृतावपि सत्त्वं वास्तवमिति कुतो अवधृतं
सत्त्वे स्वप्नादितुल्यतायामपि अवसाद्वितितत्राह कार्यतस्तत्सिद्धेः कार्यणमर्थक्रि
याकारि तथावास्तवत्वेन कार्यत एव धर्मिग्राहकप्रमाणेन प्रकृतेर्वास्तवत्वस्य सि
द्धेरित्यर्थः स्वप्नादितुल्यतांशे तु अनित्यतारूपासत्वांशमात्रे तु रूपाध्यस्तत्वांशे
वो बोध्यः अन्यथा सृष्टिप्रतिपादकश्रुतिविरोधात् स्वप्नपदार्थानामपि मनःपरि
णामत्वेनात्यंतासत्ताविरहाच्चेति ननु प्रकृतेः स्वार्थत्वपक्षे प्रकृतिपुरुषं प्रत्यपि साम्य
म्यविसाम्यं वर्त्तत तत्राह चेतनोद्देशान्नियमः कंटकमोक्षवत् चिति संज्ञानर इति सूत्र

96

ए० ९४

साध्वेतत्चोद्याभिप्रायः यथैकमेव कुंटकं यच्चैतन्नोभिन्नं तस्मादेवमुच्यते तं प्रत्येव दुःखा
त्मकं न भवति अस्मान्प्रति तु भवत्येव तथा प्रकृतिरपि चेतनाद्भिन्ना तत्कृतार्था देवमुच्य
ते तं प्रत्येव दुःखात्मिका न भवति अस्मान भिन्नान्प्रति तु दुःखात्मिका भवत्येवेति निय
मो व्यवस्थैव सर्वः एतेन स्वभावतो बद्धाया अपि प्रकृतेः स्वमोक्षोऽप्युत्तरति अतो न
मुक्तं पुरुषं प्रति प्रवर्त्तते इति ननु पुरुषे स्वबद्धत्वं अध्यस्तमात्रमिति यदुक्तं तन्न युक्तं
प्रकृतिसंयोगेन पुरुषस्यापि महदादिपरिणामो स्वैव तद्दृष्टो ह्ययस्कान्तादियोगे
न काष्ठादेः अयस्कान्तादिसदृष्टः परिणाम इति तत्राह अप्रयोगेऽपि तत्सिद्धिरञ्ज
स्येनायोदाहवत् प्रकृतियोगेऽपि पुरुषस्य न सम्यक्तत्सिद्धिरञ्जस्येन साक्षात्॥
तत्र दृष्टान्तो योदाहवत् यथाग्निमयसोन दग्धृत्वं साक्षादस्ति किंतु स्वसंयुक्त स्ये

सां·प्र·
९५

95

ध्यस्कमध्यस्तमेवेत्यर्थः उक्तं हि द्वयं तेनूभयोः परिणामः प्रत्यक्षसिद्धत्वाद् व्यतेसंब
न्धस्थले त्वेकस्यैव परिणामे नोपपत्तावुभयोः परिणामकल्पने गौरवं अन्यथाजवा
संयोगात् स्फटिकस्य रागपरिणामापत्तेरिति सृष्टेः फलं मोक्ष इति प्रागुक्तं इदानीं सृष्टे
र्निमित्तकारणमाह रागविरागयोर्योगः सृष्टिः रागे सृष्टिः वैराग्ये च योगः
स्वरूपेवस्थानं मुक्तिरितियावत् अत्र वाच्यतत्त्वनिरोधस्यार्थः तन्मात्रावान्वयव्य
तिरेकाभ्यां रागः सृष्टिकारणमित्यापातवाच श्रुतिरपि प्रसिद्धास्ति हि विविध
कर्मणां तिमुक्ताहरति कामयमानो योकामो नतस्य प्राणा उत्क्रामंतीति एवं गीताया
मपि प्रकृतिधर्मावेव रतः परं सृष्टिप्रक्रियां च कुमारभते महदाख्यमेक
मेव च भूतानां सृष्टिरिति पूर्वसूत्रादनुवर्तते यावदेतस्मादात्मन आकाशः

राम०
९५

संभूतस्तस्मादित्युक्तत्वादेव पंचभूतसृष्टिः उक्ता एतेन तथापि महदादिक्रमेणैव पंचभूता
नां सृष्टिः सर्वैः तेन प्रागुक्तौ गगनवायुसृष्टेः पुराण उक्तत्वाद्वा प्रादौ महदादिसृष्टि
पुराणीयेति भावः अत्रैव प्रमाणं पर सृष्टिवदंतःकरणं तिरिक्ता बिलसृष्टेरंतःकरण
त्वेकत्वानुमानं किंच एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेंद्रियाणि च खं वायुर्ज्योतिरापश्च
पृथिवी विश्वस्य धारिणीति श्रुतं तस्य पाठक्रमात् रोधेन सप्राणमसृजत प्राणा
च्छ्रद्धां खं वायुमित्यादिश्रुतेः तोऽणच पंचभूतसृष्टेः प्राङ्महदादिसृष्टिरवधार्यते इति
प्राणस्यान्तःकरणस्य वृत्तिभेदः इति वक्ष्यति अतोऽस्यां श्रुतौ प्राण एव महत्त्वमिति त
भावे दोतस्तत्रमपि महदादिक्रमेणैव सृष्टिर्वक्तिः अंतःकरणविज्ञानमनसीक्रमेणैव सृ मे
ष्टिं वक्तिः अंतःकरणविज्ञानमनसी क्रमेण तः ह्रिंगादिति सदाकाशयो मध्ये बुद्धिम

सां·भा·
५९

नसाउत्पादेतिके(मे)लेसर्थः मनसिवाहंकारस्यप्रवेशइतिप्रकृतेरेवसृष्टत्वस्वमोक्षा
र्थंतस्याःनित्यत्वान्महदादीनांतुस्वस्वविकारसृष्टत्वंनस्वमोक्षार्थंअनित्यत्वादितिवि
शेषमाह आत्मार्थत्वात्सृष्टेर्नैषामात्मार्थआरंभः एषांमहदादीनांसृष्टत्वस्यात्मा
र्थपुरुषमोक्षार्थत्वात्नस्वार्थआरंभः सृष्टत्वंविनाप्रितत्वेनमोक्षार्थकत्वेचावश्यके
पुरुषमोक्षार्थकत्वमेवयुक्तंनप्रकृतिमोक्षार्थकत्वंतस्याःपुरुषगुणत्वादितिइत्येवंदि
क्कालयोः सृष्टिमाह दिक्कालावाकाशादिभ्यः नित्यौयौदिक्कालौतावाकाशप्रकृतिभ
तःप्रकृतेर्गुणविशेषएव अतोकालयोर्विभुत्वोपपत्तिः आकाशवत्सर्वगतश्चनित्य
इत्यादिश्रुत्युक्तंविभुत्वंनित्यत्वंचाकाशस्योपपन्नं यौतुखंडदिक्कालौतौतुततउपा
धिसंयोगाद्धाकाशादुत्पद्येतेइत्यर्थः आदिशब्देनोपाधिग्रहणमितिपद्यपितत

रामः
५९

डुपाधिविशिष्टाकाशमेव खेऽध्युक्तौ तथापि विशिष्टस्यातिरिक्तताभ्युपगमवादेन
वैशेषिकनयेऽश्रोत्रस्य कार्यतावत् तत्कार्यत्वमत्रोक्तं रहस्यं महदादिक्रमेण सृष्टास्व
रूपतोऽप्यक्रमेण दर्शयति अध्यवसायो बुद्धिः महत्त्वं तस्यापि बुद्धिरित्यध्य
वसायः पञ्चाभिन्नकारणं तत्तस्यासारेण वृत्तिरित्यर्थः अभेदनिर्देशात्तु धर्मधर्मिभेद
त् अस्याश्च बुद्धेर्महत्त्वं स्वेतरसकलकार्यव्यापकत्वात् महैश्वर्यपर्यन्तत्वं सविकारप्र
धानात्तु महत्त्वमजायत महद्विशिष्टिपतक ख्यातिर्लोकान्नो जायते सदर इति स्मृतेः
अस्य महतो भूतस्य निश्वसितं नहृग्वेदरस्यादिरूक्त इति स्मृति बुद्धिर्हिरण्यगर्भश्चेत
नेति महानिति शोध्ये बुध्याभिमानित्वेनैव। पञ्चाप्युपधिसभिमानि चैतन्ये प्रथिवी
शाकुन्ताकृत एवमेव रूपाद्यहंकारादिशाक्तोपि वोध्यः। नकृत्याभिमानि देवता

सां॰ भा॰
९७

रूपसर्वेषामेव भूतानामभिमानपर्यन्तानां स्वबुद्धितत्त्वाख्यप्रतिनियतोपाधयो महत्तत्त्वस्यै
वांशा इति महत्तत्त्वस्यापरानपि धर्मानाह तत्कार्यं धर्मादि धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्या
एषपिवुभ्युपादानकानिनाहंकाराद्युपादानकानिवृत्तेवनिरतिशयसत्त्वकार्यत्वाद्
सार्थः नन्वेवं कथं नरपश्वादीनामतो धर्मं श्रावल्यमुपपद्यतां तत्राह
97
मरूपमरागाद्विपरीतं नद्येवमहन्मुहत्तत्त्वं रतस्तमोभ्यामुपरागात् विपरीतं ध्यु
ष्ट्रमधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्यधर्मकमपि भवतीत्यर्थः एतेन सर्वं एवबुद्ध्यादयस्व
एरतिष्ठतिसृष्टिमवादेयुपपादिताः सर्वोपाधीनां स्वाभाविकैश्वर्यस्य रज
स्तमोभ्यामेवावरणादि तिनन्वेवं धर्मापवस्थानाद्युक्तरपि नित्यत्वात्कथं कार्य
तेतिचेत प्रकृत्यंशरूपे बीजावस्थ महत्तत्त्वे सत्त्वविशेषे कर्मवासनामवस्थानात् राम॰
९७

यस्मान्नकारणेन च स्यायांकुरवत् उत्पत्तिकारणत् तथाव्याकृतशब्देन विस्मानि सो भयं
रूपबुद्धिः यथा च कारणस्याकाशीप्रकृतिप्रभावादित्ति महतत्त्वं लक्ष्यत्विकानलका र्यं
महंकारं लयपपत्ति अभिमानोहंकारः अहंकारेतास्यहंकारः कुंभकारवदंतःकरण
स्यांसच धर्म धर्मभेदादभिमानरस्तु कोसाधारणवृत्तितास्य चनापवाद्यानि स्त्रि
तश्वायैहंकारममकारौ जायेते अतेव तयोः कार्यकारणभावानुसारेण वृत्तिमतोर
पि कार्यकारणभावउन्नीयतर प्रतिप्राणोद्योतकं अंतःकरणमेकमेवबीजांकुरमहाव
स्था इवद्वस्यात्रयमात्रभेदात् कार्यकारणभावमापद्यते रतिप्राणोद्योतकं अत
एव वायुमारुतस्य योः मनोमहान्मतिर्ब्रह्मा पूर्वबुद्धिः ख्यातिरीश्वरः स्मृतिर्मनोबुद्धे
रेकपर्यायत्वमुक्तमितिके का मात्र महंकारस्य कार्यमाह एकादशपंचतन्मात्रं

सां॰भा
९८

98

तत्कार्यं एकादशेंद्रियाणि शब्दादिपंचतन्मात्रं चाहंकारस्य कार्यमित्यर्थः मयानेनेंद्रियेणे
दं रूपादिकं भोक्तव्यं इदं मे सुखसाधनमित्याद्यभिमानाद्देवादिसर्गोऽक्लिष्टेंद्रियतद्विषयो
स्य सहंकारस्येंद्रियादिहेतुः लोके भोगाभिमानिनैव रागद्वारा भोगोपकरणदर्शनात् रूपरा
गादृभस्वेच्छुरित्यादिनो मोक्षधर्मे हिरण्यगर्भस्य रागादेव समष्टिचेष्टारूपस्य तिस्मर
णाच्चेति भावः अतश्च भतेंद्रियपर्यो मध्ये रागधर्मकं मन एवादावहंकारादुत्पद्यते रति
विशेषः तन्मात्रादित्विशत्रादितिमत्रापि विशेषमाह सात्त्विक एकादशकं प्रवर्त
ते वैकृतादहंकारात् एकादशानां करणानां मध्ये एकादशकं मनः षोडशात्मगणमध्ये सा
त्त्विकं अतस्तद्वैकृतात्सात्विकाहंकारादुत्पद्यत इत्यर्थः अतश्च राजसाहंकाराद्दशे
न्द्रियाणि तामसाहंकाराच्च तन्मात्राणि इत्यपि गतमर्थः सर्वः प्रकृततमः वैकारिकस्तैजस ए.मं०
९८

ने

ष्वतामष्वेत्यहंत्रिधा अहंतत्वाद्विकुर्वाणान्मनोवैकारिकाश्चयेदेवा अर्थाभिव्यं
जनंयतः सर्वांप्रकृतमः तैजसानींद्रियाण्येवज्ञानकर्ममयानिच तामसोभूतसू
क्ष्मादिर्यतः खंलिंगमात्मनः इत्यादिस्मृतिभ्यः एवंनिर्णयात् अतएवपुराणेष्व
प्येसारिणकारिकायामप्येतदुक्तं सात्त्विकएकादशकः प्रवर्ततेवैकृतादहंकारात्भू
तादेस्तन्मात्रः सतामसस्तैजसात्तैजसः उभयंतानकर्मेंद्रियेनेन्द्रदेवतालयस्मृतिरि
त्यागामिसत्रेकरणानांदेवान्वक्ष्यति तत्कथंकारिकयापिदेवानांसात्त्विकाहंकार
कार्यत्वंनोक्तमिति उच्यते समष्टिचक्षुरादिशरीरेणः सत्त्वाद्विचेतमा एवच
क्षुरादिदेवताः स्मृतेः अतएव समष्टिकरणानां समष्टिकरणानिदेवतेत्येवव्यपदेव
स्यन्ति तथाचसमष्टिसमष्ट्योरैकतात्पर्येनात्रशास्त्रेदेवानांकरणेभ्योनव्यपृथक्

सां॰भा॰
९९

निर्दिष्टं ते ऽतः समष्टीन्द्रियाणि मनोपेक्षया अल्पसत्त्वेन राजसाहंकारकार्यत्वेनैव निर्दिष्टानि
स्मृतिषु च व्यष्टीन्द्रियापेक्षया अधिकसत्त्वे सात्त्विकाहंकारकार्यता योक्ता नास्य विरोध इति गंत
व्यं तदेवमहंकारस्य त्रैविध्यं महतो ऽपि तत्कारणत्वात् त्रैविध्यं मंतव्यं सात्त्विको राजसश्चैव तामस
श्च त्रिधा महानिति स्मरणात् त्रैविध्यं चानयोर्ध्येक्किमेतदंशाभेदाद्बोध्यमेतत् एकादशें
द्रियाणि दर्शयति कर्मेन्द्रियबुद्धीन्द्रियैरांतरमेकादशकं कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थ
स्थानि पंच ज्ञानेंद्रियाणि च चक्षुःश्रोत्रत्वग्रसनघ्राणाख्यानि पंच एते दर्शिताः सहांतरे
णैकादशकं एकादशेंद्रियाणि सधर्मीः इंद्रस्य संज्ञातेश्वरस्य करणमिंद्रियं तथा चाहंकारकार्य
त्वे सति करणत्वमिंद्रियत्वमिति रैयाणां मीति तन्मतं निराकरोति आहंकारिकत्वश्रुतेर्न
भौतिकानि इंद्रियाणीति शेषः आहंकारित्वे च प्रमाणभूता स्मृतिः कालदुत्ताप्याचार्यवा

राम॰
९९

कल्पना यदि किल सृष्टिप्रपञ्चस्यानुमीयते प्रलयस्यानुसृष्टिरहंकृतस्याभिमानादिः न च तन्मयं लि
सीम्यमनरसादि भौतिकत्वे विसृष्टिरस्तीति चेतन सकलकत्वसाम्येनांतःकरणोपादान
त्वस्यैवोचिततया अहंकारिकत्वसृष्टेरेवमप्युक्तत्वात् भूतानाम पि हि रूपगर्भे संकलनमत
मान्नस्यमनोजमान्नस्यमनोजमत्वाद्व्यपदिष्टमनस्यादीनां भूतसंसृष्टतयैव विशिष्टतां भजते
भोग्यभिव्यक्तिमात्रेण तु भौतिकत्वसृष्टिर्गौणीति न तु तया अहंकारिकत्वनिर्णयो न घट
ते अस्य उष्णस्याग्निं वाग् ऐति वातं प्राण अक्षरादिसमिसादिसृष्टौ देवतात्विंद्रियाणां
लयकल्पनेन देवतोपादानकत्वस्याप्यवगमात् कारणे एव हि कार्यस्य लयः स्यात् शंका ह देव
तात्वयस्य सृष्टिर्मा रंभकस्य देवतास्तु माल य सृष्टिः साना रंभकस्य नारंभक विवयी णीस्य र्थः
अनारंभके पि भूतले जलविंदो र्लयदर्शनात् अनारंभके पि भूते पु आत्मनो लय श्रवणं

सां· भा०
१००
100

यं क्षितान यत्र एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यतीति सादृश्यकृता विनिभावः इंद्रियांत
र्गतं मनो नित्यमिति वैशेषिका आहुः तदुत्पत्तिश्रुतेर्विनाशदर्शनाच्च तेषां सर्वेषामेवेन्द्रियाणामुत्प
त्तिश्रुतिः एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेत्यादिश्रुतेः वच्यपवस्मात्सुषुप्तौ इन्द्रियनामि
ति मनसोऽप्यवयवाद्यनाविनाशानित्याच्चेत्यर्थः तथाचोक्तं दशकेन निर्वर्तते मनः सर्वेन्द्रिया
णि चेति मनसो नित्यत्ववचनानि च मनस्त्वाख्याभिप्रायाणीति गोलकजातमेवेन्द्रियमिति
नास्तिकमतमपाकरोति अतीन्द्रियमिन्द्रियं भ्रान्तानामधिष्ठाने इन्द्रियं सर्वमतीन्द्रियं न तु
प्रत्यक्षं भ्रान्तानामेव त्वधिष्ठाने गोलके तादात्म्येनेन्द्रियमित्यर्थः अधिष्ठानमित्येव पाठः ए
कमेवेन्द्रियं शक्तिभेदाद्बहुलक्षणं कार्यकारीति मतमपाकरोति शक्तिभेदेऽपि भेदसिद्धौ नै
कत्वं एकस्यैवेन्द्रियस्य शक्तिभेदस्वीकारेऽपि इन्द्रियभेदासिद्धेरिति शक्तीनामपि बहुत्वात्

राम० १००

गतीनैकत्वमिन्द्रियस्येत्यर्थः नन्वेकस्मादहंकारान्नानाविधेन्द्रियोत्पत्तिकल्पनायां स्यादविरो
धः तत्राह न कल्पनाविरोधः प्रमाणदृष्टस्य सङ्कल्पकमेव मुख्येन्द्रियसमनसोऽप्येकदेशश
क्तिमत्तरं स्यादिति उभयात्मकं मनः ज्ञानकर्मेन्द्रियात्मकं मन इत्यर्थः उभयात्मकमित्यस्या
र्थं स्वयं विवृणोति गुणपरिणामभेदान्नानात्वमवस्थावत् यथैक एव नरः सङ्गवशान्ना
नात्वं भजते कामिनीसङ्गात्कामुकः विरक्तसङ्गाद्विरक्तः अन्यसङ्गादन्यः एवं
मनोऽपि चक्षुरादिसङ्गात् चक्षुरादिविकल्पभावे दर्शनादिवृत्तिविशिष्टतया नाना भवति तत्र
हेतुर्गुणसाम्याद् गुणानां सत्त्वादीनां परिणामभेदेषु सामर्थ्यादित्यर्थः एतच्चान्यत्र मा
नान्तरभवनाश्रीषमित्यादिष्कृति सिद्धं तेन चक्षुरादीनां मनःसंयोगं विना व्यापाराक्ष
मत्वादन्तेनीयते ज्ञानकर्मेन्द्रियविषयमाह रूपादिरसमलान्त उभयोः शब्दरसा

सां॰ भा॰ १०१

नोमलः पुरीषादिः तथा स्पर्शसंबंधस्पर्शश्रोत्रादेः वक्तव्यादानत्वंगतत्वातं द्वितयोस्तद्दृ
ष्टांश्च उभयोर्ज्ञानकर्मेन्द्रिययोर्देशविषयार्थः आनंदयितव्यं चोपस्थस्योपस्थांतरं उपस्थ
स्पर्शोपस्थंतरं विषयमरति यस्माद्सस्य पनोपकारेणैतानीन्द्रियाणि स्पृश्यते तदुभयमाह दृष्टत्वा
दिरात्मनः करणत्वमिन्द्रियाणां दृष्टत्वादिपंचकं वक्तृत्वादिपंचकं संकल्पयितृत्वं चात्मनः
पुरुषदर्शनादिवृत्तौ करणत्वं तत्त्विन्द्रियाणां रसार्थः ननु दृष्टत्वश्रोतृत्वादिकं करणाधिदन
भवेयवर्वसानात्पुरुषस्य विकारिणोपि घटतां वक्तृत्वादिकं क्रियामात्रं तत्कथं कूटस्थ
स्य संभवता मितिचेन्न अयस्कांतवत्संनिधिमात्रेण दर्शनादिवृत्तिकर्तृत्वस्येवात्र दृष्टत्वादि
शब्दार्थत्वात् यथाहि महाराजः स्वयमयात्रिपमाणोपि संन्येन कारणेन योद्धा भवति
आज्ञामात्रेण प्रेरकत्वात् तथा कूटस्थोपि पुरुषः चक्षुरादिकं सकलकरणैर्द्रष्टा वक्तास्सं रा॰ म॰ १०१

101

कल्पितत्वेसेवमादर्भवित्तिसंयोगादस्य सान्निध्यमात्रेणैव तेषां प्रेरकत्वात् अत एव स्कोतम
णेवदितिकर्तृत्वं प्रत्यात्र कारकचक्रप्रयोक्तृत्वं कारणत्वं क्रियाहेतुव्यापारवत्वं तत्साधक
मत्वं कारकाणां चेतनप्रेरणाशालित्वेषु पुरुषे दर्शिनादिकर्तृत्वं न विद्यते तदनुकूलकृतिम
त्वं तत्क्रियावत्त्वं चात्र थाचोक्तं अतएवात्मनि कर्तृत्वमकर्तृत्वं च समस्ति तं निरिच्छत्वादकृ
त्तौ सोकर्त्ता सन्निधिमात्रतरति अत एव कारकचक्रप्रयोक्तृता शक्तेरात्मस्वरूपतया
ऽस्त्वकर्तृत्वादिकं आत्मनो नित्यमित्यिष्टं एतेनऽस्तुर्वर्हे हे विपारिलेपो विद्यते न च कुर्म
केऽपि परिलेपो विद्यते न च कुर्वत्फलेऽपि परिहेपो विद्यते रसादिनिति न तु समागमविभागौ
मन्यक्षादिवृत्तीनामेकारणत्वमुक्तं अत्रार्थे भिन्नप्रसरोऽयमतिचेन अत्र दर्शना
दिरूपा हि चक्षुरादिद्वारकबुद्धिवृत्तिर्विधिया एं करणत्ववचनात् तत्र पुरुषनिष्ठे

सां·सु·भा·
१०२

102

बोधाख्यफले वृत्तीनां करणत्वस्योक्तत्वात् इतिरिदानीमतः करणत्रयस्यासाधारण
वृत्ती आह त्रयाणां स्वालक्षण्यं त्रयाणां महदहंकारमनसां स्वालक्षण्यं स्वं स्वं लक्षणम
साधारणी वृत्तिर्यामिति मध्यमपदलोपी विग्रहः तस्याभावस्तत्त्वमित्यर्थः लोकेच
महतो लक्षणमध्यवसायादि प्रकृष्टगुण एवत्वं अहंकृतस्य चात्मस्य विद्यमानगुण
ऽरोपः मनसस्त्वरस्मत्तु रसंगीकरणमिति तथा च बुद्धेर्वृत्तिरध्यवसायोऽभिमानोऽ
हंकारस्य संकल्पविकल्पौ मनरस्यापार्तं संकल्पश्चिकीर्षालेकल्पः कर्ममात्रसमित्य
तुश्यासनात् विकल्पश्च संशयो योगोऽकम्य न विशेषो वान्तु विशिष्टसानं तस्य बुद्धि
वृत्तित्वादिति त्रयाणां साधारणं वृत्तिमप्याह सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायव
वः पंचप्राणादिरूपाः पंचवायवस्तांचारात वायवो येन निरुक्ते सामान्यासाधार

रा·म०
१०२

णीकरणस्यातः करणकर्मस्य वृत्तिः परिणामभेदरूपस्यैः तदेतत्कारिकायोऽर्थः स्वाल
क्ष एवं वृत्तिस्वरूपस्यैव प्राभवस्य सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्यावायवः पंचेति अत्रत्यक्लि
ष्टप्राणाद्यावायवः पंचेति अत्र क्लिष्टप्राणाद्यावायुविशेषा एवते येतः करणवृत्तौ जी
वनयोनिप्रयत्नरूपा प्राणापंतरत्तिकल्पा प्राणाद्याः करणवृत्तिरित्यभेदनिर्देशस्याह
तत्त्वतया युक्तिप्रत्यगपदेशात् रतिवेदांतसूत्रे प्राणस्य वायुपरिणामत्वयोः स्फुटं
प्रतिषेधात् अत्रापि तदेकवाक्यतौचित्यात् मनोधर्मस्य कामादेः प्राणक्षोभकृत
या सामानाधिकरण्येनैवोचित्यात् वायुप्राणयोः पर्यायव्यपदेशः कृतः तथा प्राणस्तु एतस्मा
ज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च खं वायुर्ज्योतिरापश्च पृथिवी विश्वस्य धारिणी सा
धारेति अत एव लिंगशरीरमध्ये प्राणेनामगणनेपि नमूनतावद्देहे च क्रियाशा

सां·भा० तथा सत्त्वाद्यात्मप्राणेन्द्रियनामकत्वादिति: अंतःकरणपरिणामेपि वा प्रतल्पसंचारः विशे
१०३ षाद्वायुदेवताधिष्ठितत्वाच्चैवाप्यव्यवहारोपपत्तिरिति चैशेषिकप्राणमिवास्माकं नापं
नियमोयदिंद्रियवृत्तिः क्रमेणैव भवतिनैकदेत्याह क्रमशोऽक्रमशश्चेंद्रियवृत्तिः सुगमं
ज्ञातिसांकार्यस्यास्याक्रमदोषत्वात्तामप्यसमवधानेसत्यनेकैरपींद्रियैरेकवस्तुस्या
103 दनेवाप्यकं नास्तीतिभावः इंद्रियवृत्तीनां विभागश्चकारिकया व्याख्यातः श्रोत्रादि
पंचानामालोचनाज्ज्ञातं प्रथमं निर्विकल्पकं पश्चात्तु वस्तुधर्मैर्जात्यादिभिस्तत्ये
तिपरं ततः कालीनं च वस्तुधर्मैर्द्रव्यरूपधर्मैस्तत्प्रजात्यादिभिश्चास्तानं सविकल्प
कं तथाऽऽलोचनाख्यं भवति सपथः तथा च निर्विकल्पकसविकल्परूपं द्विविधम
पि इंद्रियवृत्तानमालोचनसंज्ञमिति लयं कचित्तु निर्विकल्पकंसानमेयालोचन रामं०
१०३

र्निरुद्धपजन्मैव भवति स विक्षिप्तं तु मनोमात्रजन्ममिति श्लोकार्थमाह तत्त्वयोगभाष्या
सेविक्षिप्तस्थानस्यापि ऐन्द्रियकत्वस्यावस्थापितत्वात् ऐन्द्रियैर्विक्षिप्तस्थानेवाधर्केमा
वात्र सएव वस्त्वार्थमप्येवं आचष्टे वा ऐन्द्रियमारम्भबुद्धिपर्यंतस्य वृत्तिरुत्सर्गेत्क्रमे
ए भवति कदाचित्तु सोधाद्दर्शनकालेभय विशेषात् विघटते वसर्वकारणैएकदेववृ
त्तिर्भवतीसर्पैरतितद्प्पसत्त् सत्वे ऐन्द्रियवृत्तीनामेकक्रमिकाक्रमिकत्ववचनात् नतु
प्यहं कारवृत्तेः प्रसंगो प्पसत्त किंचएकदत्ते केन्द्रियवृत्तावेववात् प्रतिपसाततिऐप
पारत्वमेवसत्त्वस्येचितं मनो एकत्वमतिबेधापनत्तु कालकृदंतत्विषए पारत्वमिति पिंड
कसबुद्धिवृत्तिः संसारसिद्धानतामतिपादनायमादे दर्शयति वृत्तयः पंचतय्यः
क्लिष्टाक्लिष्टाः क्लिष्टाः क्लिष्टाभवंतु हेतवः वृत्तीनां पंचप्रकारत्वं पातंजल

सां॰भा॰
१०४

105

सत्त्वेऽत्रोक्तं प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतय इति तत्र प्रमाणवृत्तिरत्राप्युक्ता॰ विपर्ययस्त
स्मादुक्तो विवेकाग्रहः एवं ज्ञाप्यथाख्यातेर्निरस्तत्वात् विकल्पस्तु विशेषदर्शनकाले निराकृतः
शिरः पुरुषस्य चैतन्यमसादित्यानं निद्रा च स्वप्नसुषुप्तिकालीना बुद्धिवृत्तिः स्मृतिश्च संस्कार
जन्यं ज्ञानमिति एतत्सर्वं पातंजले सूचितं पा॰ एता बुद्धिवृत्तय उक्ताः एतदुपाधिकमेव
पुरुषस्यान्यरूपता नतु स्वतः एतन्निवृत्तौ च पुरुषः स्वरूपेवस्थितो भवतीत्यनयापि वि
शात्पुरुषस्य स्वरूपं प्रत्याप्यते तन्निवृत्तावुपशान्तो प्रमाणः स्वस्थः तासां वृत्तीनां
विरामदशायां शान्ततन्मूर्तिर्विवेकः स्वस्थो भवति कैवल्यरवान्यदापोस्य धर्मः तथा च यो
गसूत्रद्वयं योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः तदा द्रष्टुः स्वरूपेवस्थानं वृत्तिसारूप्यमितरत्रेति इ
दमेव च पुरुषस्य स्वच्छत्वं यदुपाधिवृत्तेः प्रतिबिंबवशप्रतिवृत्तिरिति एतादृशी वा वस्था

राम॰
१०४

पुरुषस्य चाभिप्रेते दृष्टान्तेन प्रदर्शितावस्थात्र नामाखिलशीलाध्यन्तविविवेकिपाद
शीस्याद्दृष्टिपथे दर्पणाके केवलात्मस्वरूपस्थितिप्राप्तं त्वं जगदिसा दैमशान्तेह प्रपसं
भ्रमे स्वात्मादर्शी केवलतास्थिते द्रष्टर्वीक्षणे रतिश्च तदेव दृष्टान्तेन विवृणोति
कुसुमवच्च मणिः चकारो हेतौ कुसुमेनैव मणिरेतस्यार्थः यथा जपाकुसुमेन स्फटि
कमणिरक्तस्वरूपो भवतीति तन्निवृत्तौ च रागशून्यः स्वरूपो भवतीति तद्वदिति तदुक्तं
कौर्मे यथा संलक्ष्यते रक्तः केवलः स्फटिको जनैः रंजकाद्युपधानेन तद्वत्परमपुरु
ष इति ननु कुसुमसंपर्केण करणजातं प्रवर्ततां पुरुषस्य कूटस्थत्वात्तस्यार्थस्य च
मत्ताविद्धत्वादिति तत्राह पुरुषार्थं करणोद्भवोप्यहेतुकोऽभासात् प्रधानप्र
वृत्तिवत् पुरुषार्थं करणोद्भवः करणानां प्रवृत्तिरपि पुरुषस्यार्थे स्वाभिव्यक्तेरेव

सा॰ भा॰
१०५

105

भवतीत्यर्थः अहङ्कृत्योपाधेरेव परार्थं धेनुः स्वयमेव क्षीरं स्रवति नान्यमपेक्षते तथैव
स्वामिनः पुरुषस्य कृते स्वयमेव करणानि प्रवर्तन्त इत्यर्थः दृश्यते च पुत्रात्स्वयमेव वृ
द्धेरुत्थानमिति एतदेव कारिकयाप्युक्तं स्वां स्वां प्रतिपद्यन्ते परस्पराकूतहेतुकां वृत्तिं पुरु
षार्थ एव हेतुकां वृत्तिं पुरुषार्थ एव हेतुर्न केनचित्कार्यते करणमिति वाक्यान्तमिति
त्वा किंपति करणेनास्य रकांक्षायामाह करणं त्रयोदशविधमवांतरभेदात् अंतः
करणं त्रयोदश वाह्यकरणानि मिलित्वा त्रयोदश तेषामपि व्यक्तिभेदेनानंत्यं प्रतिपा
दयितुं विविधमित्युक्तं बुद्धिरेव मुख्यं करणमित्याशयेनोक्तमवांतरभेदादिति ॥
एकस्यैव बुद्ध्याख्यकरणस्य करणानामनेकत्वादित्यर्थः ननु बुद्धिरेव पुरुषार्थे सम
र्थकत्वात्मुख्यं करणं अन्येषां च करणत्वं गौणं तत्र को गुण इत्याकांक्षायामाह ॥ रा॰ म॰ १०५

इंद्रियेषु साधकतमत्वगुणयोगात्कुठारवत् इंद्रियेषु उरूपार्थसाधकतमस्वरूपः
करणस्य बुद्धेर्गुणः परंपरयास्तीत्यतस्त्रयोदशविधकरणमुपपद्यत इति एवं सत्वेऽपि
न्वयः कुठारवदिति यथा फलयोगव्यवच्छिन्नतया प्रहारस्यैव छिदां प्रति मुख्यकारण
त्वेऽपि प्रकृष्टसाधनत्वगुणयोगात्कुठारस्यापि करणत्वं तथेत्यर्थः अंतःकरण
स्यैकत्वमभिप्रायाहंकारस्य गौणकरणत्वमत्र नोक्तं गौणमुख्यभावोऽप्यवस्थां विवि
व्याह द्वयोः प्रधानं मनो लोकवदभ्यस्तवर्गेषु द्वयोर्बाह्यांतरयोर्मध्ये मनो बुद्धिरेव
प्रधानं मुख्यं साक्षात्करणमिति यावत् उभयार्थसप्रवर्तकत्वात् यथाभ्यस्तवर्गमध्ये
कश्चिद्देवलोको राज्ञः प्रधानो भवति अन्ये च तदुपसर्जना भवंति ता ग्रामाध्यक्षादि
यस्तादृक्संदर्भः अत्र मनः शब्देनत्रतीयांतः करणवाचीवक्ष्यमाणसकलसंस्कार

सा॰भा॰
१०६

धारत्वस्य बुद्ध्यादिवृत्तिकेष्वसंभवात् संभवे वा वृत्तिकल्पने नैव प्रमाणादिति बुद्धेः प्रधानत्वे हेतुं नाहंत्रि
भिः सम्बैः अव्यभिचारात् सर्वकरणव्यापकत्वात्फलाव्यभिचाराद् इत्यर्थः तथाशेष
संस्काराधारत्वात् बुद्धेरेवाखिलसंस्काराधारतानतु चक्षुरादेरहंकारमनसोर्वा पूर्वं दृ
ष्टस्मृतादर्थानामन्धबधिराद्यैभिः स्मरणानुपपत्तेर्न तु नाशेनाहंकारमनसोर्विलये विस्म
रणदर्शनाच्चातो ऽशेषसंस्काराधारतया विबुद्धेरेव सर्वेभ्यः प्रधानत्वमित्यर्थः सम्यक्
नुमानाच्चे स्मृत्यास्य चिंतनरूपया वृत्त्या प्राधान्यानुमानाच्चेत्यर्थः चिंतावृत्तिभ्यः श्रेष्ठा
तदत्राप्यत याच चिंतापरेणाम्ना बुद्धिरेव श्रेष्ठा गमनवृत्तिकरणेभ्यः इत्यर्थः नत्वचि
तावृत्तिपुरुषस्यैवास्तु तत्राह संभवेन्न स्वतः स्वतः पुरुषस्य स्मृतिर्न संभवेत् कूट
स्थत्वादित्यर्थः रसंवाव्याख्येपंचेत्वं बुद्धिरेव करणमस्तु कुतमवांतरकरणैरिति सो

ए म॰
१०६

106

शंकायामाह संभवेन्न स्वतन्त्रतेति चक्षुरादिद्वारतां विनाऽखिलव्यापारेषु बुद्धेः स्वतःकरण-
त्वं न संभवेत् अन्धादेरपि रूपादिदर्शनापत्तेरित्यर्थः न चैवं बुद्धेरेव प्राधान्ये कथं मनस
उभयात्मकत्वं प्रागुक्तं तत्राह आपेक्षिके गुणप्रधानभावः क्रियाविशेषात् क्रियावि-
शेषं प्रति करणानामापेक्षिके गुणप्रधानभावे चक्षुरादिव्यापारेषु मनः प्रधानं मनोव्या-
पारे चाहंकारः अहंकारव्यापारे च बुद्धिः प्रधानं न चास्य पुरुषस्येव बुद्धेरेव करणं ननु
ध्यंत एभिरेवं व्यवस्थायां किंनिमित्तकेत्याकांक्षायामाह तत्कर्मार्जितत्वाद्यद्यमभि-
चेष्टलोकवत् तस्य पुरुषस्य कर्मार्जितत्वात् करणं तत्पुरुषार्थमेभिश्चेष्टा सर्वव्यापारे
भवति लोकवत् यथा लोके येन पुरुषेण कर्मणार्जितो यः कुठारादिस्तत्पु-
रुषार्थमेव तस्य छिदादिव्यापारस्तथैव अंतःकरणव्यवस्थेति भावः यदि पुर-

सां॰भा॰ स्यतथापुरुषस्वस्वामिकत्वेनराज्ञोऽमात्यादिवद्बुद्धिवपुरुषस्यकर्मोच्यते ननुकर्मण एवतत्पुरुषी
१०८ यत्वेकिंनियामकमितिचेत् तथाविधंकर्मांतरमेवअनादित्वान्नानवस्थादिदोषइति यत्तु
कश्चिदविवेकीवदतिबुद्धिप्रतिबिंबितपुरुषस्यकर्मेति तन्नयोगभाष्येस्फुटोक्तप्रकार
स्यैवोक्तत्वेनाप्रकारस्याप्रामाणिकत्वात् प्रतिबिंबस्यावस्तुत्वेनकर्माद्यसंभवाच्च॥
107 अन्यथाप्रतिबिंबस्यकर्मतद्भोगाद्यंगीकारेबिंबत्वाभिमतपुरुषकल्पनावैयर्थ्यस्यदुर्वे
प्रतिपादितत्वादितिदिक् बुद्धेः प्राधान्यंप्रकटीकर्तुमुपसंहरति समानकर्मयोगे
बुद्धेःप्राधान्यंलोकवत् लोकवत् यद्यपिपुरुषार्थत्वेनसमानएवसर्वेषांकरणानां
व्यापारस्तथापिबुद्धेरेवप्राधान्यंलोकवत् लौकिकेहिराजार्थकत्वाविशेषेपिग्रामाध्य राम॰
क्षादिषुमध्येमंत्रिणएवप्राधान्यमितिसर्वैः अतएव महानितिसर्वशास्त्रेषुगीय १०८

तस्येति वीप्सा व्याप्तसमाप्तौ लिंगदेहस्य स्वद्यद्वं पञ्चत्रयोदशसंख्यकं प्रधानकार्यं तत्सूक्ष्म
मत्राध्यायेनुवर्णितं इति श्रीविज्ञानाचार्यनिर्मिते कपिलसांख्यप्रवचनस्य भाष्ये
प्राधानिककार्याध्यायो द्वितीयः ॥ ॥ अतः परं प्रधानस्य स्थूलकार्यं महाभूतानि शरी
रद्वयं च वक्तव्यं तत्र च विविधयोनिगत्यादयो ज्ञानसाधनानुष्ठानहेतवः परवैराग्या
र्थं ततश्च परवैराग्यपर्यन्तानि साधनान्यखिलानि वक्तव्यानीत्ततोपारंभः अविशे
षारंभः नास्ति विशेषः शान्तघोरमूढत्वादिरूपो येष्वविशेषो भूतसूक्ष्मपंचत
न्मात्राख्यं तस्माच्छान्तादिरूपविशेषवत्त्वेन विशेषाणां स्थूलानां महाभूतानामा
रम्भः सृष्टिः सुखदुःखमोहात्मकता हि शांततादिरूपा स्थूलभूतेष्वेव तारतम्यादिभिर
भिव्यज्यते न सूक्ष्मेष्विति तेषां शान्त्यैकरूपतयैव योगिभिरभिव्यक्तेरिति तदेवं पूर्वीष्या

सां॰ भा॰ १०८ यमारभ्यत्रयोविंशतितत्त्वानामुत्पत्तिमुक्त्वा तस्माच्छरीरद्वयोत्पत्तिमाह तस्माच्छरीरस्य ॥
तस्मात्त्रयोविंशतितत्त्वात्स्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयस्यारंभः २ समर्थः संमतित्रयोविंशतित
त्त्वे संसारान्मध्यादुपपत्तिं समाएपति तद्भ्रान्तसंसृतिः तस्य शरीरस्य बीजात्त्रयोविंशति
तत्त्वरूपात्सूक्ष्माद्धेतोः पुरुषस्य संसृतिर्जायते ते भवतः कूटस्य विभुत्वपास्य तो गतो
पसंभवादित्यर्थः त्रयोविंशतितत्त्वेवस्थितो हि पुरुषस्तैस्तैर्वैरुपाधिना पूर्वकृतमपि भो
ग्यार्थं देहाद्देहं संसरति मानसं मनसैवापपुण्यं भुंक्ते शुभाशुभं वाचा वाचिकं कृतं कर्म का
येनैव तु कार्यकं मिस्राद्विभूतिभिः पूर्वसर्गादकर्मोपकारादैरेवोत्सर्गतः सर्गान्तरे प्र
पभोगसिद्धेः अतएव ब्रह्मसूत्रमपि रंहत्यभिसंपरिष्वक्त इति संसृतेरवधिमप्याह ॥
आविवेकाच्च प्रवर्तनमविशेषाणां २ ऐश्वर्यान्नैश्वर्यत्वाद्विशेषनाराहितानां सर्वेषा एम॰ १०८

108

मेवपुंसां विवेकपर्यंतमेवप्रवर्तनं संसृतिएवश्यपकौ विवेकेतरं च न सारस्यार्थः तत्रहे
तुमाह उपभोगादितरस्य इतरस्याविवेकिन एव स्वोपकर्मफलभोगाववश्यंभावा
दित्यर्थः देहसत्वेपि संसृतिकाले भोगो नास्तीत्याह संप्रति १ ऽसूक्ष्मोद्भ्यां संप्रति
संसृतिकाले पुरुषो द्वाभ्यां शीतोष्णसुखदुःखादिद्वंद्वैः १ ऽसृष्टो भवतीत्यर्थः तदेत
त्कारिकयोक्तं संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिंगमिति भावाधर्माधर्मवास
नादयः अतः परं शरीरद्वयं विभिद्य वक्तुमुपक्रमते मातापितृजं स्थूलं प्रायः एवं
तरत्तत्पा स्थूलं मातापितृजं सगर्भप्रसन्नत्वादित्यर्थः तदुक्तं कारिकया पूर्वोत्प
न्नमसक्तं नियतं महदादिसूक्ष्मपर्यंतं संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिंग
मिति नियतं नित्यं द्विपरार्द्धस्थायिनी एनि संप्रति शरीरं लिंगोत्पत्तिकालेनेगीर

सां॰भा॰ १०७ वात्प्रलयेतु तन्नाशः श्रुतिस्मृतिप्रामाण्यात् एषादिक्ष्यते गतिकाले भोगाभाववचनमुत्सर्गा
भिप्रायेण क्वचित्तु वायवीयशरीरप्रवेशातो गमनकाले विभोगो भवति अतोयम
मार्गे दुःखभोगवाक्यान्युपपद्यंते स्थूलसूक्ष्मशरीरयोर्मध्ये किमुपाधिकः पुरुषसंढं
ढंदीगरस्येतदवधारयति पूर्वोत्पत्तेस्तत्कार्यत्वं भोगादेकस्य नेतरस्य पूर्वसर्गादावु
त्पत्तिर्यस्य लिंगशरीरस्यैव तत्कार्यत्वं सुखदुःखकार्यकत्वं कुतः एकस्य लिंगदेहस्यै
व सुखदुःखोपभोगात् न त्वितरस्य स्थूलशरीरस्य मृतशरीरे सुखदुःखाद्यभावस्य
सर्वसंमतत्वादित्यर्थः उक्तस्य सूक्ष्मशरीरस्य स्वरूपमाह सप्तदशैकं लिंगं सू
क्ष्मशरीरमप्याधाराधेयभावेन द्विविधं भवति तत्र सप्तदश मिलित्वा लिंगशरीरं राम॰
तच्च सर्गादौ समष्टिरूपमेकमेव भवतीत्यर्थः एकादशेंद्रियाणि पंचतन्मात्राणि १०७

109

बुद्धिश्चेति सप्तदशात्महंकारस्य बुद्धावेवांतर्भावः चतुर्थसूत्रे वक्ष्यमाणप्रमाणेन्द्रिता
स्येव सप्तदश लिंगं मंतव्यं न तु सप्तदशं एकं चेत्याद्यादृशांतपाख्याख्या मं न उत्तरसूत्रेण
व्यक्तिभेदस्योपपादितत्वात्त्रगं मंतव्यं न तु सप्तदशं एकं चेत्याद्यादृशांतपाख्याख्येयेन
उत्तरसूत्रेण व्यक्तिभेदस्योपपादितत्वात् मात्रलिंगैकत्वेन कुशास्त्रस्यतास्य पांच धार
णं च कुर्मीत्या पुरुषो मोसौ वंधमोक्षैः संयुज्यते सप्तदशकेनापि राशिना युज्यते
वसरति मोक्षधर्मादौ लिंगशरीरस्य सप्तदशत्वसिद्धेश्च सप्तदशाव यवा स्मा
त्रसंतीति सप्तदशकेनराशिरित्यर्थः राशिशब्देन स्थूलदेहवल्लिंगदेहस्याव
यवित्वं निराकृतं त्रैतीति सप्तदशकेनराशिरित्यर्थः राशिशब्देन स्थूलदेहवल्लिंगदेह
स्यावयवित्वं निराकृतं अवयवविरूपेण ह्यंजारकल्पनायां गौरवत् स्थूलदेहस्यवावय

विंव एकतादि नसक्षानुरोधेन कल्प्यत इति अत्र च लिंगदेहे बुद्धेरेव प्रधानेत्याशये न लिंग
देहस्य भोगः प्राप्तकः प्राणश्चांतःकरणस्यैव वृत्तिभेदः अतो लिंगदेहे प्राणं च कस्याप्यं
भावयतीत्यस्य सप्तदशावयवकस्य शरीरत्वं स्वयं वक्ष्यति लिंगशरीरनिमित्तक इति
सनंदनाचार्य इति सूत्रेण अतो भोगायतनत्वमेव मुख्यं शरीरलक्षणं तदाश्रयतया
त्वस्यत्र शरीरत्वमिति पश्चाद्व्यक्तीभविष्यति वैशेषिकास्तु पार्थिवमयः शरीरमिति तन्मापित
स्यैव लक्षणं कृतमिति ननु लिंगं चेदेकं तर्हि कथं पुरुषभेदेन विलक्षणभोगाः स्युः तत्राह
व्यक्तिभेदः कर्मविशेषात् यद्यपि सर्गादौ हिरण्यगर्भोपाधिरूपमेकमेव लिंगं तथा
पि तस्य पश्चाद्व्यक्तिभेदो व्यक्तिरूपेणांशतो नानात्वमपि भवति यथेदानीमेकस्य पित
लिंगदेहस्य नानात्वमंशतो भवति पुत्रकन्यादिलिंगदेहरूपेण तत्र कारणमाह कर्म

विशेषादिति जीवांतराणां भोगहेतुकर्मादीत्यर्थः अत्र विशेषवचनात् समष्टिसबिः
जीवानां साधारणैः कर्मभिर्भवति रस्मात्तं अपंचव्यष्टिभेदेमन्वादिश्रेष्ठः प्रथम
नीसमष्टिरूपस्य षाट्कौशिकोत्पत्तेरनंतरं तेषामल्पवयवान् सूक्ष्मान् षरमात्मप्रमितीजसां
सन्निवेश्यात्ममात्रासु सर्वभूतानि निर्ममे इति षण्णामिति समस्तलिंगशरीरेणलक्षणं आ
त्ममात्रासु विशेषु संयोज्येत्यर्थः तथा च तत्रैव वाक्यांतरं शरीरसमुत्पन्नैः कार्यैस्तैः कर
णैः सहक्षेत्रज्ञास्तम जायंत गात्रेभ्यस्तस्य धीमत इति नन्वेवं भोगायतनत्वा लिंगस्यै
व शरीरत्वे स्थूलेकुं पं शरीरव्यवहारस्तत्राह तदधिष्ठानाश्रये देहे तद्वादात्तद्वादः॥
तस्य लिंगस्य यदधिष्ठानमाश्रयो वक्ष्यमाणभूतपंचकं तथा आश्रये षाट्कौशिके देहे
तद्वादे देहवादस्तस्याधिष्ठानशब्देन सह देहवादादित्यर्थः लिंगसंबंधाददधिष्ठान

सां॰ भा॰
१११

स्यदेहत्वं अधिष्ठानाश्रयत्वात् स्थूलस्य देहत्वं अधिष्ठानाश्रयत्वात् स्थूलस्य देहत्वमि
ति पर्यवसितोर्थः अधिष्ठानशरीरं च सूक्ष्मपंचभूतात्मकं वक्ष्यते तथा च शरीरत्रयं सिद्धं
मातृपितृजातोक्तस्थूलोस्ति देहो न त्वाधिभौतिकः सर्वेसां भूतजातीनां ग्रस एकैकरूपं किमिया
दिशा स्थूलशरीरस्वरूपमेव स्थापयितेन तत् लिंगशरीराधिष्ठानशरीरयोरस्य न नियतत्वेन
सूक्ष्मत्वेन सूक्ष्मत्वेन चैकतामित्र्याप्येति ननु षट्कौशिकातिरिक्ते लिंगशरीरान्तरे
के प्रमाणमित्याकांक्षायामाह नस्थातिक्रान्तं ततः छायापादच्छिन्नवस्त्रे तल्लिंगशरीरे
तद्वत्तदधिष्ठानं विना स्थातुं न तिष्ठति यथा छाया या निराधारा न तिष्ठति यथा
वा चित्रमित्यर्थः तथा च स्थूलदेहं सत्वा लोकांतरगमनाय लिंगदेहस्याधारभूतं राम॰
शरीरांतरं सिध्यतीति भावः तस्य च स्वरूपं कारिकायामुक्तं सूक्ष्मा मातापितृजा स
१११

हूलभूतै स्त्रिधा विशेषाः सूक्ष्मास्तेषां नियता मातापितृजा निवर्तंत इति अत्र तन्मात्रका
र्यं मातापितृजशरीरापेक्षया सूक्ष्मं पंचभूतपंचकं यावल्लिंगस्थायि प्रोक्तं तदेव लिंगाधिष्ठा
नं शरीरमिति तिलकं कारिकांतरेण चित्रं यथाश्रयमृते स्थाण्वादिभ्यो विना यथा छाया
तद्वद्विना विशेषैर्न तिष्ठति निराश्रयं लिंगमिति विशेषैः स्थूलभूतैः सूक्ष्माख्यैः स्थू
लावांतरभेदैरिति पावदृश्यंकारिकायां सूक्ष्माख्यानां स्थूलभूतानां लिंगशरीराधि
ष्ठानत्वगमेन पूर्वोत्पन्नमशक्तं नियतं महदादिसूक्ष्मपर्यंतमित्यादिचत्वारिंशत्ताकारि
कायां सूक्ष्मभूतपर्यंतस्य लिंगत्वेनार्थः किंतु महदादिरूपं लिंगं तत्त्वाभ्यासूक्ष्म
पर्यंतं संसरतीति तेन सह संसरतीत्यर्थः नन्वेवं लिंगघटकपदार्थाः किंपर्यंत इति कूप
मवधार्य इति चेत् वासनाभूतसूक्ष्मं च कर्म विधेतथैव च दशेंद्रियं मनो बुद्धिय

नरः

सां॰भा॰ माणमपिवासनाकर्मविपाकानांप्रत्युपन्यासः भूतसूक्ष्मंवात्रतन्मात्रादर्शोऽद्रिमात्रिवत्त्वसा
११२ नकर्मेन्द्रियभेदेनपुरद्वयमित्याशयः यत्तुमायावादिनोलिंगशरीरस्यतन्मात्रस्यानेमाणु
द्विपंचीकृतमहिपंक्तिपुर्वेष्टकंचान्यथाकल्पयंतितदप्रामाणिकामेत्रिनतुभूतंद्रव्यमतपा
वायाद्यावलिंगस्याकाशमेवासंगेनाधारोस्तुव्यर्थमन्यत्रसंयोजकल्पनमितितत्राह
112 मूर्तत्वेपिनसंघातयोगात्तरणिवत् मूर्तत्वेपिनस्यात्तंत्र्यादर्शगतयाः वस्मान्नेप्रकाश
रूपत्वेनसूर्यस्येवसंघातसंयोगेमानाद्रिसर्पः सूर्यदीपिसवाणितेजोसिपार्थिवद्रव्यसं
गेनैवास्थितानिदृश्यंते लिंगंचसत्वप्रकाशमयतोभूतसंगतमिति लिंगस्यपरिमाण
मवधारयति अणुपरिमाणंतत्कृतिश्रुतेः तल्लिंगमणुपरिमाणंपरिच्छिन्नत्वसंतमेव राम॰
अणुसावयवस्योक्तत्वात्कुतः कृतिश्रुतेः क्रियाश्रुतेविज्ञानयसंतनुतेकर्माणितनुतेपि ११२

वैसादृश्यात्तेर्विज्ञानारम्भबुद्धिप्रधानतया विज्ञानस्य लिंगस्याखिलकर्माश्रयत्वादित्यर्थः
विभक्तेस्सतिक्रियानसंभवतीत्यतस्तस्मात्तेरितिपाठस्तु समीचीनः लिंगशरीरस्य चगति
श्रुतिः तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्तीति सविज्ञानो
भवति सविज्ञानमेवान्वाक्रामतीति विज्ञानो बुद्धिसहित एव जायते सविज्ञानं यथा स्यात्त
थास्त्वीत्यर्थः ११ छिन्नत्वे भक्तांतरमाह तदन्नमयत्वाच्छ्रुतेः तस्य लिंगस्यैकदेशतो
न्नमयत्वाच्छ्रुतेर्न विभक्तत्वं संभवतीति भक्तेस्सतिनिस्सत्तामतेरित्यर्थः सा च श्रुतिः स्थूलान्न
मयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागित्यादि प्रथमविमनस्कादिष्विन भो
तिक्रान्ति तथापि विभ्रान्तसंसृष्टसजातीयांश एव दन्नमयत्वादि व्यवहारो वैध्यः स्व
चेतनानां लिंगानां किमर्थं संसृतिर्देहाद्देहान्तरसंचारस्स इत्याशंक्याह भुक्त्यर्थं सं

सां·भा· स्तिलिंगानां सूक्ष्मकारणत्वात्तः यथा राज्ञः सूक्ष्मकारणं पाकशालासुसंचारो राजार्थं तथा लिं
११३ गशरीरस्यापि महेश्वरो विचारितः इदानीं स्थूलशरीरमपि तत्त्वविचारमपि पंचभौतिको देहः
पंचभूतानां मिलितानां परिणामो देहः इत्यर्थः मतान्तरमाह चातुर्भौतिकमित्येके आका
113 शस्यानारंभकत्वमभिप्रेत्येदं एकभौतिकमित्यपरे पार्थिवमेव शरीरमन्यानि चभू
तान्युपष्टंभकमात्राणीति भावः अथवा एकभौतिकमेकैकभौतिकमित्यर्थः मनुष्यादिश
रीराणि पार्थिवांशाधिक्येन पार्थिवतास्यात् आदित्यलोके च तेजसांशाधिक्येन तैजसादित्याश
रीराणां सुवर्णादीनां न्यायेनेति एवमेव पक्षे पंचमात्मा चापि सिद्धांतविरुद्धमिति देहस्य भौति
कत्वेन पार्थिवत्वमिति तदाह न सांसिद्धिकं चैतन्यं प्रत्येकादृष्टेः मृतेषु व्यप्तेषु चैत
न्यादर्शनाच्चेति भूतकस्य देहस्य स्वाभाविकं चैतन्यं किं त्वौपाधिकं तदाह प्रपंचमरणा राम
११३

द्यभावच्छिन्नप्रपंचस्य सर्वस्यैव मरणसुषुप्त्याद्यभावप्रसंगाद्देहस्य स्वाभाविकचैतन्ये सति स्वा
द्यसत्त्वं: मरणसुषुप्त्यादिकं देहस्याचेतनतासाधकस्वाभाविकचैतन्ये सति नोपपद्यते स्वभाव
स्य यावद्द्रव्यभावित्वादिति प्रस्वेदकृम्यादेरिति यदुक्तं तत्राशंक्य परिहरति मदशक्तिवच्चेत्प्रस्वे
दकृम्यादिदृष्टेः संहत्येतदुद्भवः ननु पदार्थमात्रकृताशक्तिः प्रस्वेदकृम्याद्युत्पत्तिरपि विपिलितमध्ये
वर्तते एवं चैतन्यमपि स्यादिति चेत् न प्रस्वेदकृम्यादिदृष्टेः सति संहत्येतदुद्भवः संभवेत् प्रकृते
तु प्रस्वेदकृम्यादिदृष्टत्वं नास्ति यतो दृष्टान्ते प्रस्वेदकं धातुस्थानादिभिः सत्त्वतमातामात्रकृत्वे सं
हतभावकाले मात्रकृत्वात्प्रत्येकमपि मात्रं सिध्यति दृष्टान्ते तु प्रस्वेदकृम्यन्ते भूतसूक्ष्मतया
नष्टे नापि प्रमाणेन चैतन्यं सिद्धमित्यर्थः ननु तत्सत्त्वे चैतन्यदर्शनेन प्रस्वेदकृम्यन्ते सू
क्ष्मे चैतन्यशक्तिरनुमेयेति चेत् तत्र अनेकभूतेषु अनेकचैतन्यशक्तिकल्पनापत्तिगौरवे

सां०भा० ११४ वेणलाघवाद्रिकस्यैव निसद्धित्वरूपात्मकत्मनो विसात् नगुणकावयवेऽवर्तमानमवि
धरिमाणजलहरणाद्धिकार्थं घटादेहि दृश्यते एवमेव शरीरेष्वेतमंस्याद्धितिमिवं भूतगत
विशेषणेणानां सजातीयकारणेणजन्मतयाकारणेष्वेतमे विनादेहेष्वेतमासंभवा
114 दिति पुरुषार्थसंस्तितिर्लिंगानामित्युक्तं तत्र लिंगानां स्थूलदेहसंचाराख्यजन्मनोपेयः
पुरुषार्थो येन येन व्यापारेण सिध्यति तदाह सत्त्वाभ्यां ज्ञानान्मुक्तिः लिंगसंस्तितितो
जन्मद्वाराविवेकसाक्षात्कारस्तस्मान्मुक्तिः रूपः पुरुषार्थो भवतीत्यर्थः ज्ञानादेवं च
प्रत्ययसर्गतयाकारिकायां परिभावितं एषप्रत्ययसर्गो विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्ध्या
ख्यइति विपर्ययादयो व्याख्यास्यंते ऽत्रयस एवतु दुःखजननमोजननप्रयोजन सर्वैरूपत
इतिविशेषः बंधो विपर्ययात् विपर्ययात् दुःखबाहुल्यात्मके बंधरूपः पुरुषार्थो लिं रम० ११४

गसंसृतितो भवतीत्यर्थः स्नान विपर्यात्मकं मुक्तिर्वं ध्वाडुक्तौ तत्रादौ स्नानात् मुक्तिं विचा
रयति निपतत्कारणत्वात्सत्समुच्चयपक्षे यो पथ पविदि विधायंचाविधायं चयस्तद्दृष्टे
भवं सहेत्साद्दृष्टपतेतत्या फि विवेकुनिवृत्तौ लोक्तु ति दृ तमात्स्नानस्य निपतत्कार
णत्वात् विधात्मकर्मण्यसहस्नानाभ्यो मोक्षजनने समुच्चयो विकल्पो वा नास्तीत्यर्थः
तमेव विदित्वाति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते यनाय न कर्मणा न प्रजया धनेन
त्यागेनैके अमृतत्वमानशुरित्यादिश्रुतिभ्यो विकर्मणैव स्नानात्मोक्षहेतुत्वं समुच्च
याद्युक्तं श्रुतिवचनं भावात्द्विरप पपतत्श्रुति समुच्चय विकल्पयोरभावे दृ
ष्टान्तमाह स्वप्नजागराभ्यामिव मायिकामायिकाभ्यां नोभयोर्मुक्तिः ॥ २० ॥ स्वप्ना यथा
मायिकामायिकाभ्यां स्वप्नजागरवादार्थाभ्यां मत्योन्य सहकारिभावेनैकः ॥ २० ॥ वार्यो

सां॰भा॰ ११५ नसंभवति एवमुभयोर्मायिकामायिकयोरनुष्ठितकर्मज्ञानयोः पुरुषस्य मुक्तिरपि न युक्ते
त्यर्थः मायिकत्वं चासत्वमस्थिरत्वमितियावत् तच्च स्वप्ने दृष्टेत्ति जाग्रत्पदार्थस्तु स्वाप्न
योक्ष्यमाणस्य एव कूटस्थगुरूपापेक्षयैवास्थिरत्वेनासत्वादतः स्वप्नविलक्षणस्याना
दिकार्यकरः एवं कर्मणोप्यस्थिरत्वात् प्रकृतिकार्यत्वाच्च मायिकं ज्ञानं तु स्थिरत्वात् अप्रकृ
115 तिकार्यत्वाच्चामायिकं अतस्तयोरनुष्ठितकर्मज्ञानयोः समानफलदत्वमयौक्तिकमिति वि
लक्षणमेव कार्यं युक्तं ननु चैवमप्यात्मोपासनारूपज्ञानेन सह त्वज्ञानस्य समुच्चय
विकल्पौ स्यातां उपासनस्यामायिकत्वादिति तत्राह एतत्स्यानात्स्वेतिकं एतत्स्या
त्मोपासनात्संतिकमं मायिकत्वं उपासनाम नमध्यस्तपदार्थानामपि प्रवेशादित्य रा॰म॰
र्थः उपासनस्य मायिकत्वं स्मिन्निदर्शयति आह संकल्पितेष्वेवं मनः संकल्पितेध्वे ११५

यांश्च एवमप्येमाधिकत्वमपीत्यर्थः सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादिश्रुत्युक्तेरुपास्ये ब्रह्मण्यंचां
स्य साम्याधिकत्वमेवेति तस्योपासनस्य किंफलमित्याकांक्षायामाह भावनोपचया
च्छुद्धस्य सर्वं प्रकृतिवत् भावनाख्योपासनानिष्पत्त्या शुद्धस्य निष्पापस्य पुरुषस्य प्र
कृतेरिव सर्वमैश्वर्यं भवतीत्यर्थः प्रकृतिर्यथा सृष्टिस्थितिसंहारं करोति एवं उपा
सकस्य बुद्धिसत्त्वमपि प्रकृतिप्रेरणेन सृष्ट्यादिकर्तृ भवतीति ज्ञानमेव मोक्षसाधन
मिति स्थापितमिदानीं ज्ञानसाधनमाह रागोपहतिर्ध्यानं ज्ञानप्रतिबंधको यो
विषयोपरागस्तदुपघातहेतुर्ध्यानमित्यर्थः उपचारेण कार्यकारणयोरभेद
निर्देशः रागक्षयस्य ज्ञानत्वासंभवात् अत्र ध्यानशब्देन धारणाध्यानसमाधयो यो
गांगत्रय एव ग्राह्याः पातंजले योगांगानामष्टानामेव विवेकसाक्षात्कार

हेतुत्वस्मरणादिति एतेषां चावांतरविशेषकास्तत्रैव द्रष्टव्याः एतल्लिंगपंचांगानि स्वयं च स्प
तिध्याननिष्पत्तेरेव ज्ञानोत्पत्तिर्नारंभमात्रेण साधनेन ध्याननिष्पत्तेर्लक्षणमाह वृत्तिरो
धात्तत्सिद्धिः ध्येयातिरिक्तवृत्तिनिरोधरूपेण संप्रज्ञातयोगेन तत्सिद्धिर्ध्यानस्य निष्पत्तिर्ध्या
नारब्धफलोपधानरूपा भवतीत्यर्थः अतस्तावत्पर्यंतमेव ध्यानं कर्त्तव्यमित्याशयः एतर
वृत्तिनिरोधे सत्येव विषयांतरसंचाराख्यप्रतिबंधापगमाद्ध्येयसाक्षात्कारो भवतीति कृत्वा
योगेपि स्नानेन कारणं योगेन ध्यानादिवदित्यपि मंतव्यम् अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं म
त्वा धीरो हर्षशोकौ जहातीत्यादि श्रुतिस्मृतेस्तदवगमादिति ध्यानस्यापि साधनान्याह
धारणासनस्वकर्मणा तत्सिद्धिः वक्ष्यमाणेन धारणादित्रयेण ध्यानं भवतीत्यर्थः धारणादि
त्रयक्रमात्स्वत्रयेण लक्षयति निरोधस्थाद्विधारणमभ्यं प्राणस्येति प्रसिद्ध्याल

ष्यते प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्येति योगसूत्रे भाष्यकारेण प्राणायामस्य आख्यातत्वात्
छर्दिः प्रवमनं धारणं स्तम्भ इति यावत् तेन पूरणरेचनयोर्लाभः विधारणं कुम्भकं तथा च प्राण
स्य पूरणरेचककुम्भकैर्निरोधो वशीकरणं साधारणैः सर्वैः आसनकर्मणः स्वशुद्धि
नयस्याप्यत्र क्षणीयतयासूत्रे परिशेषत एव धारणया लक्षणलाभाद्धारणपदं नोपात्तं
चित्तस्य धारणा तु समाधिवत् ध्यानशब्देनैव गृहीते सुखं क्रमप्राप्तमासनं लक्षय
ति स्थिरसुखमासनं यत् स्थिरं यत् सुखं साधनं भवति स्वस्तिकादि तदासनमित्य
र्थः स्वकर्म स्वाश्रमविहितकर्मानुष्ठानं कुर्यादेतत्तु कर्मशब्देन यमयोर्ग्रहणं
जितेन्द्रियत्वं प्रत्याहारोपि सर्वाश्रमसाधारणतया कर्ममध्ये प्रवेशनीयः तथा च
पातंजलसूत्रेष्वानसाधनतया प्रोक्तान्यष्टौ योगांगानि अत्रापि लक्षितानि प्रायतस्त

सां॰भा॰
११७
117

त्रं यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावंगानीति तेषांच स्वरूपं
तत्रैव द्रष्टव्यं मुख्याधिकारिणो नास्ति वा बहिरंगस्य यमादिपंचकस्यापेक्षा केवलात् धा
रणाध्यानादित्रयरूपात्संयमादेव ज्ञानं योगश्च भवतीति पातंजलसिद्धांत जडभरतादि
षु चैतथादृश्यते विज्ञातस्तदनुसारेणाचार्योप्याह वैराग्यादभ्यासाच्च केवलाभ्यासाद्ध्या
नरूपाद्वा वैराग्यसहितात् ज्ञानं तत्साधनयोगश्च भवत्युत्तमाधिकारिणामित्यर्थः त
दुक्तं गारुडे विज्ञासनस्थानविधयो न योगस्य प्रसाधकाः विलंबजननाः सर्वे विस्ता
राः परिकीर्तिताः शिशुपालः सिद्धिमापस्मरणाभ्यासगौरवादिति अथवा वैराग्य
भ्यासेनाभ्यासा वत्र ध्यानस्यैव हेतुत्वपौष्कल्येन कारणश्च योरणसमुच्चय इति तदेवं ज्ञा
नाख्योसौ व्याख्यास्यते तत्रादौ विपर्ययस्य स्वरूपमाह विपर्ययभेदाः पंच॥ अवि

राम॰
११८

अस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पंचयोगाङ्गा बंधहेतुविपर्ययस्यावांतरभेदास्तस्यार्थः तेचप्र
त्यस्यादिज्ञानरूपाणां विपर्ययाणामसंप्रज्ञातेविनश्यति तत्राविद्यानित्याशुचिदुःखाना
त्मसुनित्यशुचिसुखात्मख्यातिरितियोगेप्रोक्तं एवमस्मितापिअनात्मन्यात्मनो
रेकतामस्मयः शरीरएवतिरिक्त आत्मा नास्तीत्येवं रूपा अविद्यातु न एवं रूपा आ
त्मानश्शरीराच्छरीरेभवरूपत्वेशरीरेअहंबुद्ध्युपपत्ते रागद्वेषौतु प्रसिद्धावेव अभिनि
वेशश्चमरणादित्रासस्तिरागादिनां विपर्ययकार्यतयापिविपर्ययत्वं विपर्ययस्य स्व
रूपमुक्त्वा तत्कारणस्याशक्तेरपिस्वरूपमाह अशक्तिरष्टाविंशतिधातु सत्रमेतत्
दपिकारिकयाव्याख्यातं एकादशेन्द्रियवधाः सह बुद्धिवधैरशक्तिरुद्दिष्टा सप्तदश
धाचतुर्थे बुद्धे विपर्ययात्तुष्टिसिद्धीनामितिवाधिर्यकुष्ठितांधत्वं जडताजिघ्रता

सां॰ भा॰ ११८

118

तथान्तःकरणैकदेशत्वे तैर्वधो दंवती मुध्यतारस्मेकादशेंद्रियवधा एकादशाशक्तयः स्वत

स्त्र बुद्धेः सप्तदशाशक्तयः यथा वक्ष्यमाणानां नवतुष्टीनां विपर्ययात् नवत भावक्ष्यमाणा

नां अष्टसिद्धीनां च विपर्ययात् अष्टौ विमिलित्वा चेमाः स्वतः पातस्या ष्टाविंशतिर्बुद्धेर

शक्त्युरसर्गः चतुःशब्द एवात्र विशेषसिद्ध्यर्थप्रयोजनार्थः प पीपथातेबुद्धेरशक्तितेतुष्टि

सिद्धीसत्वहूपेना हतुष्टिर्तवधा स्वयमेव नवधात्वे वक्ष्यति सिद्धिरष्टधा एतदपि

स्वयमेव वक्ष्यति उक्तानां विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्धीनां विशेषजिज्ञासायां क्रमेण संक्षेप

तुः षपंमवर्तते अवांतरभेदाः पूर्ववत् विपर्ययस्यावांतरभेदा विसामान्यतः पंचो

क्तास्ते पूर्ववत् पूर्वाचार्यैः नामभोक्तास्तथैव विशिष्यावधार्यौ विस्तरभयान्नेह येतरस

र्गः तेच अविद्यादयो महापिसामान्यत एव व्याख्याताः पंचेति विशेषस्तुद्वाषष्टिभेदः रामं॰ ११८

तदहंकारकार्यभेदात्तमसोऽष्टविधो मोहस्य च दशविधो महामोहतामिस्रोऽष्टादश
धा तथा भवत्यंधतामिस्र इति अस्यायमर्थः अष्टसु अव्यक्तमहदहंकारपंचतन्मात्रेष्व प्र
कृतिनात्मस्वात्मबुद्धिरविद्यातमोऽष्टधा भवति अस्मिंकारणभेदेन केवलविकृतिष्वात्म
बुद्धिरप्यत्रांतर्भावः एवं मविद्याविषयभेदेनाष्टविधत्वात्तत्समानविषयकस्यास्मितास्य
मोहस्याष्टविधत्वं दिव्यादिव्यभेदेन शब्दादीनां विषयाणां दशत्वात्तद्विषयको राग
रूपो महामोहो दशविधः अविद्यास्मितयोरष्टौ विषया रागस्य दश विषयास्तद्वि
घातके द्वेषेऽष्टादश तामिस्राख्ये द्वेषः एवं तेषामष्टादशानां विनाशाद्दर्शनाद्द
ष्टादशधा अंधतामिस्राख्योऽभिनिवेशो भयमिति एतेषां च तमआदिसंज्ञात्वमेतु
त्वादिति एवमिरस्याः एवं पूर्ववद्विरसारस्याः धाजलोरप्यवांतरभेदाऽष्टाविंशति

सां॰भा॰ ११९ विशेषतोऽवगंतव्या इत्यर्थः अशक्तिरष्टाविंशधावेसे तस्मिन्नेव सूत्रे ष्टाविंशतिधात्वं यथाख्या
ख्यातं आध्यात्मिकादिभेदान्नवधा तुष्टिः इदं सूत्रं कारिकया व्याख्यातं आध्यात्मि
काश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभागाख्याः बाह्या विषयोपरमात्पंच नव च तुष्टयोऽभि
हिता इति अस्यार्थः आत्मानं तुष्टिमतः संघातमधिकृत्य वर्तंत इत्याध्या
119 त्मिकास्तुष्टयश्चतस्रः तत्र प्रकृत्याख्या तुष्टिर्यथा संज्ञात्वात्मैर्यपर्यंतः परिणामः सर्वो वि
प्रकृतेरेवतं च प्रकृतिरेव करोत्यहं तु कूटस्थः पूर्णरसात्मभावनात्परितोषः एवं तुष्टिरंभ
स्युच्यते ततश्च प्रव्रज्योपादानेन या तुष्टिः सा उपादानाख्या सलिलमित्युच्यते ततश्च प्र
व्रज्यायां च कालसमाध्यनुष्ठानेन या तुष्टिः सा कालाख्या ओघ इत्युच्यते ततश्च प्रसान
परमकाष्ठारूपे धर्ममेघसमाधौ सति या तुष्टिः सा भागाख्या वृष्टिरित्युच्यते इति चतस्र राम॰ ११९

आध्यात्मिकाः बाह्या पंचतुष्टयो बाह्यविषयेषु पंच शब्दादिष्वर्जनरक्षणक्षयभोग
हिंसादिदोषनिमित्तकोपरमाज्जायंते ताश्च तुष्टयो यथाक्रमं पारं सुपारं परपारं अनुत्तमां
भगतमांभ इति परिभाषिता इति कश्चिदिमां कारिकां अन्यथा व्याख्यातवान् तत्र यथा वि
वेकसाक्षात्कारे पि पारएम एवेतलं ध्यानाभ्यासेनेसेवं तृष्यां ध्यानादिनिवृत्तौ तुष्टिः सा
मकसाख्या प्रकृत्युपादानेनैव मोक्षो भविष्यति किं ध्यानादिनेति या तुष्टिः सा उपादाना
ख्या कृतसंन्यासस्यापि कालेनैव मोक्षो भविष्यति अलमुद्वेगेनेति या तुष्टिः सा काला
ख्या भाग्यादेव मोक्षो भविष्यति न मोक्षशास्त्रोक्तसाधनैरेवं कुतर्केण या तुष्टिः सा भा
ग्याख्येत्यादिरंभरति तत्र तद्व्याख्यानतुष्टीनाम भावस्यत्ताभ्या प्रतिकूलत्वेनाशक्तिप
रिभाषाने विस्मादिति ऊहादिभिः सिद्धिः ऊहादिभेदैः सिद्धिरष्टधा भवतीत्यर्थः

सां॰भ॰ १२०

र्मविस्तरं कारिकया व्याख्यातं ऊहः शब्दोऽध्ययनं दुःखविघातास्त्रयः सुहृत्प्राप्तिः दानं च
सिद्धयोऽष्टौ सिद्धेः पूर्वोऽङ्कुशस्त्रिविध इति अस्या समर्थः अत्र आध्यात्मिकादि दुःखत्र
यप्रतियोगिकत्वात्त्रयो दुःखविघातमुख्यसिद्धयः इतरास्तु तत्साधनत्वाद्धि एताः सि
द्धयः तत्र ऊहो यथा उपदेशादिकं विनैव प्राग्भवीयाभ्यासवशात्तत्त्वस्य — स्वयमूह

120

नमिति शब्दस्तु यथा अन्यदीयपाठमाकर्ण्य स्वयं वा शास्त्रमाकलय्य तत्त्वज्ञानं जायते तत
दिति अध्ययनं च यथा शिष्याचार्यभावेन शास्त्राभ्यासेन ज्ञानमिति सुहृत्प्राप्तिर्यथा
स्वयमुपदेशार्थं गृहमागतात्परमकारुणिकात् ज्ञानलाभ इति दानं च यथा
धनादिदानेन परितोषिताज्ज्ञानलाभ इति एष च पूर्वस्त्रिविध ऊहशब्दाध्ययन
रूपो मुख्यसिद्धेरङ्कुश आरिषकः सुहृत्प्राप्तिर्दानं चोहादित्रयापेक्षया मन्दसाधन राम॰ १२०

त्वमतिपादनायेदमुक्तं कश्चित्तु एतासामष्टानां सिद्धीनामंकुशो निवारकः पूर्वोक्तो वि
धो विपर्ययाशक्तितुष्टिरूपो भवतीत्यंधकत्वादित्याचष्टे तन्न तु स्वभावस्याश
क्तितया वा विपर्ययादिवत् सिद्धिविरोधित्वाभावेन तु स्वतस्त्वेरूपयोः सिद्धिविरोधि
त्वासंभवात् ननूहादिभिरेव कथं सिद्धिरुच्यते मंत्रतपःसमाध्यादिभिरप्यणिमा
द्यष्टसिद्धेः सर्वशास्त्रसिद्धत्वादिति त्वादिति तत्राह नेतरादितरहानेन विना
इतरा ऊहादिपंचकं भिन्नात्तपआदेस्तात्विकी न सिद्धिः कुतः इतरहानेन विनाम
तः सा सिद्धिरितरहानेन विना यतः सा सिद्धिरितरस्य विपर्ययस्य हानं विनैव भ
वति अतः संसारप्रदत्वात् सापि आभास एव न तु तात्विकी सिद्धिरिति सर्वं
तथा चोक्तं योगसूत्रे ते समाधावुपसर्गाः व्युत्थाने सिद्धय इति समष्टिस

र्गः समाप्तः सांप्रतं व्यक्तिभेदः कर्मविशेषादित्युक्तं संक्षेपाद्व्यष्टिसृष्टिर्वि
स्तारतः प्रतिपाद्यते ॥ दैवादिप्रभेदा ॥ दैवादिप्रभेदोऽवांतरभेदोऽस्याः सा तथा सृ
ष्टिर्विशेषः तदुक्तं कारिकायां व्याख्यातं अष्टविकल्पो दैवस्तैर्यग्योनिश्च पंचधा
भवति मानुष्यश्चैकविधः समासतो भौतिकः सर्ग इति ब्राह्मः प्राजापत्यैन्द्रः पै
त्रगांधर्वयाक्षराक्षसपैशाचा इत्यष्टविधो दैवः सर्गः पशुमृगपक्षिसरीसृ
प स्थावरा इति तैर्यग्योनाः पंचविधः मानुष्यसर्गश्चैकप्रकार इति भौतिकोऽयं ता
नी व्यष्टिप्राणिनां विराजः सकाशात्सर्ग इत्यर्थः ॥ अवांतरसृष्टेरप्युक्तमाः पुरुषा
र्थत्वमाह ॥ आब्रह्मस्तंबपर्यंतं तत्कृते सृष्टिरा विवेकात् ॥ चतुर्मुखमारभ्य स्थावरांता
व्यष्टिसृष्टिर्विराट्सृष्टिवत्पुरुषार्था भवति तत्तत्पुरुषाणां विवेकख्यातिपर्यंत

मित्यर्थः बहिस्सर्गस्य विविधविभागमाह सूत्रत्रयेण ऊर्ध्वं सत्त्वविशाला ऊर्ध्वं भूर्लोकादुपरिस
ष्टिः सत्त्वाधिका भवतीत्यर्थः नन्वेकस्या एव प्रकृतेः केन निमित्तेन सत्त्वादिविशालतमा विचि
त्राः सृष्टयः परस्पर साकांक्षा यामाह कर्मवैचित्र्यात्प्रधानचेष्टा गर्भदासवत् विचित्रकर्मनिमि
त्तादेव पश्चात्कार्यप्रधानस्य चेष्टा कार्यवैचित्र्यरूपा भवति वैचित्र्ये दृष्टान्तो गर्भदासवदिति य
था गर्भवस्यामारभ्य यो दासस्तस्य स्वस्ववासनावशात्त्वेन नानाप्रकारा चेष्टा परिचर्या
स्वाम्यर्थं भवति तद्वदित्यर्थः ननु चेदूर्ध्वं सत्त्वविशाला सृष्टिरस्ति तर्हि तमैत एव कृतार्थ
त्वात्पुरुषस्य किं मोक्षेणेति तत्राह आवृत्तिस्तत्राप्युत्तरोत्तरयोनियोगाद्धेयः तत्रापि
ऊर्ध्वं गतावपि सत्त्वस्यावृत्तिरस्ति अत उत्तरोत्तरयोनियोगात् अधोऽधो योनिजन्मनः
सोपि लोको हेय इत्यर्थः किंच समानं जरामरणादिजं दुःखं ऊर्ध्वगतानां

सां·भा० ब्रह्मादिस्थावरांतानां सर्वेषामेव जरामरणादिजं दुःखं साधारणमतोपि हेयमित्यर्थः किंच
१२२ रुनाकारणलयादपि नकृतकृत्यतेत्याह नकारणलयात्कृतकृत्यता मग्नवदुत्थानात्॥
विवेकज्ञानाभावे परमहदादिषु वैराग्यं प्रकृत्युपासनया भवति तया च प्रकृतौ लयो भ
वति वैराग्यात्प्रकृतिलय इति वचनात् तस्मात्कारणलयादपि न कृतकृत्यतास्ति मग्नव
दुत्थानात् यथा जले मग्नः पुरुषः पुनरुत्तिष्ठति एवमेव प्रकृतिलीनाः पुरुषा ईश्वर
भावेन पुनराविर्भवंति संस्कारादेरक्षयेण पुनरागाभिव्यक्तेः विवेकख्यातिं विना दो
षदाहानुपपत्तेरित्यर्थः नन्वकारणं केनापि न कार्यते अतः स्वास्वतंत्रा कथं स्वो
पासकेभ्यः दुःखानिदानमुत्थानं पुनः करोतीति तत्राह अकार्यत्वेपि तद्योगः पारव रा·म०
श्यात् प्रकृतेरकार्यत्वेप्यप्रेर्यत्वेपि तद्योगः पुनरुत्थानोचितसंतदधीनसंकृतः १२२

122

पारवश्यात् पुरुषार्थतंत्रत्वात् विवेकख्यातिरूपपुरुषार्थवशेन प्रकृतस्य पुनरुत्थाप्य
ते स्वलीनस्येत्यर्थः पुरुषार्थोदयश्च प्रकृतेर्न प्रेरकः किंतु प्रवृत्तिस्वभावायाः प्रवृत्तौ वि
मित्तानीति न स्वातंत्र्यक्षतिः तथा च योगसूत्रं निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु
ततः क्षेत्रिकवदिति वरणभेदः प्रतिबंधनिवृत्तिः प्रकृतिलयानुपुरुषस्योत्थाने प्रमाणम
प्याह सहि सर्ववित्सर्वकर्ता सहि पूर्वसर्गे कारणलीनः सर्गान्तरे सर्ववित्सर्वकर्त्तेश्वर
श्चादिपुरुषो भवति प्रकृतिक्षितत्वेतस्यैव प्रकृतिपदप्राप्तौ चित्सात्तदेवसत्त्वः सहकर्म
णिलिंगं मनोऽयत्र निपिक्ल पश्येत्सादृश्यतेरित्यर्थः नन्वेवमीश्वरप्रतिषेधाद्युपपत्तिस्त
त्राह ईदृशेश्वरसिद्धिः सिद्धा प्रकृतिलीनस्य जन्येश्वरस्य सिद्धिः यः सर्वज्ञः सर्ववि
घस्य ज्ञानमयं तपः इत्यादि श्रुतिभ्यः सर्वसम्मतैव नित्येश्वरस्यैव विवादास्पदत्वादि

सां·भा·
१२३

123

सर्गः द्वितीयाध्यायादिमारभ्य एतावत्सर्गितं सूत्र्यं हि प्रधानसृष्टिः समापिता ततः परं मो
क्षोपपत्यर्थं प्रधानसृष्टेस्त्रीतिवरूपं प्रसंततनिवृत्तिरसंततत्वयोरव्यावक्तव्यातदुपपत्स्यर्थं
मादौ प्रधानसृष्टेः प्रयोजनं द्वितीयाध्यायस्यादिसूत्रे दिङ्मात्रेणोक्तं विस्तारतः प्रतिपा
दयति प्रधानसृष्टिः परार्था स्वतोऽप्यभोक्तृत्वादुष्ट्रकुंकुमवहनवत् प्रधानस्य सत एव
सृष्टिर्यद्यपि तथापि परार्था मम स्य भोगापवर्गार्थं यथोष्ट्रस्य कुंकुमवहनं स्वा
म्यर्थं कुतः अभोक्तृत्वात् अचेतनत्वेन भोगापवर्गासंभवादित्यर्थः ननु विमुक्तविमोक्षा
र्थं चेत्स नेन स्वार्थोपि सृष्टिरुक्तेति चेत्सत्यं तथापि पुरुषार्थतां विना स्वार्थतापि न सिध्य
ति स्वार्थो हि प्रधानस्य कृतभोगापवर्गपुरुषात्स्वात्मविमलमोक्षणमिष्टं ननु
प्रधानस्याचेतनस्य स्वतः स्रष्टृत्वमेव नोपपद्यते रथादेः परप्रयत्नेनैव प्रवृत्तिदर्शनमेव द

राम०
१२३

धिरूपेण परिणमते एवमचेतनत्वेऽपि परप्रयत्नं विनापि देहादिरूपपरिणामः प्रधानस्य भ
वतीत्यर्थः धेनुवद्वत्सस्याप्रेरणेन सत्त्वेऽपि स्यन्दनेन रुत्सं तत्र कारणं प्रवृत्तेरेव विद्यमानत्वा
त् धेनुत्वं चेतनत्वाच्चेति दृष्टांतांतरप्रदर्शनपूर्वकमन्यमपि हेतुमाह कर्मवदृष्टेर्वा का
लादेः कालादेः कर्मवद्वा स्वतः प्रधानस्य चेष्टितं सिध्यति दृष्टत्वात् प्रसिद्धकृषिकर्म इति
ऋतुरितश्च प्रवर्तत इत्यादिरूपं कालादिकर्म स्वत एवं प्रधानस्यापि चेष्टा स्यात्कृत्स्न
नानादृष्टं तु सरित्वादिरूपार्थः ननु तस्यापि समभिः भोगादिसाधनमिति प्रति संधा
नाभावान्मूढतया प्रकृतेः कदाचित्प्रकृतिरपि न स्यात् विपरीता च प्रवृत्तिः स्यात्तत्राह स्व
भावाच्चेष्टितमनभिसंधानाद्भृत्यवत् प्रधानमकृष्टभृत्यस्य स्वभावात्संकारणयेवे
तिनिपतावश्रुपाकीर्य स्वामिसेवायां प्रवर्तते यतः स्वभोगाभिप्राय एतस्यैव प्रकृतेश्चेष्टि

सां॰भा॰ १२५

125

तंसंस्कारएवेत्यर्थः कर्मक्लेशवासनान्वितः आशयस्तेनसंयुक्तं यतः कर्मनादिःअनादिकर्म
भिराकर्षणेनापि प्रधानस्यावश्यकर्तव्यस्थितावप्रवृत्तिरित्यर्थः तदेवं प्रधानस्यप
रार्थस्ततः सृष्टत्वेसिद्धे परप्रयोजनसमाप्तौ स्वतएवप्रधाननिवृत्त्यामोक्षः इति सूत्री
स्याह प्रवृत्ते केतं विविक्तबोधात्सृष्टिनिवृत्तिः प्रधानस्य सूदवत्पाके विविक्तपुरुषात्मना
स्यरवैरणविरपुरुषार्थेसमाप्तौ प्रधानस्य सृष्टिर्निवर्तते यथा पाके निष्पन्ने पाचकस्य
व्यापारो निवर्तते इत्यर्थः २ एवमेवासंतिकमलपरस्युअतेत भाष्यकृतिः तस्याभिधानाधी
जनात्तत्वभावात्भूयः श्लोके विधमामाविच्छित्तिरिति नचैवमेकपुरुषस्योपाधौ विवे
कस्यानेसमासर्वमुक्तिप्रसंग इत्याह इतर इतरवत्तद्दोषात् इतरस्त्वविवेकबोध
रहितइतरवत्प्रधानवद्ध एवकुतः तद्दोषात्तस्य प्रधानस्येव तत्पुरुषार्थासमाप्त सां॰भा॰ १२५

नारभन्त इत्यादेरर्थः तदुक्तं योगसूत्रे कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यपुरुषसाधा
रणत्वादिति तच्च पूर्वस्यैव प्रधाननिवृत्तिस्तत्त्वसाक्षाद्विविक्तत्वेन पुरुषं प्रत्येवेति
भावः सृष्टिनिवृत्तेः फलमाह दृष्टैरेकतास्यवासौदासीनमपवर्गः दृष्टेति प्रधान
पुरुष एवं वासौदासीनमेकाकिता परस्परवियोग इति यावत सोपवर्गः अथ
वा पुरुषस्यैव कैवल्यमहं मुक्तः स्यामेव पुरुषाणां मन्तादर्शनादिस्यार्थः नन्वेकपुरुष
मुक्तावेव विवेकाकारवृत्तस्य विरक्ता प्रवृत्तिः कथमन्यपुरुषार्थं पुनः सृष्टेः प्रवर्त
नं च प्रकृतेरंशभेदान्नैष दोष इति वाच्यममुक्तपुरुषोपकार्यैरविपदिशिष्यादिभि
रस्यस्य भोगस्य सृष्टिदर्शनादिति तत्राह अन्यसृष्टयुपरागेपि न विरज्यते मुमुक्षु
रंशे भूतत्वस्यैवोपरागः एकस्मिन्पुरुषे विविक्तयोर्यावदरक्तमपि प्रधानं नाम

सां॰भा॰
१२५

स्मिन्पुरुषे स्वस्वपरागायविरक्तं भवति किंतु तं प्रति सृजत्येव यथा प्रवृद्धरज्जुतत्त्वस्यैवो
रगोभयादिकं न जनयति प्रत्युत जनयत्येवेत्यर्थः अज्ञत्वं च प्रधानस्य रज्जुत
त्वे पुरुषे समारोपणादिति कर्मनिमित्तयोगाच्च सृष्टौ निमित्तं यत्कर्म तत्संबंधा
६० दयमपुरुषार्थं सृजतीत्यर्थः ननु सर्वेषां पुरुषाणां समप्रार्थकतया नैरपेक्षा
विशेषेपि केषुचित्तस्यैव प्रधानं प्रवर्त्तस्यैव किंचित्तस्मति निवर्तत इत्यत्र किं नियामकमि
तितत्राह नैरपेक्ष्येपि प्रकृत्युपकारे विवेको निमित्तं पुरुषाणां नैरपेक्ष्येपि अयं मे
स्वामी अयमेवाहमित्यविवेकादेव प्रकृतिः सृष्ट्यादिभिः पुरुषानुपकरोतीत्यर्थः
तथा च यस्मै पुरुषायात्मानमविविच्य दर्शयितुं वासना वर्तते तं प्रत्येव प्रधानं प्रवर्त
त इत्येव नियामकमिति भावः प्रवृत्तिस्वभावत्वात्कथं विवेकेपि निवृत्तिरुपपद्यतां

राम॰
१२५

तत्राह । न तर्हि कदाचिदस्यापि निवृत्तिः स्याच्चरितार्थस्य । पुरुषार्थमेव प्रधानस्य प्र
वृत्तिः स्वभावो न तु सामान्येन । अतः प्रवृत्तस्यापि प्रधानस्य पुरुषार्थसमाप्तिरूपेण च
रितार्थत्वे सति निवृत्तिर्युक्ता यथा परिषद्भ्यो नृत्यदर्शनार्थं प्रवृत्ताया नर्तक्याः
तत्सिद्धौ निवृत्तिरित्यर्थः । निवृत्तौ हेत्वन्तरमाह । दोषबोधेऽपि नोपसर्पणं प्रधानस्य
कुलवधूवत् । पुरुषेण प्रकृतेः परिणामित्वदुःखात्मकत्वादिदोषदर्शनादपि ल
ज्जितायाः प्रकृतेः पुनर्न पुरुषं प्रत्युपसर्पणं कुलवधूवत् । यथा स्वामिना मे दोषो
दृष्ट इत्यवधारणेन लज्जिता कुलवधूर्न स्वामिनमुपसर्पति तद्वदित्यर्थः । ननु
पुरुषार्थत्वेन प्रधानप्रवृत्तिस्तर्हि बन्धमोक्षाभ्यां पुरुषस्य परिणामापत्तिरिति तत्राह
नैकान्ततो बन्धमोक्षौ पुरुषस्याविवेकादतो दुःखयोगवियोगरूपौ बन्धमोक्षौ पुरुष

सां॰भा॰
१२९

126

यस्य वैकांततस्तत्वतः किंतु चतुर्थसूत्रवक्ष्यमाणप्रकारेणाविवेकादेवेत्यर्थः परमार्थत
स्तु यथोक्तौ बंधमोक्षौ प्रकृतेरेवेत्याह प्रकृतेरान्श्यपात् ससंगत्वात्सप्युवत् प्रकृतेरेव
तत्वतो दुःखेन बंधमोक्षौ ससंगत्वात् दुःखसाधनैर्धर्मादिभिर्लिप्तत्वात् यथा पश्र
ज्वातिलिप्त तथा बंधमोक्षमोगीतहृदित्यर्थः रूपैरेवतरस्यवाश्यो दासीसमपवर्ग
रतिसत्वेचपः पुरुषस्याप्यपवर्ग उक्तः सम्प्रति विंवरूपस्य मिथ्यादुःखस्य वियोग ए
वेति तत्रकैः साधनैर्बंधः कैर्वा मोक्ष इत्याकांक्षायामाह रूपैः सप्तभिरात्मानं बध्ना
ति प्रधानं कोषकारवद्विमोचयत्येकरूपेण धर्मवैराग्यैश्वर्याधर्माज्ञानावैराग्या
नैश्वर्यैः सप्तभी रूपैर्धर्मैर्दुःखहेतुभिः प्रकृतिरात्मानं दुःखेन बध्नाति कोषकार
वत् कोषकारकृमिर्यथा स्वनिर्मितेनावासेनात्मानं बध्नाति तद्वत् सैव च प्रकृति

रा॰म॰
१२९

रेकस्यैवेण ज्ञानेनैवात्मानं दुःखान्मोचयतीति सर्वः न तद्वंध कल्पोऽपि विवेकख्यातिपद्
कं तत्र लघुत्कं अविवेकस्याहि यत्तत्पादेयत्वात् लोके दुःखस्य तदभावसुखादेरेकत्वसत्वतो
हेयोपादेयत्वात् अस्य याहदृष्टहानिरिसाधीका चतुर्थसूत्रेऽप्युक्तं स्वयं विवृणोति॥
निमित्तत्वमविवेकस्य न दृष्टतानिः। अविवेकस्य पुरुषे पूर्वं बंधमोक्षनिमित्तत्वमेव प्रो
क्तं न त्वविवेक एव तावद्विचिंतातो दृष्टहानिरिति सर्वः एतच्च प्रथमाध्यायसूत्रेषु संक्षे
विवेकनिमित्तात्मकृतिपुरुषयोः संयोगस्तस्माच्च संयोगाद्दुःखमानस्य प्राकृतदुः
खस्य पुरुषे प्रतिबिंबः स एव दुःखबंधस्तन्निवृत्तिरेव च मोक्षाख्यः पुरुषार्थ इति॥
तदेवं ज्ञानादिसर्गमारभ्यासंतिकस्यपर्यंतोऽखिलपरिणामः प्रधानतद्विकाराणा
मेव पुरुषस्तु कूटस्थ एव चिन्मात्र एवेस प्रमाणरूपेण विस्तारेतो विवेचितं तस्यवि

सां॰भा॰ १२८

127

वेकस्य निष्पत्युपाये पुरस्सरमुक्तमभ्यासमाह तत्त्वाभ्यासान्नेतिनेतीति त्यागाद्विवेकसि
द्धिः प्रकृतिपर्यंतेषु जडेषु नेतिनेतीत्येवमभिमानत्यागरूपात्तत्त्वाभ्यासाद्विवेकनिष्पत्तिर्भ
वति इतरत्सर्वमभ्यासस्यांगमात्रमिति शेषः तथा च श्रुतिः अथात आदेशो नेतिनेति
न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ति तथा एष आत्मा नेति नेतीत्यादिरिति विवेकसिद्धौ वि
शेषमाह अधिकारिप्रभेदान्न नियमः मंदाद्यधिकारिप्रभेदान्न नियमः मंदा
द्यधिकारिभेदस्सत्त्वादभ्यासे क्रियमाणेऽपि तस्मिन्नेव जन्मनि विवेकनिष्पत्तिर्भवतीति
नियमो नास्तीत्यर्थः अत उत्तमाधिकारमभ्यासपाटवेनात्मनः संपादयेदिति भावः
विवेकनिष्पत्तस्यैव विस्तरेणोपभोगमाह बाधितानुवृत्त्या मध्यविवेकतोऽप्युपभो राम॰
गः सकृत्संप्रज्ञातयोगेनात्मसाक्षात्कारोत्तरं मध्यविवेकावस्था मध्यमवि १२८

वेकेऽपि सति पुरुषेणाप्रियत्वानामपि दुःखादीनां प्रारब्धवशात्प्राप्तिर्बिंबरूपेण पुरुषेण पुरु-
षेऽनुद्दश्याभोगो भवत्येवेत्यर्थः विकल्पनिवृत्तिश्चापुनरुत्थानादसंप्रज्ञातादेव भवतीत्य-
न्तस्तस्यां सत्यां न भोगोऽस्तीति प्रतिपादयितुं मध्यविवेकतरत्युक्तं जीवन्मुक्तोऽपि मध्य-
विमध्यविवेककाल एव भवतीत्यर्थः जीवन्मुक्ते प्रमाणमाह उपदेशोपदेष्टृत्वात्तत्सि-
द्धिः शास्त्रेषु विवेकविषयेण रूढिप्रभावः श्रवणेन जीवन्मुक्तसिद्धिरित्यर्थः जीव-
न्मुक्तस्यैवोपदेष्टृत्वसंभवादिति श्रुतिश्च श्रुतिश्च जीवन्मुक्तेऽस्ति दीक्षयैव नरो मु-
च्येत्तिष्ठेन्मुक्तोऽपि विग्रहे कुलालचक्रमध्यस्थो विच्छिन्नोऽपि भ्रमेत्तु घटः ब्रह्मैव
सन्ब्रह्माप्येतीत्यादिरिति ननु श्रवणमात्रेणोपदेष्टृत्वं स्यात्तत्राह इतरथान्ध-
ऽन्धपरंपरा इतरथा मंदविवेकस्याप्युपदेष्टृत्वेऽन्धपरंपरापत्तिरित्यर्थः समन्वे

सां॰भा॰
१२८

128

णात्मतत्त्वमनात्मानं चेदुपदिशेत् कस्मिंश्चिदंशे स्वभ्रमेण शिष्यमपि भ्रान्तीकुर्वीत सोऽयमर्थं सोप
न्नमिति सेवं मंथ्यपदं परेति । ननु ज्ञानेन कर्मक्षये सति कथं जीवनं स्यात् तत्राह । चक्रभ्रमणवद्धृत
नशरीरः । कुलालकर्मनिवृत्तावपि पूर्वकर्मवेगात् स्वयमेव किंमत्कालं चक्रं भ्रमति एवं ज्ञानो
त्तरं कर्माण्यनुत्पन्नान्यपि प्रारब्धकर्मवेगेन चेष्टमानं शरीरं धृत्वा जीवन्मुक्तस्तिष्ठतीत्यर्थः । न
नु ज्ञानहेतुसंप्रज्ञातयोगेन भोगाद्यवासनाक्षये कथं शरीरधारणं तत्राह । संस्कारलेशतस्त
त्सिद्धिः शरीरधारणहेतवोऽपि विषयसंस्कारास्तेषामल्पावशेषस्तस्य शरीरधारणस्य सि
द्धिरित्यर्थः । अत्र चाविद्यासंस्कारलेशस्य सत्तानापेक्ष्यते अविद्याया जन्मादिरूपकर्मविपा
कारंभमात्रे हेतुत्वात् । योगभाष्ये व्यासैस्तथा व्याख्यातत्वात् वीतरागजन्मादर्शनादिति
मापाद्यम् ननु प्रारब्धफलकर्मभोगेऽपीति यत्तु कश्चिदविद्यासंस्कारलेशोऽपि जीवन्मुक्त

राम॰
१२८

स्वतिष्ठतीत्याह तन्न धर्माधर्मोत्पत्तिप्रसंगात्कर्मांधपरंपराप्रसंगात् अविद्यासंस्कार
लेशसत्ताकल्पनेन प्रयोजनाभावाच्च एतच्च ब्रह्ममीमांसाभाष्ये प्रपंचितमिति शास्त्रवा
क्यार्थमुपसंहरति विवेकान्निःशेषदुःखनिवृत्तौ कृतकृत्यता नेतरान्नेतरात् उक्तायां
विवेकसिद्धितः परवैराग्यद्वारा सर्ववृत्तिनिरोधेन यदा निःशेषतो बाधिताबाधितसा
धारण्येनाखिलदुःखं निवर्तते तदैव पुरुषः कृतकृत्यो भवति नेतरात् जीवन्मुक्त्यादेर
पीत्यर्थः नेतरादिति वीप्साऽध्यायसमाप्तौ अस्मिंस्तल्लयपर्यंतः कार्य्योऽभ्यासः स्व
नात्मनः प्रोक्त एवं विवेकोऽत्र परवैराग्यसाधनं इति विज्ञानभिक्षुनिर्मिते कापि
लसांख्यप्रवचनभाष्ये वैराग्याध्यायस्तृतीयः ॥३॥ ॥ शास्त्रसिद्धाख्यायिका
जातमुखेनेदानीं विवेकज्ञानसाधनानि प्रदर्शनीयानीत्येतदर्थं चतुर्थोऽध्याय

आरभ्यते राजपुत्रवत्तत्त्वोपदेशात् स्वीयपादस्यैव स्वरूपस्य विवेकोऽयं हेतुः। अमुमर्थः कश्चिद्रा सां·भा
जपुत्रो गर्भस्थ एव जन्मापराधात्किरातैः समीतं शबरेण केनचित्स्वीकृतो हं शबर इत्यभिमन्यमानश्चा १२९
स्ते तेनैव तं ज्ञात्वा कश्चिद्दमात्यः प्रबोधयति न त्वं शबरो वै राजपुत्रोऽसीति स तमप्राहं हि सेवर्चा
उत्ला भिमानं त्यक्त्वा तात्त्विकं राजभावमेवालम्बते राजाहमस्मीति एवमेवादिपुरुषात्परि
129 पूर्णचिन्मात्रेणाभिन्नब्रह्मकाण्डस्य नस्वांतस्यांशा इति कारुणिकोपदेशात्तस्याभिमानं त्यक्त्वा
ब्रह्मपुत्रत्वात् देहमपि नस्वैव न तु तद्विलक्षणः संसारीत्येवं स्वस्वरूपमेवालम्बते स भीः
स्त्रीभद्रादिरपि ब्रह्मसाक्षात्कारस्योपदेशं कृत्वा कृतार्थः स्फटिकेति तदर्थमाख्या
यिकां तरं दर्शयति पिशाचवदस्यार्थो पदेशात् ॥ ६ ॥ अर्जुनार्थं श्रीकृष्णेन तत्त्वोपदेशे
क्रियमाणे तत्समीपस्थस्य पिशाचस्यापि विवेकज्ञानं जातमेव मन्मेषामपि भवेदिति सर्थः रामं १२९

यदि च सकृदुपदेशाद्वृत्तिरविकर्त्तव्येतीतिहासांतरेणाह आवृत्तिरसकृदुपदेशात्॥
उपदेशावृत्तिरविकर्त्तव्या श्लोकांतेष्वपादेष्वेतच्छ्लोकादिकं प्रस्ताहूकि प्रभृतीनाम सकृदुप
देशेतिहासादिस्यार्थः वैराग्यार्थं निदर्शनपूर्वकमात्मसंन्यासात्स्य भगवत्त्वादिकं
प्रतिपादयति पितापुत्रवद्भयमोर्दृष्टत्वात् स्वस्य पितापुत्रमोक्षवात्मनोपि मरणे
स्यस्यौर्दृष्टत्वादनुमितत्वाद्विराग्येणाविविक्तो भवतीत्यर्थः तदुक्तं आत्मनः पितृपुत्राभ्या
मनुमेयौ भवाप्ययाविति एतत्परमस्याज्ञानस्य विवेकस्य च ज्ञाननिष्पत्तेस्यागमा
ख्यापिको ल्कदृष्टांतैर्दर्शयति रूपेणेव वत्सस्य दुःखी सागविप्रयोगाभ्यां परिग्रहीनत्वर्त्त
व्यः यतां द्व्यालोकं सागोन लोकः सुखी विप्रयोगेन च दुःखी भवतिरूपेणेवादिस्यार्थः रूपे
णोहि हिंसामिषः केनाप्यपहसामिषाद्धि प्रयोज्यदुःखी किंमतेस्व पंचेसन्नतितदादुः

सां॰भा॰ ढिमुच्यते तदुक्तं सास्मिर्बं कुवरं जघुर्वल्लिनो मे निराशिषाः तदाशिषं परित्यज्य ससुखं समविंदते
१३० तितथा मनुना प्युक्तं नदीकूलं यथा वृक्षो वृक्षं वा शकुनिर्यथा तथा त्यजन्निमं देहं कृच्छ्रा
द्ग्राहाद्विमुच्यतरति ग्राहित्रिलं घनीवत् यथाहि जीर्णां त्वचं परित्यज्य सर्पस्तस्यासेनहेय
बुध्या तथैव मुमुक्षुः प्रकृतिं वपुर्लोको परभक्तां जीर्णांहे यत्युर्य्यो सजेस भोः तदुक्तं जी
130 र्णां त्वचमिवोरगा इति सर्पकंच मक्षु साध्विक्तं पुनर्न स्वीकुर्यादित्यत्राह ॥ छित्वाहस्त्वघदृ ॥
यथाहि त्वं हस्तं पुनः कोपि नादत्ते तथैव सर्पकं पुनर्नाभिमन्येत सर्पः वाशाङ्को पथ्यते ॥
असाधनानुचिंतनं वेधाय भरतवत् विविक्तस्य पदेतांगसाधनं भवति सचेद्गुर्मोपि
स्यात्तथापि तदनुचिंतं तदनुष्ठानेचितस्य तात्पर्य्येन कर्त्तव्यं यतस्तत्वं वेधाय भवति विवे
कविस्मारकत्वाय भरतवत् यथा भरतस्य राजर्षेर्धर्मं ममविदि नाना पहरिण शावकस्य वो राम॰
१३०

यशोभिसन्धिः तथा च जडभरतं प्रकृत्य विष्णुपुराणे चपलं चलेतस्मिन् हरिणं हरिणाभिनि
आसीच्चेतः समासक्तं तस्मिन् हरिणपोतके इति बहुभिर्योगेन विरोधो रागादिभिः कुमा-
रीशंखवत् बहुभिः संयोगो न कार्यः बहुभिः संयोगे हि रागाद्यभिव्यक्त्या कलहो भवति कोग
भ्रंशकः यथा कुमारीहस्तशंखानां मिथः संयोगे एकैकरणे भवतीत्यर्थः द्वाभ्या-
मपि तथैव द्वाभ्यां योगेपि तथैव विरोधो भवति यतः एकाकिनैव स्थातव्यमित्यर्थः
तदुक्तं वासे बहूनां कलहो भवेद्वार्त्ता द्वयोरपि एक एव चरेत्तस्मात्कुमार्य्या इव कङ्क-
णमिति आशा वैशारुप्य विश्लेषे च तेसंतोषवर्जिते म्लानेव वक्त्रमिवादर्शेन ज्ञानं प्र-
तिबिंबतीति वचनात् आशातापो निनानष्ठेपेपेसाह निराशः सुखी पिंगलावत्
आशां सत्यक्त्वा पुरुषः संतोषात्स्वसुखवान्भवति पिंगलावत् यथा पिंगला नाम

सां॰ भा॰
१३१

131

वैश्या कांतार्थिनी कांतमलब्ध्वा निर्विण्णा सती निराशा सुखिनी बभूवतद्वदित्यर्थः तदुक्तं
आशा हि परमं दुःखं नैराश्यं परमं सुखं यथा संछिद्य कांताशां सुखं सुष्वाप पिंगलेति॰
नन्वाशानिवृत्तौ दुःखनिवृत्तिः स्यात सुखं तु कुतः साधनाभावादिति उच्यते चित्तस्य स
त्वप्राधान्येन स्वाभाविकं यत्सुखमाशयापिहितं तिष्ठति तदेवाशाविगमे लब्धवृत्ति
कं भवतीति ११ परबहुजनक्लेशस्ववृत्तिर्न तत्र साधनापेक्षा एतदेवार्थे सुखमिस्क
अतरति योगिभिर्विवेकत्वादारंभो विभोगार्थे न कर्त्तव्यः अन्यथैव तदुपपत्तेरित्या
ह अनारंभेपि परगृहे सुखी सर्पवत् सुखी भवेदिति शेषः शेषं सुगमं तदुक्तं गृहारं
भो हि दुःखाय न सुखाय कंचन सर्पः परकृतं वेश्म प्रविश्य सुखमेधत इति शास्त्रे
भ्यो गुरुभ्यश्च सार एव ग्राह्यो ऽत्र न सर्वाऽनुपयोगवादादिभिरंशतोऽसारभागोऽ

राम॰
१३१

स्योऽस्यविरोधेनाभ्यैवाकुलेनचैकाग्रतायाअसंभवादित्याह बहुशास्त्रगुरूपासने विसार
दतेग्रन्थवत कर्त्तव्यमितिशेषः अन्यतसुगमंतदुक्तं अणुभ्यश्चमहद्भ्यश्चशास्त्रेभ्यः
कुशलोनरः सर्वतःसारमाद्द्यात्पुष्पेभ्यइवषट्पद इतिसाधनांतरं प्रमातव्य
भवतएकाग्रतयैवसमाधिपालनद्वारा विवेकसाक्षात्कारे नियाप्तनीपरस्याह
इषुकारवन्नैकचित्तस्यसमाधिहानिः यथाशरनिर्माणे एकचित्तस्येषुकारस्य
पार्श्वे राज्ञोगमनेनापि नवृत्त्यंतरानिरोधोहि यतएवनैकाग्रचित्तस्य सर्वथापि
नसमाधिहानिर्वृत्त्यंतरानिरोधोक्षतिर्भवति ततस्वविषयांतरसंचाराभावे ध्येय
साक्षात्कारेप्यवश्यंभवतीत्येकाग्रतां कुर्यादित्यर्थः तदुक्तं तदैवमात्मन्यव
रुद्धचित्तोनवेदकिंचिद्बाह्यांतरं वा यथेषुकारो नृपतिं व्रजंतमिषौगतात्मानद

सां॰भा॰ दृ(र्गी)पार्श्वे इति सत्सां शास्त्रैः स्नानं वला स्खात्य कृतनियमो यथा लंघ्यते तदा स्नानानिष्प
१३२ स्नानर्थकं योगिनो भवती साह् कृतनियमलंघनान्नर्थकं लोकवत् यः शास्त्रेषु
कृतो योगिनां नियमस्तस्योल्लंघनेन स्नाननिष्प्रसारस्यो र्थेन भवति लोकवत् यथा लो
के भैक्ष्यादौ निहितमध्यादीनां लंघने तत्तत्सिद्धिर्न भवति तद्वदित्यर्थः अशास्त्रा
132 स्नानरक्षार्थं वा लंघने तु न स्नानप्रतिबंधः अयेत व्रतकर्मा तु केवलं व्रतसलिलियतः
व्रतभंगस्मरन् लोके व्रतचारीति कथ्यते इति मोक्षधर्मादिष्वरति वशिष्ठादिस्म
तिष्वप्य अत एव विष्णुपुराणादौ यथा कर्मस्यागीन एव पाषंडतया निंदितः
पुंसां जटाधरणमौंजवतां वृथैवेसादिनेति नियमविस्मरणे प्यानर्थक्यमाह
तद्विस्मरणेपि भैक्षवत् सुगमं भैक्ष्याश्चैयमाख्यायिका कश्चिद्राजा मृगयां रा॰म॰ १३२

गतो विपिने सुंदरीकन्यां ददर्श साच राज्ञा भार्य्याभावाय प्रार्थिता नियमं चक्रे
यदा मत्संलग्नाज्जलं न दृश्यते तदा मया गंतव्यमिति एकदा तु क्रीडमाना परिश्रांता
राजानं प्रत्युक्तं जलमिति राज्ञापि मम ग्रं विस्मृत्य जलं मदर्शयत ततः सा भेक
राजदुहिता कामरूपिणी भेकीभूत्वा जलं विवेश ततश्च राजा बहिरन्विष्यापि न
तामविंददिति अत्र एतद्गुरुवाक्यमीमांसा सा प्राप्ता व्यवधायकलेशरहितसमा
त्वे नोपदेशश्रवणेऽधिकृतत्वस्तत्परामर्शाद्दृते विवेचितं न भवत् परामर्शो गुरुवाक्य
तात्पर्यनिर्णायको विचारः तं विना उपदेशवाक्यश्रवणेऽपि तत्त्वज्ञाननियमो ना
स्ति प्रजापतेरुपदेशश्रवणेऽपीन्द्रविरोचनयोर्मध्ये विरोचने स्वपरामर्शाभावेनाज्ञा
तत्वश्रुतेरित्यर्थः अतो गुरूपदिष्टस्य मननमधिकार्यमिति दृश्यते चादानीमप्येक

सां·भा·
१३३

133

सेवनत्वमस्तु परेषां स्वनानाहृदैश्वर्यैः संभावनां आरवंशः त्वमेव धर्मलक्षणभेदेऽविभागा
द्द्विवेति अतएवच परामर्षो हृदयपतरस्याह हृदयस्त्यापोरिंसय तदुक्तेनोक्ते ध्यमानयोः
परामर्षः तयोरिन्द्रविरोचनयोर्मध्ये परामर्ष रंहस्यादृष्टश्वेस धः सम्यग्ज्ञानां गुरूसे
वाचवऊकालं कर्तुमसाहं प्रणतिश्च स्वचर्यो यस [illegible] र्यणा निष्कृत्वासि द्धिर्वऊकालात्
तदहं रस्येवास्यस्यापि गुरोः प्रणति वे तापयनसेवादीन कृसेवसिद्धिस्तत्वाधस्फू
र्तिर्भवतिनामेवेस धः तथाचेष्कृतिः यस्य देवेपराभक्तिर्यथादेवे तथा गुरौ तस्य
तेकथिताह्यर्थाः प्रकाशंते महात्मन इति नकालनियमो वामदेववत् ऐहिक
साधनादेव भवतीस्याद्ज्ञानोदयेकाल नियमो नास्ति वामदेववत् वामदेव
स्य जन्मांतरीयासाधनेभ्यो रामे विषयाज्ञानोदयस्तथा स्यासापीसर्थः त

ए स०
१३३

ध्याचक्षते॥ तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्चेति तदिदमप्येत
र्हि य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवती स्यादिरिति अहं मनुरभवमित्यादिरुक्तं
सर्वव्यापकत्वमात्मनो ब्रह्मत्वतापं सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्व इत्यादिस्मरणेन तु स इ
दं सर्वं भवतीति तु श्रौतमाधिकपरिछेदशून्यसंतोषेद्धं ॥१॥ मिति ॥ ननु सगुणोपा
सनायामपि ज्ञाननहेतुत्वं श्रवणात्तत एव ज्ञानं भवेद्व्याप्तिमर्थमुक्तस्य फलमवो
गच्छामीत्येतत्राह ॥ अध्यस्तरूपोपासनायां पर्येण मञ्जोपासिकानामेव
सिद्धिरित्युच्यते ॥ अध्यस्तरूपैः पुरुषाणां ब्रह्मविष्णुहरादिनामुपासनासां
पर्येण ब्रह्मादिलोकप्राप्तिक्रमेण सत्त्वशुद्ध्युद्रेकाद्वा ज्ञाननिष्पत्तिर्न साक्षात
पराणामोपासिकानामिसर्थः ॥ ब्रह्मादिलोकपरंपरया ऽपि ज्ञाननिष्पत्तौ नोऽस्ति

सां॰भा॰
१३४
134

नियमरस्याह एतल्लाभे आवृत्तिः पंचाग्निविद्यागतोजन्मस्मृतेः निर्गुणेनमनरेतसास्वर्ग
सलोकप्राप्तं तस्यलाभे आवृत्तिरस्तिकुतः देवयानमार्गाद्ब्रह्मलोकं गतस्यापिक्षपर्ज्ज
न्यधरानरयोषिद्रूपाग्निपंचकेपंचाहुतितोजन्मश्रवणात् छांदोग्येपंचमप्रपाठके
असौवावलोकोगौतमाग्निरित्यादिनेत्यर्थः पंचाग्निसलोकादनावृत्तिवार्तातत्र
त्रैवप्राप्ते एतस्मान्ज्ञानपुरुषविषयकमितिज्ञाननिष्पत्तिर्विरक्तस्यैवेसत्र निदर्श
नमाह विरक्तस्य हेयहानमुपादेयादानं हंसक्षीरवत् विरक्तस्यैव हेयानां
प्रकृत्यादीनां हानमुपादेयस्य चात्मन उपादानं भवति यथा दुग्धजलयोरवि
भावापन्नयोर्मध्येऽसारजलत्यागेन सारभूतक्षीरादनं हंसस्यैव ननु कः कादृशी ए॰म॰
सर्पः सिद्धपुरुषसंगादप्येतदुभयं भवतीत्याह॥ ॥लब्धातिशययोगाद्वा १३४

तद्व्यतलब्धोः निश्चयोन्नानकाश्रयेन तत्संगात्पृथक्त्वं भवति हंसवद्विवेस र्थः· यथाऽ
लक्षसदत्तात्रये संगमात्रादेवस्वयं विवेकः प्रादुरभूदिति रागिसंयोगेन कापथेरस्याह ॥
न काममयत्वात् रागोपहते शुकवत् रागोपहते पुरुषे कामतः संगेन कर्तव्यः शु
कवत् यथा शुकः पक्षी पक्षिसमूहरूपरतिकृत् संक्रमयत्वं न करोति रूपलोलुपैर्बध
न मयात् तद्वदित्यर्थः· संगेन दोषमाह गुणप्रयोगात् द्वंद्वः शुकवत् तेषां संगेन
गुणप्रयोगात् दीपरागात् प्रयोगात् द्वंद्वः स्यात् शुकवत् यथा शुकः पक्षी स्याप ध
स्वगुणैः रज्जुभिर्बद्धो भवति तद्वदित्यर्थः अप्रमवागाणित पाणलोलुपैर्बद्धो
भवति शुकवदित्यर्थः शत्रौ चोक्तं सौभरिणा समेस माधि जलवासे मित्रमत्स्य
संगात्सह सैव नष्टः पाप्यहः संगकृते प्रमादं परिग्रहो सोऽस्मन्महाविधि

सां०भा०
१३५

135

त्स्यास्ति वैराग्यस्याप्युपायमवधारयति द्वाभ्यां न भोगाद्रागशान्तिर्मुनिवत् यथा मुनेः
सौभरेर्भोगान्न रागशान्तिर्भूत एवमन्येषामपि न भवतीत्यर्थः तदुक्तं सौभरिणैवमाम
मृत्युतो नैव मनोरथानामन्तोस्ति विज्ञातमिदं मयाद्य मनोरथासक्तिपरस्य चित्तं न
जायते वै परमार्थसंगीति अपि च दोषदर्शनादुभयोः उभयोः प्रकृतितत्कार्य
योः परिणामित्वदुःखात्मकत्वादिदोषदर्शनाद्रागशान्तिर्भवति मुनिवदेवेत्यर्थः
सौभरेर्हि संगदोषदर्शनादेव संगे वैराग्यं श्रूयत इति रागादिदोषोपहतस्योप
देशग्रहणेप्यनधिकारमाह न मलिनचेतस्युपदेशबीजप्ररोहोऽजवत् उ
पदेशाख्यं पस्तोनवृक्षस्य बीजं तस्यांकुरो विरागादिर्मलिनचित्ते नोत्पद्यतेऽ
जवत् यथाऽजनाम्नि नृपे भार्याशोकमलिनचित्ते नोत्पद्यतेऽतवत् यथाऽ

राम०
१३५

जनास्मिन्नपेभावो शोकमलिनचित्तेव क्लिष्टे नोत्तस्याप्युपदेशावीजस्य नांकुराउ
सम्भवस्तस्यार्थः किंबहुना नाभासमात्रमपीमतिनदर्पणेवत् आपाततस्तानम
विमलिनचेतस्कःपदेशान्नजायते विषयांतरसंचारादिप्रतिबंधात् उपायमलैः
प्रतिबंधान्मलिनदर्पणेऽर्थो न प्रतिबिंबितितद्वदित्यर्थः यद्वा उपायाकर्थंचि
त्तानं जायेवत्तथापि उपदेशानुरूपं नभवेदित्यादि नतज्जस्यापि तद्रूपता
पंकजवत् तस्मादुपदेशाज्जातस्यापि ज्ञानस्योपदेशानुरूपतानभवतिसा
मग्र्येणानवबोधात् पंकजवत् यथा वीजस्योन्नमत्तेऽपि पकंदेषाद्वीजानु
रूपता पंकजस्य न भवति तद्वदित्यर्थः पंकस्यानिवंशिष्टचित्तं नतत्रसतो
कादिक्लैष्टव्यर्थ्येणैव उपरूपार्थसिद्ध्या किमर्थमेतावतापासेन मोक्षार्थ यत्नेन

सां॰भा॰ १३६ निष्पादनं तत्राह न भूतियोगेपि कृतकृत्यतोपास्यसिद्धिवत् उपा[पा]स्यसिद्धि
वत् ऐश्वर्ययोगेपि कृतकृत्यता सा नास्ति क्षयातिशयादुःखौघानुगमात् उपास्यसि
द्धिवत् यथोपास्यानां ब्रह्मादीनां सिद्धियोगेपि न कृतकृत्यता तेषामपि विवे
136 क निरोधादियोगाभ्यासश्रवणात् तत एवतदुपासनयाप्राप्तस्तदैश्वर्यस्यापि स
र्थः उपास्यसिद्धिवदितिवीप्साध्यायसमाप्तौ अध्यायत्रितयोक्तस्य विवे
कस्यान्तरंगकं आख्यायिकाभिः संप्रोक्तमत्राध्याये समाप्तं ॥ ॥इति वि
ज्ञानभिक्षुनिर्मिते कापिलसांख्यप्रवचनस्य भाष्ये आख्यायिकाध्यायश्च
तुर्थः ॥४॥ ॥स्वशास्त्रसिद्धान्तः परपीसरतः परं स्वशास्त्रेपरीक्षां पूर्वं नत्वा राम॰
नपाकर्तं पंचमाध्याय आरभ्यते तत्रादावादिसूत्रे अथशब्देन यन्मंगलं कृतं तच्चर्यमिसाक्षेपं स १३६

नापत्ते मंगलाचरणं शिष्टाचारात् फलदर्शनात् श्रुतितश्चेति मंगलाचरणं मत्कृतं तद्धेतोः
समाप्तौ मंगलस्य फलहेतुतासिद्धिरित्यर्थः इति शास्त्रे हेतुत्वं तराकांक्षानिरासार्थः ईश्वरासिद्धि
रिति यदुक्तं तन्नोपपद्यते कर्मफलदातृतयातत्सिद्धिरिति ये पूर्वपक्षिणस्तान्निराकरोति नै
श्वराधिष्ठिते फलनिष्पत्तिः कर्मणा तत्सिद्धेः ईश्वराधिष्ठिते कारणे कर्मफलरूपपरिणाम
स्य निष्पत्तिर्न युक्ता आवश्यकेन कर्मणैव फलनिष्पत्तिसंभवादित्यर्थः ईश्वरस्य फलदा
तृत्वेन घटतेपीत्याह सत्वैः स्वोपकारादधिष्ठानं लोकवत् ईश्वरस्याधिष्ठातृत्वे स्वोपका
रार्थमेव लोकवदधिष्ठानं स्यादित्यर्थः भवत्वीश्वरस्याप्युपकारः का क्षतिरित्याशंक्या
ह लौकिकेश्वरवदितरथा ईश्वरस्याप्युपकारस्वीकारे लौकिकेश्वरवदेव सोपि संसारी
स्यात् अपूर्णकामतापातः स्वादिप्रसंगादित्यर्थः तथैव भवत्वित्याशंक्याह परिभा

भिको वा संसारसत्वेपि चेदीश्वरस्तर्हि सर्गाधिकं तन्नव सूक्ष्मपरिभाषामात्रमस्माकमिव भवताम
पि स्यात् संसारित्वाप्रतिहतेच्छत्वयोर्विरोधान्नित्येश्वरस्यानुपपत्तिरित्यर्थः ईश्वरस्याधिष्ठातृत्वे
बाधकांतरमाह न रागादृते तत्सिद्धिः प्रतिनियतकारणत्वात् किंच रागं विनानाधिष्ठातृत्वं
सिध्यति प्रवृत्तौ रागस्य प्रतिनियतकारणत्वादित्यर्थः उपकारस्पृहार्थसिद्धिः रागस्तल्ल
क्षेति न वोन सूत्रं ननु एवमस्तु रागोपीश्वरे तत्राह तद्योगेपि न नित्यमुक्तः रागयोगेपि
स्वीक्रियमाणे स नित्यमुक्तो न स्यादतस्त्वते सिद्धांतहानिरित्यर्थः किंच प्रकृतिप्रत्यैश्वर्ये
प्रकृतिपरिणामभूतेच्छादिना न संभवति अन्योन्याश्रयात् नित्येच्छादिकं च प्रकृतौ न युक्तं
प्रकृतिस्मृतिसिद्धसाम्यावस्थानुपपत्तेः अतः प्रकारद्वयमवशिष्यते तत्र यथा ऐश्वर्यं किं प्र
धानशक्तित्वेनास्मदभिमतानामिच्छादीनां साक्षाद्वचेतनसंबंधात् किं वाऽन्यपक्षांत

वात्ममात्र मिति प्रागेव आरब्धात्तमस्य पाजीव व्यावृत्तस्वे स्वर निसत्तादेशौ एत्वकलना गौर
वं तु उपाधिकानां निसर्गानेकानां दीनां महादल्पपरिमाणानां चांशीकारेण कौतस्कुत्य कुपपते
रित्यादिकं ब्रह्म मीमांसारंभणीयमिति नाविद्यातो वंधः इति यत्सिद्धांतितं प्रथमपादे
तत्र पर मतं विस्तारतः प्रपद्द्यैनदूषयति नाविद्याशक्तियोगो निःसंगस्य परे प्राहुः
प्रधानं नास्तित्विष्टं तुल्या नाश्यपाऽनाद्यविद्याख्या शक्तिरस्मेतत्रे तिष्ठति तत एव चेतनस्य वंध
स्तन्नाशे च मोक्ष इति तच्चेदमुच्यते निःसंगस्याचेतनस्याविद्याशक्तियोगः साक्षान्न संभव
तीति अविद्यासत्तस्मिंस्तदाकारता सा च विकारविशेषो विकारहेतुसंयोगरूपं संगवि
नान संभवति संगः ननु अविद्यावशादेवाविद्यायोगो वक्तव्यः तथा चापारमार्थिकत्वा
न्न तया संग इति तत्राह न योगे तत्सिद्धावन्योन्याश्रयत्वं अविद्यायोगादविद्यासिद्धे

सां·भा०
१३९

त्याग्योऽस्मा अपवर्गस्तस्मा अपवर्गमनवस्था वेति शेषः ननु बीजांकुरवदनवस्था न दोषायेत्याशंकाया
स्कृते प्रलयसुषुप्त्यादावभावश्रवणादित्यर्थः विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्ये
वानुविनश्यतीत्यादिश्रुतिभिः प्रलयादौ बुद्धिवृत्त्यभावेन तदैवोपाधिकाविद्याविद्याप्रविल
ये संसारः स्वचिन्मात्रत्वपुरुषाणां सिद्धमिति तस्मादविद्याप्राविद्यांकुरितिवाक्यात्रं यन्नविति
स्मात्कमविद्यापरिणामिकी न चैवोक्तमनात्मस्यात्मकृत्यादिरूपा तथा च भवतां प्रधान
वदेवास्माकमपि तस्याः स्वरूपं नानादिमत्यापुरुषनिष्ठत्वे विनाऽसंगताहानिरित्याशंकायां पर
कल्पितमविद्याशब्दार्थं विकल्पयन्नपति विद्यातोऽप्यवस्तुत्वे बन्धबाधप्रसक्तेः यदि विद्याम्
त्वमेवाविद्याशब्दार्थस्ताहि तस्य ज्ञाननाश्यतया सा एवात्मनोऽपि बाधेन नाशः प्रसज्यते
विद्याभिन्नत्वादित्यर्थः अबाधे नैष्फल्यं यदि त्वविद्यास्वरूपमपि विद्यया न बाध्येत तर्हि समा०
१३९

अविद्यायैकत्वं स्वविद्यानिवर्तकत्वाभावादित्यर्थः ॥ यदुक्तान्तरं दूषयति ॥ अविद्याया अनेकत्वे जगतोप्येवं
नात्वं नर्विघटयितुं तेनैवानेकत्वमेवाविद्यात्वमभ्युपेतेत्या सति जगतः प्रकृतिमहदाद्यखिल
प्रपंचस्याप्येवमविद्यात्वं स्यात् । अप्यातस्मादेशोनैतिनेस्य स्थूलमन एव साक्षिस्फूर्तिभिर्भि
न्नज्ञानस्यैव प्रकृत्यादिरूपात्मनिर्याधितत्वादित्यर्थः तथाचाखिलप्रपंचस्यैवाविद्यात्वे
सत्येकस्यज्ञानेनाविद्यानाशाद्दृश्यप्रपंचो न दृश्येतेति भावः ॥ विद्यानाशकत्वं चाविद्यात्वं
वक्तुं न शक्यते विद्यानाशकत्वेनाविद्यात्वे हेत्वसंभवात् ज्ञात्वा प्रकाशित्वेति तद्रूपत्वे साक्षित्वं भ
वतु वा पश्चात् कथं वृत्तिद्यावाप्यत्वमेवाविद्यात्वं तथापि तादृशावस्तुनः साक्षित्वमेव पुरुषे
पुनत्वनादित्वं संभवति विज्ञानघन एव साक्षिस्फूर्तिभिः प्रलयादौ पुरुषस्य चिन्मात्र
त्वसिद्धेरित्यर्थः ॥ अस्मन्मते च प्रलये पुरुषस्यासंसारित्वेपि स्वतंत्रनित्यप्रधानसंयोगात्सु

सां॰ भा॰
१४०

नैवं घट उपपादितः तथा प्रधानसंयोगेपि प्राग्भवीयाविवेक एव वासनादृष्टादिद्वारा निमित्तमिष्यकं
तस्माद्योगदर्शनोक्तादस्माकमस्त्यविद्यासाया बुद्धिधर्म एव न पुरुषधर्म इति सिद्धं अत्रैवाध्यायेप
उक्तं कर्मनिमित्ता प्रधानप्रवृत्तिरिति तत्र परपूर्वपक्षं समाधत्ते प्रसंगेन न धर्मापलापः प्रकृ
तिकार्यवैचित्र्यात् प्रत्यक्षतया धर्मापलापो न संभवति प्रकृतिकार्येषु वैचित्र्यान्यथानुप
पत्तेस्तदनुमानादित्यर्थः प्रमाणांतरमप्याह श्रुतिलिंगादिभिस्तत्सिद्धेः पुण्यो वै पुण्येन भव
ति पापः पापेनेत्यादिश्रुतेः स्वर्गकामोऽश्वमेधेन यजेतेति विध्यादिरूपात् लिंगाद्योगिप्रत्यक्षा
दिभ्यश्च तत्सिद्धिरित्यर्थः प्रत्यक्षाभावाद्धर्मासिद्धिरिति परस्य हेत्वाभासीकरोति न नियमः
प्रमाणांतरावकाशात् प्रत्यक्षाभाव इति नियमो नास्ति प्रमाणांतरेणापि वस्तुनो विषयीकर
णादित्यर्थः धर्मवदधर्ममपि साधयति उभयत्राप्येवं धर्मवदधर्मेप्येवं प्रमाणानीत्यर्थः

राम॰
१४०

140

अर्थात्सिद्धिश्चेत्समानमुभयोः ननु विध्यस्य धानुपपत्तिरूपकार्यापत्त्या धर्मसिद्धिः साधना
स्य धर्म इति कुर्यं श्रौतलिंगादेर्देशोऽधर्म इति चेत् नापातः समानमुभयोर्धर्माधर्मयोर्लिंगम-
स्ति परदारान्न गच्छेदिति निषेधविध्यादेव धर्मलिंगत्वादित्यर्थः ननु धर्मादिकं चेत्स्वीकृतं त
र्हि पुरुषाणां धर्मादिमत्वेन परिणामापत्तिरित्याशंक्यां परिहरति अंतःकरणधर्मत्वं धर्मा
दीनां आदिशब्देन वैशेषिकशास्त्रोक्ताः सर्वेऽप्यात्मविशेषगुणा गृह्यंते न चैवं प्रलयेऽन्तः
करणाभावाद्धर्मादिकं क्व तिष्ठतीति वाच्यं आकाशवदंतःकरणस्यानंतविनाशाभावात् अंतः
करणं हि कार्यकारणोभयरूपमिति प्रागेव व्याख्यातं अंतःकरणवस्थेयप्रकृत्यंशत्वविशेषेऽन्तः
करणे धर्माधर्मसंस्कारादिकं तिष्ठतीति स्वोदितमप्रकृतिकार्यवैचित्र्यात् अकस्मादेव धर्मादि
सिद्धिरिति यदुक्तं तदुक्तं त्रिगुणात्मकप्रकृतेस्तत्कार्याणां च भवतां अकस्मादेव बाधात् साक्षीवेता

सां॰भा॰
१४१

141

केवलो निर्गुणश्चेत्याद्याऽथात आदेशो नेति नेतीत्यशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथारसं नित्यमगन्धवच्चे
मादित्यादिना न निरोधो न चोत्पत्तिः वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादिना चेति
तदेतत्परिहरति गुणादीनां च नात्यन्तबाधः गुणानां सत्त्वादीनां तद्धर्माणां च सुखादीनां त
त्कार्याणामपि महदादीनां स्वरूपतो नास्ति बाधः किं तु संसर्गत एव चेतनेवाध्यो वह्न्यौष्ण्यबाध
वत् तथा कल्पत एवाध्यासादिभिर्बाधो गुणाद्यखिलपरिणामिनामित्यर्थः कुतः पुनः स्वरूपत
एव बाधो न भवति स्वप्नमनोरथादिपदार्थवदित्याकांक्षायामाह पञ्चावयवयोगात्सुखसंवि
त्तिः अत्रापि शिष्यपक्षीकरणाय विवादविषयैकदेशस्य सुखमात्रस्य ग्रहणं सर्वविषयेष्वल
क्षणं पञ्चावयवा अत्र न्यायस्य प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानि तेषां योगान्मेलनात्सुखबाध
खिलपदार्थसिद्धिरित्यर्थः प्रयोगश्चायं सुखं सत् अर्थक्रियाकारित्वात् यद्यदर्थक्रियाका

राम॰
१४१

रितत्तत्सत् यथा चेतनाः पुलकादिरूपार्थक्रियाकारि च सुखं तस्मात्सदिति चेतनानां चाविकारि
त्वेपि विविधप्रकाश एव कार्यक्रियेति नास्तिकं प्रति यद्व्यतिरेकानुमानं कृतं तत्र च शशशृंगा
दिर्दृष्टान्त इति प्रतिक्षिपति इत्थं प्रमाणमेव न भवति आप्यत्वाद्यसिद्धेरिति वौद्धः पुनः शं
कते न सकृद्ग्रहणेन संबन्धसिद्धिः सकृत्सहचारग्रहणे व्याप्तिर्न सिध्यति भूयस्त्वं चानु
गतं अतो व्याप्तिग्रहासंभवान्नानुमानेनार्थसिद्धिरित्यर्थः समाधत्ते नियतधर्मसाहित्य
मुभयोरेकतरस्य वा व्याप्तिः धर्मसाहित्यं धर्मतायोः साहित्यं सहचार इति यावत् तथा च उ
भयोः साध्यसाधनयोरेकतरस्य साधनमात्रस्य वा नियतोऽव्यभिचरितो यः सहचारः स व्या
प्तिरित्यर्थः उभयोरिति समव्याप्तिपक्षे एकं विषमव्याप्त्यनुकूलतर्केणान्नाह्य इति न व्याप्तिग्र
हासंभव इति भावः व्याप्तिर्वक्ष्यमाणशाक्यादिरूपं पदार्थान्तरं न भवतीत्याह न तत्त्वां

सां·भा० तद्वस्तुकल्पनाप्रसक्तेः । नियतधर्मसाहित्यमित्युभयोरेकतरस्य वा व्याप्तिर्न भवति व्याप्तिलाभाय स्ववस्तुनोऽपि
१४२ कल्पनाप्रसंगात् अस्माभिस्तु न एव व्याप्तित्वमात्रं स्वीकृतमिति सूत्रार्थः । परमतमाह । निजशक्त्युद्भवमि-
त्याचार्याः । अपरे त्वाचार्याः व्याप्यस्य स्वशक्तिजन्यं शक्तिविशेषं स्वतत्त्वांतरमेव व्याप्तिरित्याहुः । नि-
जशक्तिमात्रं तु यावद्द्रव्यस्थायित्वान्न व्याप्तिः देशांतरगतस्य धूमस्यापि वह्निव्याप्यत्वात् देशांतर-
142 गमनेन च सा शक्तिर्नश्यतीति नोक्तलक्षणेऽतिव्याप्तिः । आधेयशक्तियोग इति पंचशिखः । बुद्ध्या-
दिषु प्रकृत्यादिव्याप्यताव्यवहारादाधारताशक्तिर्व्यापकता आधेयताशक्तिमत्त्वं च व्याप्यत्व-
मिति पंचशिखस्य सूत्रार्थः । नन्वाधेयशक्तिः किमर्थं कल्प्यते व्याप्यस्य वस्तुनः स्वरूपशक्तिरेव व्या-
प्तिरस्तु तत्राह । न स्वरूपशक्तिर्नियमः पुनर्वादप्रसक्तेः । स्वरूपशक्तिस्तु नियमो व्याप्तिर्न भवति
पौनरुक्त्यप्रसंगात् यतः । कलश इति वद् बुद्धिव्याप्ये सत्राप्यर्थाभेदेनेत्यर्थः । स्वरूपमिति वक्त- राम०
१४२

ऽथ शक्तिमद्धेयादाद्ये आरोप्य धर्मे धर्मतोपपादनाय । योनन्तरं स्वरूपमेव विज्ञानमिति विशेष
णेन धर्मकत्वप्रसक्तेः । सर्वस्यैव आख्यातस्य प्रायमिदं दूषणं तदाह । पक्षत्वादिधर्मपक्षे
पक्षत्वादिशक्तेर्व्याप्यतासिद्धं स्वरूपधर्मिमात्रं गतस्य लक्षणं न संभवति हि न पक्षत्वे
विशेषस्य शक्तेरनन्यापेन तदानीमपि व्याप्यतापत्तेरसमर्थः । व्याप्ये च शक्तिस्तु हेतुकाले वि
नष्टे तेन तदानीं व्याप्तिरिति भावः । ननु किं च धिरत्वेन निजशक्तेर्भवो व्याप्तिरेव नो यतेत
हि धर्मस्य वस्तु व्याप्यत्वाभावात् तस्य व्याप्यतापत्तिरिति तत्राह । व्याप्ये च शक्तिस्वरूपो निज
शक्तिरिति हेतुर्निजशक्तियोगः समानत्वात् । व्याप्ये च शक्ते व्याप्तिः व्याप्यत्वमिति हेतुर्निजशक्ते
र्भवेऽपि व्याप्तित्वेन सिद्धमेव समानसामान्यतः सामान्यादिरूपधर्मः । अनन्यगमकत्वमानार्थं शब्द
वत् देशकाल एवं स्वमतेऽपि नानाविधसहचार एव व्याप्यव्यापकभावः । न चैवमप्यनुमितिहे

सा॰ भा॰
१४३

143

नुत्वेव्याप्तीनामननुगमः स्यादिति वाच्यं तत्रापि तिमएवादिबलकार्यगतविनासाधपपन्तेरिति पं
चावयवयोगात्कुत्रापीत्यसिद्धिरिति मदुक्तं तदुपपादनाय व्याप्तिनिर्वचनेनानुमानप्रामाण्ये बा
धकमपास्तमिदानीं पंचावयवस्वरूपशब्दस्य सामान्यतः कलोपपत्तये शब्दशक्त्यादिनिर्वचने
न तदनुपपत्तिरूपं शब्दप्रामाण्ये परेषां बाधकमपास्यते वाच्यवाचकसंबंधः शब्दार्थयोः
अर्थे वाच्यताख्या शक्तिः शब्दे च वाचकताख्या शक्तिरस्ति सैव तयोः संबंधोऽनुयोगिता
प्रतियोगितावत् तत्स्वानात्वेनापि व्यवस्थितिरित्यर्थः शक्तिग्राहकानाह त्रिभिः सं
बंधसिद्धिः आप्तोपदेशो वृद्धव्यवहारः प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यमित्येतैस्त्रिभिरुक्त
संबंधो गृह्यत इत्यर्थः नकार्ये नियमः उभयथा दर्शनात् शब्दशक्तिग्रहः कार्य एव राम॰
भवतीति नियमो नास्ति लोके कार्यवदकार्येऽपि वृद्धव्यवहारादिदर्शनादित्यर्थः यथा १४३

हि गामानयेत्यादिकार्यपरवाक्याद्वृद्धस्य गवानयनादिव्यवहारो दृश्यते एवमेव पुत्रस्ते जा
तस्त्यादिसिद्धपरवाक्याद्विपुलकायादिव्यवहारो दृश्यत इति सिद्धार्थशब्दप्रामाण्यम् सि
द्धे चाविवेके वेदांतप्रामाण्यं सिद्धमित्याशयः ननु भवतु लोके सिद्धे शक्तिग्रहः अर्थ
प्रत्यक्षादिदर्शनात् वेदे तु कथं भविष्यति अकार्यबोधनवैयर्थ्यादित्यत आह लोकेष्व
त्पन्नस्य वेदार्थप्रतीतेः लोके शब्दशक्तिकल्पनस्य पुरुषस्य तदनुसारेणैव वेदार्थप्रती
तिः नहि लोके शक्तिभिन्ना वेदे च भिन्ना य एव लौकिकास्त एव वैदिका इति न्यायात् अ
तो लोके सिद्धार्थपरत्वसिद्धौ वेदेपि सिध्यतीत्यर्थः अत्र शंक्यते नात्रभिरवौरुषेय
त्वाद्वेदस्य तदर्थस्यातीन्द्रियत्वात् ननु त्रिभिराप्तोपदेशादिभिर्वेदशब्देन शक्तिग्रहः
संभवति वेदस्यापौरुषेयत्वेन तदर्थे आप्तोपदेशाभावात् तस्माद्वेदार्थस्यातीन्द्रिय

सा॰ब॰ १५४

144

न यतस्तत्र वस्तुअवहारस्य प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्येन स्वचमत्कृतिमशक्यत्वादित्यर्थः तत्रातो
द्रियार्थत्वमादौ निराकरोति न यस्तादेः स्वरूपतो धर्मत्वं वैशिष्ट्यात् यडहं तन्नयतो देवतो
द्देशपकृत्य सागादिरूपस्य यस्तदानादेः स्वरूपत एव धर्मत्वं वेदविहितत्वं वैशिष्ट्यात्
कृष्टफलकृत्वात् यत्नादिकं चेद्यागादिरूपत्वात्तातीन्द्रियं न तु यज्ञादिविषयकस्यैव धर्म
त्वं येन वेदविहितस्यातीन्द्रियतास्यादित्यर्थः न न तथापि देवताद्यतीन्द्रियार्थपरत्व
मस्तीति चेत् न अतीन्द्रियेऽपि वनदर्थतावच्छेदकेन सामान्यरूपेण प्रतीतेर्वस्यमाण
त्वादिति यच्चोक्तम् कौस्तुभेऽपत्वेनाप्तोपदेशाभावः स्त्रीति तदपि निराकरोति निजशक्तिके
त्यस्याव्यवच्छिद्यते यत्कौस्तुभेऽपत्वेऽपि वेदानां स्वाभाविकी याऽर्थेषु शक्तिः सैवापौरु
षेयरपरागमिर्व्यवच्छिद्यते शिष्येभ्योऽर्थान्तराव्यावृत्त्योपदिश्यते न त्वाध्वनिकृत्यैव राम॰ १५५

स्वयं संकेत्यते येन पौरुषेयत्वापेक्षा स्यादित्यर्थः ननु तद्याप्यन्तोऽग्निपरदेवताफलादिषु कथं श
क्तिग्रहो वैदिकपदानां स्यात्तत्राह योग्यायोग्येषु प्रतीतिजनकत्वान्नातिसिद्धिः प्रत्यक्षाप्रत्यक्षे
षु पदार्थेषु सामान्यधर्मपुरस्कारेण तत्सिद्धिः शक्तिग्रहो भवति साधारण्येन पदानां प्र
तीतिजनकत्वस्यानुभवसिद्धत्वात् विशेषस्तु तोऽपि पूर्वमेव वाक्यार्थे न च तस्य ग्रह
णं प्रागपेक्षितमित्यर्थः शाब्दप्रमा एव प्रसंगेनैव शाब्दगतं विशेषमवधारयति नन्वि
त्थं वेदानां कार्यत्वस्मृतेः स तमोऽत्यतपत्तस्मात्तपस्तेपानात्त्रयो वेदा अजायन्तेत्यादि
श्रुतेर्वेदानामनित्यत्वमित्यर्थः वेदनित्यताबाधकानि च सजातीयानुपूर्वीप्रवाहानुच्छेद
परत्वेन तर्हि किं पौरुषेया वेदाः नेत्याह न पौरुषेयत्वं तत्कर्तुः पुरुषस्याभावात् ईश्व
रप्रणिधेयादिविशेषा सृज्यत्वं सम्पदः कर्त्ता भवदिच्छाकांक्षायामाह मन्त्रमन्त्रपौर

सां॰प्रा॰ १४५

योग्यत्वात् जीवन्मुक्तस्याद्योपदेष्टुर्हि मुक्तत्वतया निरतिशयसर्वज्ञो विवीतरागत्वात्सहस्रशा
खवेदनिर्माणे ऽयोग्यः। अमुक्तस्त्वसर्वज्ञत्वादेवायोग्य इत्यर्थः। नन्वेवमपौरुषेयत्वान्नित्यत्वमेवा
गतं तत्राह। नापौरुषेयत्वान्नित्यत्वमंकुरादिवत्॥ स्पष्टं। न चांकुरादिष्वपि कार्यत्वेन घटादिवत्पौ
रुषेयत्वमनुमेयं तत्राह। तेषामपि तद्योगे दृष्टबाधादिप्रसक्तिः॥ यत्पौरुषेयं तत्सशरीरजन्यमि
ति व्याप्तिर्लौकिके दृष्टा तस्याबाधादिरेवं सति स्यादित्यर्थः। नन्वादिपुरुषोच्चरितत्वाद्वेदस्यापि पौरु
षेयत्वमेव स्यात्तत्राह। यस्मिन्नदृष्टेऽपि कृतबुद्धिरुपजायते तत्पौरुषेयं॥ दृष्टवददृष्टेऽपि यस्मिन्व
स्तुनि कृतबुद्धिः बुद्धिपूर्वकत्वबुद्धिर्जायते तदेव पौरुषेयमिति व्यवह्रियत इत्यर्थः। एतदुक्तं भवति
न पुरुषोच्चारिततामात्रेण पौरुषेयत्वं श्वासप्रश्वासयोः सुषुप्तिकालीनयोः पौरुषेयत्वव्यवहाराभा
वात् किंतु बुद्धिपूर्वकत्वेन वेदास्तु निःश्वासवददृष्टवशादबुद्धिपूर्वका एव स्वयंभोः सकाशात्। रप्र॰ १४५

145

स्वतं भवतीत्यतो नते वेदे दूषिणः । तथा च श्रुतिः । तस्यैतस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्य
दृग्वेदः इत्यादि ॥ नन्वेवं यथार्थवाक्यार्थज्ञानपूर्वकत्वात्कृतवाक्यस्य च वेदानामपि
प्रामाण्यं न स्यादत आह । नित्यशब्दाभिव्यक्तेः स्वतःप्रामाण्यं वेदानां नित्यानां स्वाभाविकी या
यथार्थज्ञानजननशक्तिः तस्यामज्ञातपूर्वे वेदादावभिव्यक्तेः रूपलंभादखिलवेदानामेव
स्वत एव प्रामाण्यं सिद्धमिति न वक्तृयथार्थज्ञानमूलकत्वादिनेत्यर्थः । तथा च न्यायसूत्रं
मंत्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमिति ॥ गुणादीनां च नासत्त्वबाध इति प्रतिज्ञायां
साधनेन सुखादिसिद्धेः सैकोहेतुरूपमस्तुः प्रपंचितं च स्वसांप्रतं तस्यामेव हेतुं तमाह ॥
नासतः ख्यानं नृशृंगवत् ॥ आस्तां तावत्पूर्वावयवेन सुखादिसिद्धिः ज्ञानमात्राद्धि
तत्सिद्धिः असतां सत्त्वे सुखादीनां ज्ञानमेव नोपपद्यते नरशृंगादीनामभानादित्यर्थः

सां·का·
१५९

146

तथा चाध्यस्तस्य सत्त्वं नाभाव उपलब्धेरिति श्रुतिरनन्तस्वप्नमनोरथादेश्च मनःपरिणामस्यैवा-
र्थः प्रतीयते नासन्तासन्निति विवक्ष्यते नन्वेवं गगनादेरसत्त्वं सत्त्वं च भवतु तथा नासत्त्वं तत्पदश्चैव धर्म-
मिति तत्राह नमतो बाधदर्शनात् असत्त्वं तस्य नोपि गगनादेर्भानं न पुनः अविनाशस्य कालेन बाध-
दर्शनात् चैतस्मै भासमानस्य जगतश्चैतन्य एव बाधदर्शनाच्च स्वरूपात् प्रादेशोनेति नेति नेह
नानास्ति किंचनेत्यत्र द्वाभ्यां नकाराभ्यां मातानमातिस्मादि श्रुतिभिर्मायैवाप्यसत्पदार्थः नन्वेवमपि सद-
सद्भ्यां भिन्नमेव जगत् भवतु तथाप्यसत्त्वं बाधप्रतिविधानं पदप्रतिरिति तत्राह नानिर्वचनीय-
स्य तदभावात् सत्त्वेनासत्त्वेन वा निर्वचनीयं तादृशस्याविभानं न घटते तदभावात् सदसद्भि-
न्नवस्तु प्रसिद्धेरसत्पदार्थः दृष्टान्तः सा रज्जौ व कल्पनीय स्यादिति भावः नन्वेवं किमन्यथा ख्या-
तिरेवेष्टा नेत्याह नान्यथा ख्यातिः स्ववचोव्याघातात् अन्यस्य अन्यरूपेणाभासनतस्य रामं०
१५९

पिनमुक्तं स्ववचोव्याघातात् । अस्मत्पात्रास्पदस्य न संगतत्वमसम्भवाच्छक्तेनो अतोऽस्य च
तस्य भागेऽप्यतरत्तिस्ववचस एव व्याहतं असतो भानासंभवस्यान्यथाख्यातिवादिभिरविवच
नादिरसार्थः पुरैव निरस्तत्वे । अत्र तत्सत्तापाभाना प्रयोजकत्वमिति भावः नचसर्वत्रासतोभा
ने सामग्री न संभवति संनिकर्षाद्यभावादि अतः क्वचित्सत्तामात्रमपेक्ष्यत इति वाऽसंप्र
नादिद्यासनाधाराद्याएव भ्रमहेतुत्वसंभवादिति नासतवातर इति पूर्वोक्तं विरुद्धं एवानः
स्वासित्कृतमुपसंहरति सदसत्ख्यातिर्बाधाबाधात् सदसत्ख्यातिरेव सर्वेषां गुणादीनां
कुतः बाधाबाधात् तत्र स्वरूपेण बाधः सर्ववस्तूनां मिथ्यात्वात् संसर्गतस्तु बाधः सर्वव
स्तूनां चैतन्येऽस्तीति यथा घटादिघलोहित्यादेस्तत्तदभ्याऽवस्थाभिरविबाधोऽस्तिता व
रणानां कालादिषु सर्पः बाधस्य प्रतिपन्नधर्मिण्यनिषेधबुद्धिविषयत्वं असत्त्वं तु स्य

सां॰ प्रा॰
१५७
157

ऽभावः सीत्वाधिकरणस्वरूपरत्ति न च सदसत्वयोर्विरोधः इति वाच्यं प्रकारभेदेनाविरोधात् य
था हि लौहित्यं बिंबरूपेण सत् स्फटिकगतप्रतिबिंबरूपेण चासदिति दृष्टं यथा वा रजतं वणिग्वी
थीस्थरूपेण सत् शुक्तावध्यस्तरूपेण चासत् तथैव सर्वं जगत्स्वरूपतः सत् चैतन्यादावध्यस्तरू
पेण चासदिति तदुक्तं अर्थे ह्यविद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्तते ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेऽनर्था
गमो यथेति एवमेकावस्थाभेदेनापि सदसत्वमविरुद्धं यथा हि वृक्षादिः सूक्ष्मावस्था
भिः सन् व्यक्तावस्थाभिरसन् भवति तथैव प्रकृत्यादिकं सदसदात्मकमित्युक्तं तदुक्तं
अव्यक्तं कारणं यत्तन्नित्यं सदसदात्मकं प्रधानं प्रकृतिश्चेति यदाहुस्तत्वचिंतकाः इति
एतच्चास्माभिर्ब्रह्ममीमांसाभाष्ये योगवार्तिके च प्रपंचितमिति दिक् अयं विचारः पर्या
प्तः इदानीं प्रकृतविचारः प्रसंगागतस्तद्गतं कृतयान्मते प्रस्तूयते प्रतीत्यप्रतीतिभ्यां न सो राम॰ १५७

दात्मकः शब्दः प्रसिद्धवर्णेभ्योऽतिरिक्तं कलशाकारस्यादि रूपमखण्डमेकं पदं स्फोट इति योगैरभ्यु
पगम्यते कुण्डलीवाच्य वर्णेभ्योऽतिरिक्तो घटघटवदवीचसच्छब्द विशेषः पदार्थबोधः स्फु
टीकारणे स्फोटः स सुव्यक्ते स शब्देऽनुक्रमाणीकृतः कृतः प्रतीतस्य प्रतीतिविषयं स शब्दः किं प्रतीयते
नवान्याः पादे येन वर्णसमुदायेनानुपूर्वीविशेषविशिष्टे न सोऽभिव्यज्यते तस्यैवार्थप्रत्याय
कत्वमस्तु किमनेन वर्णानुज्ञाता तेन तस्य तु ज्ञातात स्फोटस्य नास्त्यर्थप्रत्यायकत्वं शाब्दिकैरिति यथा
स्फोटकल्पनेऽस्यार्थः पूर्वं वेदानां नित्यत्वं प्रतिषिद्धमिदानीं वर्णानित्यत्वमपि प्रतिबध्य
ति तथाहि नित्यत्वं कार्यताप्रतीतेः स एवायं गकार इत्यादि प्रत्यभिज्ञाबलाद्वर्णनित्यत्वं
न युक्तमुत्पन्नो गकार इत्यादि प्रत्ययेनानित्यत्वसिद्धेरस्यार्थः प्रत्यभिज्ञा च तज्जातीयतावि
षयेऽपि समर्थः घटादेरपि प्रत्यभिज्ञायमानित्यताप्रत्ययेरिति शङ्कते पूर्वसिद्धं सत्यत्वस्याभि

सां०भा०
१४८

148

अभिव्यक्तिः प्रदीपेनेव घटस्य न तु पूर्वसिद्धसत्ताकस्यैव शक्तस्य ध्वंसादिभिर्वाऽभिव्यक्तिस्तन्मात्र
मुत्पत्तिः प्रतीतेर्विषयःऽभिव्यक्तौ दृष्टांतो दीपेनेव घटस्येति परिहरति सत्कार्यसिद्धं तश्चेत
सिद्धसाधनं ऽभिव्यक्तिर्द्यनागतावस्थात्यागेन वर्तमानावस्थालाभस्त्वथैतदस
त्कार्यसिद्धांतः तादृशाभिसत्वंचसर्वकार्याणामेवेति सिद्धसाधनमित्यर्थः पक्षेव
र्तमानतयासत्त्व एव ज्ञानमात्ररूप एवाभिव्यक्तिरुच्यते तदा घटादीनामपि नित्यतापत्ति
कारणव्यापारेण ज्ञानस्यैवोत्पत्तिप्रतीतिविषयत्वौचित्यादिति भावः आत्माद्वैते पूर्वोक्त-
मक्तमपि वाधकमुपन्यस्तं सन्नापमित्येतदर्थमात्माद्वैतनिरासः पुनरारभ्यते नाद्वैतमात्म
नो लिंगात्तद्भेदप्रतीतेः यद्यप्यात्मनामन्योन्यं भेदवाक्यवदभेदवाक्यान्यपि सन्ति त
थापि नाद्वैतं नात्यंतमभेदः आजात्यादिवाक्यस्यैः प्रकृतिसंगत्यागादिलिंगैर्भेदस्यैव

द०म०
१४८

सिद्धिरित्यर्थः नत्वसर्वताभेदे तानि लिंगान्युपपद्यंते अभेदवाक्यानि तु सामान्याद्युक्तेषु वाक्य
तथाऽश्वेधर्म्यादिलक्षणमभेदपरतयोपपद्यंते अभिमानादिनिवृत्त्यर्थमात्रोपपत्यापि तत्त्वा
त्यागधारणञ्चेति आत्मनामभेदे लिंगं बाधकमुक्तं आत्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वमिति
श्रुत्या आत्मनोऽनात्मभिरद्वैते तु प्रत्यक्षमपि बाधकमस्तीत्याह नानात्मना इति प्रत्यक्ष
बाधात् आनात्मनापि भोग्यप्रपंचेनात्मनो नाद्वैतं प्रत्यक्षेणापि बाधात् आत्मनः
सर्वभोग्याभेदे घटपटयोरप्यभेदः स्यात् घटादेः पटाद्यभिन्नात्माभेदात् तत्स च भेदस्याह
कप्रत्यक्षबाधितरत्यर्थः शिष्यबुद्धिवैशारद्याय प्रश्नान्तरमप्यर्थं विसंदधाति लोभाभ्यां
तेनैव उभाभ्यां समुच्चिताभ्यामप्यात्मानात्मभ्यां नानासान्तभेदस्तेनैव हेतुद्वयेनेत्यर्थः
नन्वेवमात्मैवेदमित्यादिश्रुतीनां का गतिरिति तत्राह आत्मपरत्वमपि विवेकानां तत्तं॥ ३

अविवेकानां अविवेकिभिरुपास्यानामप्रतीतत्वाद्धि तेषामपरत्वमुपासनार्थः। लोके ह्यगारागारिणोर्भो
ग्यभोक्त्रोः स्वाविवेकेनाभेदोऽवक्लृप्यते ऽहं गौरो ममात्मा भहसेन रसादिः अतस्तमेवमवह
रमनूद्य तानेव प्रक्षितस्योपासनां श्रुतिर्विदधाति सत्यमुख्या घर्षमिति अत एव परमार्थ
दशायामुपास्यानामात्मत्वं प्रतिषेधति श्रुतिः यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतं तदेव ब्रह्म
त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते इत्यादिनेति एकात्मवादिनां जगदुपादानकारणमपि न संभव
तीत्याह नात्माऽविद्यानोभयं जगदुपादानकारणं निःसंगत्वात् केवल आत्मा आत्माश्रिता
वाऽविद्या समुच्चितं वा कपालद्वयवन्तूभयं न जगदुपादानं संभवति आत्मनोऽसंगत्वात्
संगरूपो हि यः संयोगविशेषस्तेनैव ह्यारम्भणं विकारो भवति अतोऽसंगत्वात्केवलस्या
त्मनोऽद्वितीयस्य नोपादानत्वं नाप्यविद्याद्वारापि संभवति असंगत्वेनाविद्यासंगस्य

प्रागेव निरस्तत्वात्प्रसेकोपादानत्ववदेवोभयोपादानत्वमप्यसंगत्वादेवासंभवीत्यर्थः
यदि चाविद्याद्व्यस्तरूपा पुरुषाश्रिता गगने वायुवदिष्यते तदात्माद्वैतहानिः तथा प्रकृति
रेवसेति सिद्धसाङ्ख्यनं च तादृशं चाविभागेनाद्वैतमस्माकमपि इष्टमेव सदेव सौम्येदमग्र
आसीदेकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुत्याविद्याविभागरूपमेवाद्वैतं प्रतिपाद्यते न तु तद्वैती
यमिति ततोऽस्य द्विभक्तं यत्स्वरूपे दिति स्कन्दं तदात्तत्प्रायोक्तं आसीज्ज्ञानमथाप्यर्थरू
कमेवाविकल्पितं तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिश्चोभयात्मिका ज्ञानं त्वपरमतीभावः पुरुषः
सोभिधीयते तरतिऽप्याविकल्पितमविभक्तं तस्माद्वैतं तावनामरूपं त्वात्माद्वैतनार्थः तथाप्या
धुनिकावेदान्तिनोऽत्र सपूर्वपक्षजातमेव ब्रह्ममीमांसासिद्धान्तं तमाकल्पयेति तन्ब्रह्म
सत्त्वानन्दत्वेन प्रकृतावद्वैधेन चास्माभिस्तत्रैव निराकृतमिति अत्र च ब्रह्ममीमांसा

सां.त.
१५०

सिद्धं तो न दृश्यते अपि तु वेदान्तेष्वपि ततः संभावितोऽर्थ एव निराक्रियत इति स्मर्तव्यं एवमुत्तर
सूत्रेष्वपि प्रकाशस्वरूपत्वमात्मेति स्वयंसिद्धं पितं तत्र सत्संविदानमानंदत्वमस्येति स्फुतेरानंदो
प्यात्मनः स्वरूपमिति दूर्वीपक्षं निराकरोति नैकस्यानंदचिद्रूपत्वे द्वयोर्भेदात् एकधर्मिण
आनंदश्चैतन्योभयरूपत्वं न भवति दुःखज्ञानकाले सुखानुभवेन सुखज्ञानयोर्भेदाद्
सर्वधीः न च ज्ञानविशेषः सुखमिति वक्तुं शक्यते आत्मस्वरूपज्ञानस्यादुःखत्वात् अत एव
चैतन्यानुभवकाले सुखस्यावारणमपि वक्तुं न शक्यते अखंडत्वेनानंदावरणे दुःखज्ञाना
मीसनुभवानुपपत्तेः न स्यात्मनोऽप्यभेदोऽस्ति येनानंदांशावरणेपि चैतन्यांशोभासपाद्यपि
न च स्फुतिवत्लेनैतोऽसत्कार्यमिति वाच्यं नानंदं न निरानंदमित्यादिस्मृत्या दुःखमसुखं
सभंतमभवात्मकमित्यादिस्मृत्या चानंदाभावस्याविप्रतिपादितत्वेन तर्कस्यैवात्रा

रा.म.
१५०

150

दृष्टत्वादिति नन्वेवमानन्दरूपतापत्तेः कथं गतिस्तत्राह दुःखनिवृत्तेर्गौणः दुःखनि-
वृत्तावात्मनि श्रौतमानन्दश्रवणं गौणं स्यात् तदुक्तं सुखं दुःखसुखात्ययपरतिनिरानन्दमिति
श्रुतित्वोपाधिकमानन्दरूपत्वं सर्वसंकल्पावाप्तिश्रुतिवद्धि प्रयुज्य निरूपाधिप्रियात्वेनात्म-
नः सुखरूपत्वादानन्दकल्पितत्वान्न दुःखाभावरूपत्वेनाधिप्रेयोपपत्तेः सुखत्वादेव
दात्मनस्सर्वप्रियत्वमप्रयोजकत्वात् प्रसिद्धापरसुखेप्रियमापत्तेरिति गौणमप्येतज्जीवी-
त्यमाह विमुक्तिप्रशंसा मन्दानां मन्दानज्ञान्प्रति दुःखनिवृत्तिरूपामात्मस्वरूपमु-
क्तिं सुखत्वेन श्रुतिः स्तौतीति मरीचनार्थमित्यर्थः प्रोतः करणत्वोपपत्तेः पूर्वोक्तमा-
त्मनो जडस्य नोपपत्तेः प्रेमनो वैभवपूर्वपक्षमपाकरोति न व्यापकत्वं मनसः करणत्वा-
दिन्द्रियत्वाद्वा मनसोऽन्तःकरणसामान्यस्य न विभुत्वं करणत्वाद्वास्यादिवत्वाच्च

सां॰ त॰
१५१
151

णोऽवस्थितत्वात्क्षित्यादेरपि पृथ्वीत्वादय्वंतः कारणविशेषस्य तत्तीयस्य न विभुत्वमित्यर्थः देहव्यापि
त्वानाद्व्यक्तं तु न व्यापकं परिणामेनैवोपपन्नतरत्वात् इति अत्राप्रयोजकत्वशंकां मा भूदनुकूलतर्कमाह
सक्रियत्वादिति स्पष्टतः आत्मनो लोकांतरगमनश्रवणेन तदुपाधिभूतस्यांतःकरणस्य स
क्रियत्वसिद्धेर्न विभुत्वं संभवतीत्यर्थः कार्यत्वोपपत्त्यैव मनसो निरवयवत्वमपि निराकरोति
नविभागत्वं तद्योगात् घटवत् तद्वत्पूर्वसत्त्वस्यैव द्विविधपरिणामश्रुतिः मनसो न निरवयवत्वं
अनेकं प्रतिदेहं भेदयोगात् किंतु घटवन्मध्यमपरिमाणं सावयवमित्यर्थः कारणावस्थायां
तः कारणमस्त्येवेति बोध्यं मनःकालादीनां नित्यत्वं प्रतिषेधति प्रकृतिपुरुषयोरन्यत्सर्व
मनित्यं कारणावस्थायां तः कारणकार्याद्व्यक्तं प्रकृतिरेवोच्यते न तु मनआदिकं अव
स्थायामसाधारणधर्माभावात् न तु मानांतु प्रकृतिं विधायापि नं तु महेश्वरं अस्याव

राम॰
१५१

मवभूतैस्तु आत्मं सर्वमिदं जगदित्यादिश्रुतिभिः पुंप्रकृत्योरपि सर्वमयंवत्वादनित्यत्वमिति तत्राह
नभागत्वाभोगोपिभोगभिभागत्व श्रुतेः भागिनः पुरुषस्य प्रधानस्य चावयवो नपुज्यते निरवयवत्व
श्रुते निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरंजनमित्यादिनेत्यर्थः उक्तश्रुतिश्चाकाशवज्जलवो
रिवपितापुत्रयोरेव तनयोरिवच विभागमात्रे एगं शांतिभावं बोधयतीति दुःखनिवृत्तिर्मोक्ष
इत्युक्तं तदेवधारयन्नपि तत्र मोक्षे परेषां मतानि निराकरोति नानंदाभिव्यक्तिर्मुक्तिर्नि
र्धर्मत्वात आत्मनि आनंदरूपोऽपि आस्ति रूपश्च धर्मो नास्ति रूपं च नित्यमेवेति नसाध
नसाध्यमतो नानंदाभिव्यक्ति मोक्ष इत्यर्थः नविशेषगुणोच्छित्तिस्तद्वत् अशेषवि
शेषगुणोच्छेदोपि न मुक्तिस्तद्वत् निर्धर्मत्वादेवेत्यर्थः ननु तर्हि दुःखनिवृत्तिरपि कथं
मोक्ष उक्तः दुःखस्यापि धर्मत्वादिति चेत् न अस्माभिर्भोग्यतासंबंधेनैव दुःखाभा

सां·प·
१५२

वस्य पुरुषार्थतावचनात्प्रवृत्ति न विशेषगतिर्निष्क्रियस्य ब्रह्मलोकगतिरपि न मोक्षः आत्मनोनि-
ष्क्रियत्वेन गमनासम्भवात् लिंगशरीराभ्युपगमे च न मोक्षोपपत्तिरित्यर्थः नाकारोपरागोच्छित्तिः क्षणि-
कत्वादिदोषात् क्षणिकज्ञानमेवात्मा तस्य विषयाकारता बंधस्तद्वासनाख्योपरागस्य ना-
शो मोक्ष इति यन्नास्तिकमतं तदपि न क्षणिकत्वादिदोषेण मोक्षस्यापुरुषार्थत्वादित्यर्थः॥

152

नास्तिकस्यैवमतांतरं दूषयति· न सर्वोच्छित्तिरपुरुषार्थत्वादिदोषात् ज्ञानरूपस्यात्मनः
सामस्त्येनैवोच्छित्तिरपि न मोक्षः आत्मनाशस्य लोके पुरुषार्थत्वादर्शनादित्यर्थः एवं शून्य-
मपि ज्ञानज्ञेयात्मकस्याखिलप्रपंचनाशोऽप्येवमात्मनाशेनापुरुषार्थत्वान्न मोक्ष इत्यर्थः संयो-
गाश्च वियोगान्ता इति न देशादिलाभोऽपि प्रकृष्टदेशधनांगनादिस्वाम्यमपि न मोक्षो यतः
संयोगाश्च वियोगान्ता मरणान्तं च जीवनमिति स्मृतेरित्यर्थः तस्माच्च विनाशित्वात्स्वाम्यं

राम०
१५२

न मुक्तिरिति न भागियोगो भागस्य भागस्यांशस्य जीवस्य भागांशिनि परमात्मनि लयो न मोक्षः
संयोगाद्धि वियोगोऽन्तरस्तत्कहेतोरैश्वर्येणैव चागमाच्चैव तथा स्वलयस्यापुरुषार्थत्वाच्चेत्यर्थः
नाणिमादियोगोऽप्यवश्यंभावित्वात् तदुच्छित्तेरितरयोगवत् अणिमाद्यैश्वर्यसंबन्धोऽपि
न मुक्तिः ऐश्वर्यतारतम्यसंबन्धवद्दैवतस्यापकृष्टत्वप्रमाणादित्यर्थः नेन्द्रादिपदयोगोऽपि तद्वत्
इन्द्राद्यैश्वर्यलाभोऽपि न मुक्तिरितरैश्वर्यवत्सापेक्षत्वादित्यर्थः इन्द्रियाणामाहंकारिक
त्वं यदुक्तं तत्र परविप्रतिपत्तिं निराकरोति न भूतप्रकृतित्वमिन्द्रियाणामाहंकारिकत्वश्रु
तेः श्रुत्यर्थयोजना पूर्वमेवैतद्व्याख्यातं शास्त्रान्तरोक्तमपि तत्त्वमस्तीत्याशयेन परेषां पदा
र्थप्रतिनियमं तन्मात्रज्ञानान्मुक्तिं च निराकरोति न षट्पदार्थनियमस्तद्बोधान्मुक्तिः।
द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाख्या एव पदार्था इति वैशेषिकाणां नियमः पञ्च

तुल्यतानामोक्षरस्याभ्युपगमः सोयं प्रामाणिकः शान्त्याद्यतिरेकात् पृथिव्यादिनवद्रव्येभ्यः प्रकृतेरति
रेकश्चेत्यर्थः गंधादिमत्वेनैव हि पृथिव्यादिव्यवहारो गंधादिश्च साम्यावस्थायां नास्त्यतः पृथि
वीत्वादिजातिरविधरत्वादिवत्कार्यमात्रवृत्तिरिति तदुक्तं नाहो न रात्रिर्न नभो न भूमिर्नासीत
मो ज्योतिरभून्न चान्यत् शब्दादिबुद्ध्याद्यनुपलभ्यमेकं प्राधानिकं ब्रह्म पुमांस्तदासीदिति ॥
योगशास्त्रादिष्वप्येवं व्यपदेशस्तु तादृशमतेषु योगशास्त्रादिष्वपि न नियमो न वा तन्मात्रतानामन्यनि
रूपत्वेन पदार्थाधिक्यापत्तिः अस्मन्मते तु नित्यं पदार्थद्वयमेव नित्यानित्यसाधारण
स्तु पदार्थाश्चतुर्विंशतिरेवेति नियमः चतुर्विंशतिद्रव्येष्वेव गुणकर्मसामान्यशान्त्यादीनामं
तर्भाव इति पंचभूतानां पूर्वोक्तकार्यत्वोपपत्त्यर्थं वैशेषिकाद्यभ्युपगतं पार्थिवाद्यणुनित्य
त्वमपाकरोति नाणुनित्यता तत्कार्यत्वश्रुतेः पृथिव्याद्यणूनां नित्यता नास्तीति प्रमाण

नांनित्यतानास्तितेषामणूनामपिकार्यत्वश्रुतेरित्यर्थः परमाण्वस्माभिःमाश्रुतिर्नदृश्य
तेकालत्रयत्वादिनानश्यापि ज्ञानाचार्यैवाकाशात्मनुस्मरणाच्चानुमेयापरमाणमनुः अण्व्यो
मात्राविनाशिन्यो दशार्द्धानां च याः स्मृताः ताभिः सार्द्धमिदं सर्वं संभवत्यनुपूर्वशः
इति दशार्द्धानां पृथिव्यादिपंचभूतानां नषात्रवाकोऽणुशब्देन अणुकार्यवन्मात्रस्य
मितिवाच्यं संकोचे प्रमाणाभावादिति अत्राणुशब्देन परमाणुपरत्ववैशेषि
वाद्याभिमतं च तस्य नित्यत्वमनेन सूत्रेण निराक्रियते ननु अणुपरिमाणद्व्यसाम्या
न्यस्य नित्यत्वं रजोगुणस्य चांचल्यानुरोधेनाणुत्वसिद्धेः मध्यमपरिमाणत्वे नित्यत्वस्य
विभुत्वे च क्रियाद्यापत्तेरिति ननु श्रुतिविषयस्य परमाणोः कथं कार्यत्वं घटते तत्रा
ह नविभागत्वं कार्यत्वात् श्रुतिसिद्धकार्यत्वान्यथानुपपत्त्या पृथिव्याद्यणूनां नित्यं

सां.प्र.
१५४

154

यवत्त्वमित्यर्थः अतएवतन्मात्राख्यसूक्ष्मभूतान्येवपार्थिवाद्यणुनामभयवारइतिपातंजलभाष्येव्यास
देवैःप्रतिपादितंपृथिवीपरमाणुजलपरमाण्वादिव्यवहारस्तुपृथिव्यादीनामपकर्षकाष्ठाभि
प्रायेणैवअतःप्रकृतिपर्यंतमणुत्वेपिनक्षतिरितियद्यपितन्मात्रेष्वपिगंधाद्यस्तितथापितस्या
प्रत्यक्षतयानपृथिवीत्वादिनियामकत्वंव्यंग्यगंधादेरेवपृथिवीत्वादिसिद्धेरतोनतन्मात्रा
णांपृथिव्यादपदं तेषुचसूक्ष्मभूतव्यवहारोभूतसाक्षात्कारणत्वादिनैवेत्यपिबोध्यं प्रकृति
पुरुषसाक्षात्कारोनसंभवतिरूपस्यद्रव्यसाक्षात्कारहेतुत्वादितिनास्तिकाक्षेपंनिराकरोति
नरूपनिबंधनाप्रत्यक्षनियमः रूपादेवनिमित्तात्प्रत्यक्षतेतिनियमोनास्तिधर्मादिना
पिसाक्षात्कारसंभवादित्यर्थः व्यंजकानियमस्यांजनादौदृष्टत्वेनादोषत्वात्ततोबहि
र्द्रव्यलौकिकप्रत्यक्षंप्रत्येवोद्भूतरूपंव्यंजकमितिभावः नन्वेवंकिमणुपरिमाणंवस्त्वस्ति एम.
१५४

नैवमाकाशस्याकाशं परिमाणविशिष्टं करोति न परिमाणस्य चातुर्विध्यं द्व्यणुकत्र्यणुकयोगात् अणु महद्दी
र्घं ह्रस्वमिति परिमाणस्य चातुर्विध्यं नास्ति द्वैविध्यं तु वर्त्तत एव द्व्यणुकत्र्यणुकयोगात् द्व्यणुकमेवाणु मह
त्परिमाणं त्र्यणुकं चातुर्विध्यमसंभवादित्यर्थः महत्परिमाणस्यावान्तरभेदावेव हि ह्रस्वदीर्घौ ॥
अनभ्यावक्रादिरूपैः परिमाणेन संप्रसंगादिति तत्रास्मन्मतेन परिमाणमाकाशस्याकार
णं गुणविशिष्टं वर्जयित्वाभूतं द्विपाणं मूलकारणेषु सत्वादिगुणेषु मतत्वं अन्यत्र यथायो
ग्यं मध्यमादिपरमहत्वान्तं परिमाणं नित्यानित्यं च महत्वस्यैवावान्तरभेदा इति पृथक्त्वैकत्वं सामा
न्येनेति कारणत एवोक्तं प्रकृतेरेकत्वं सामान्येनेत्यर्थः द्युक्ते तदर्थं सामान्येषु नास्ति कथं विप्रतिप
त्तिं निराकरोति अनित्यत्वेपि स्थिरतायोगात् प्रतिभिन्नानां सामान्यस्य व्यक्तीनामनित्यत्वेपि
स एवायं घट इति स्थिरतायोगेन यत्नस्य भिन्नानां तत्सामान्यस्य सामान्यविषयकमेव तत्वस

सा·व· भिन्नानभिन्नत्वमर्थः तस्मान्न सामान्यापलापो युक्त इत्याह न तदपलापस्तस्मात् सुगमं ननु गतव्या
१५५ वृत्तिरूपेण भावेनैव प्रत्यभिज्ञोपपादनीया सैव च सामान्यशब्दार्थोऽस्त्वित्याह नान्यभिन्नवृत्तिरूपत्वं
भावप्रतीतेः स एवायमिति भावप्रत्यभिज्ञानान्यभिन्नवृत्तिरूपत्वं न सामान्यस्येत्यर्थः अन्यथाहि नायम
घट इत्येव प्रतीयेत किंचान्यव्यावृत्तिशब्दस्यापि घटव्यावृत्तिरित्यर्थो वाच्यः तत्रापि घटत्वं घटसा
155 मान्यभिन्नत्वमिति सामान्याभ्युपगम एवापतित इति ननु सादृश्यनिबंधनाप्रत्यभिज्ञान
विष्यतीत्याह न तत्त्वांतरं सादृश्यं प्रत्यक्षेणोपलब्धेः अपोहवादिसामान्यादतिरिक्तं न
सादृश्यमस्ति प्रत्यक्षत एव समानरूपतयोपलंभादित्यर्थः ननु स्वाभाविकी शक्तिरेव
सादृश्यमस्तु न तु तत्सामान्यमित्याशंकामपाकरोति विजातीयाभिव्यक्तौ वा वैचित्र्या
तदुपलब्धेः वस्तुनः स्वाभाविकशक्तिविशेषत्वादेव न सादृश्यं शक्त्युपलक्षिता सा राम०
१५५

दृश्योपलब्ध्योर्विलक्षणत्वात् शक्तिमतां भिन्नानां धर्मिणां न सापेक्षं सादृश्यमन्यानां पुनः प्र
तियोगिनामपेक्षते ऽभावानां प्रतियोगिनां यो वैलक्षण्यमित्यर्थः किंच धर्मिणः श
क्तिसामान्यं न सादृश्यं वा स्याद्व्यवस्थापनमपि पूर्वसादृश्यापत्तेः किंतु पूर्वादिकालीनः श
क्तिविशेषो वा सादृश्यमिति वक्तव्यं तथा च प्रतिवस्तु नैतच्छक्तिकल्पनापि स्यात् सर्वव्य
क्तिसाधारणैकसामान्यकल्पनैव युक्तेति ननु तथापि घटादिसंज्ञकत्वमेव घटादि
सादृश्यमस्तु तत्राह न संज्ञासंज्ञिसंबन्धोऽपि पर्याप्तः संज्ञासंज्ञिनोः संबन्धोऽपि न
सादृश्यं वै स्यात् तदुपलब्धेर्वैरेवेत्यर्थः संज्ञासंज्ञिभावमजानतोऽपि सादृश्यज्ञानादि
ति अपि च न संबन्धनित्यता उभयानित्यत्वात् संज्ञासंज्ञिनोरनित्यत्वात् तत्संबं
धस्यापि न नित्यता अतः कथं तेनातीतवस्तुसादृश्यं वर्तमानवस्तुनि स्यादित्य

सा०प०
१५६

156

र्थः ननु संबंधस्य नित्यत्वेपि संबंधो नित्यः स्यात् किमत्र बाधकं तत्राह नान्त्यः संबंधो धर्मिग्राहकप्रमा
णबाधात् कादाचित्कविभागस्यैव संबंधः सिध्यति अन्यथा वक्ष्यमाणरीत्या स्वरूपेणैवोपपत्तौ
संबंधकल्पनानवकाशात् तस्य कादाचित्कविभागेन संबंधनित्यत्वे संभवति अतः संबंधग्राहकप्र
माणेनैव बाधान्न नित्यः संबंध इत्यर्थः ननु एवं नित्ययोर्गुणगुणिनो नित्यः समवायो नोपप
द्यते तत्राह न समवायोऽस्ति प्रमाणाभावात् सुगमं ननु विशिष्टप्रत्यक्षं विशिष्टबुद्ध्यन्यथा
नुपपत्तिश्च प्रमाणं तत्राह उभयत्राप्यन्यथासिद्धेर्न प्रत्यक्षमनुमानं वा उभयत्रापि विशिष्ट
प्रत्यक्षे तदनुमाने च स्वरूपेणैवान्यथासिद्धेर्न तदुभयं समवाये प्रमाणमित्यर्थः अयं भावः
यथा समवायविशिष्टबुद्धिः समवायस्य स्वरूपेणैव भवति अनवस्थाभयादिति तत्र प्रत्यक्षानु
मानेऽन्यथासिद्धेः एवं गुणगुण्यादिप्रभृतीनां विशिष्टबुद्धिरपि गुणादिस्वरूपेणैव भवतां अत रा०म०
१५६

तस्तत्राविनस्यक्षानुमानेऽन्यथासिद्धेरिति नन्वेवं संयोगेऽपि नास्ति घटभूतलादेर्घटोऽप्रस्य
प्रस्यापि स्वरूपस्यैवान्यथासिद्धेरिति चेन्न वियोगकालेऽपि तत्संयोगः स्वरूपतादवस्थ्येन विशि
ष्टबुद्धिसंगात् समवायस्थले च समवेतस्य कदापि स्वाश्रयवियोगो नास्तीति नायं दोषः कु
र्वन्तु तादात्म्यसंबंधेनात्र समवायस्यान्यथासिद्धिमाह तन्वेशाद्यमात्रभेदात्तादात्म्यं यत्र
नासंतं वक्तव्यं गुणगुणिनोर्जातिव्यक्त्योस्तु स्यात् वैशिष्ट्यप्रत्ययस्य किं तु भेदाभेदबुद्धिनिबन्ध
कः संबंधविशेषस्वीकारस्यावश्यकत्वात् तथा च तस्य समवाय इति वा तादात्म्यमिति वा नाममा
त्रं भिन्नसंबंधिद्वयातिरिक्तः संबंधस्तु सिद्ध एवेति पदेऽचतादात्म्यं स्वरूपमेवोच्यते तद
ऽस्माभिरपि तदेवोक्तमिति शब्दमात्रभेद इति प्रकृतेः क्षोभात्मकृतिपुरुषसंयोगात् तस्मा
त्सृष्टिरिति सिद्धं ततः तत्रायं नास्तिकनाम्नाक्षेपः नास्ति क्षोभात्मा कस्यापि क्रिया सर्वं वस्तु

सां॰व॰ क्षणिकं मत्वोत्पद्यते तत्रैव विनश्यतीत्यतो न देशांतरसंयोगो नैयायिकाभिमतः सिध्यतीति तत्राह नानुमेय
१५७ त्वमेव क्रियायाः नेष्टस्य तत्र हेतोरिवाप्रत्यक्षप्रतीतिः । न देशांतरसंयोगाद्वा क्रियाया अनुमेयत्वमेव
प्रतीतेर्दृष्टस्यापि कुट्टस्य स्पन्दस्फुरः क्रियाक्रियावतोः प्रत्यक्षेणापि प्रतीतिरस्ति वृक्षश्चलतीत्यादिरि
त्यर्थः । द्वितीयाध्याये शरीरस्य पांचभौतिकत्वादिकमुक्तं तन्मतभेदेन एवोक्तम् ननु विशेषोऽवधृतः अ
157 त्रापरपक्षं प्रक्षिपति न पांचभौतिकं शरीरं बहूनामुपादानायोगात् बहूनां भिन्नजातीयानां शेषं
सुगमं भिन्नजातीयानामनायोपादानत्वं घटपटादिस्थलेन दृष्टमिति सजातीयमेवोपादानं स्वार
ब्धेमत्वतनुरूपमुपष्टंभकमितिस्याशयेन पांचभौतिकव्यवहारः एकोपादाने कलेपि पिप्ये
वोपादानं सर्वशरीरस्येति वक्ष्यति स्थूलमेव शरीरमिति केचित् तन्निराकरोति न स्थूलमिति
नियमः अतिवाहिकस्यापि विद्यमानत्वात् इंद्रियाश्रयत्वं शरीरत्वं यन्मते सर्ववपवां सूक्ष्मास्त राम॰ १५७

स्यामान्यास्मेवेति वः तस्मात्स्थूलशरीरान्निष्क्रान्तस्य मूर्तिमनीष एव इति मनुवाक्यात् एतादृशं च श-
रीरस्य त्वं प्रत्यक्षमेवेति न नियमः कुत आतिवाहिकस्याप्रत्यक्षत्वासंभवस्य भोक्तृत्वस्य शरीरां-
तरस्यापि सत्त्वात् स्पर्धः लोकद्वयोक्तं तदङ्गुष्ठदेहमातिवाहपतीसातिवाहिकं भूतान्यपि तां
विना चित्रादिवद् ... भावस्य प्रागेवोक्तत्वात् तरं चस्त्वं तस्मै वस्य ... मात्रार्थं लिंग-
स्य च शरीरत्वं भोगायतनताप्ररूपशक्तिर्वा स्य पतनप्रावेति वो ध्य आतिवाहिकशरीरे च प्रमा-
णं अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष
बलाद्यम इति स्मृति स्मृती ननु लिङ्गशरीरस्य सकलशरीरव्यापिनः स्वतोऽङ्गुष्ठमात्रत्वं सं-
भवति अत आह तस्याङ्गुष्ठमात्रत्वमभिव्यक्तिस्थानपद्मादीपस्य सर्वाङ्गव्यापित्वे वि-
कलिकाकारत्वं तैलवत्सर्वाप्यस्य क्षमां शास्य दशोपाशं पिंडितस्य पार्थिवभागस्य कलिका

कारणात्तथैव लिंगदेहस्य देहव्यापित्वेऽप्यंगुष्ठपरिमाणत्वं सूक्ष्मभूतस्यांगुष्ठपरिमाणत्वेनानुमेय
मिति गोलकेभ्योऽतिरिक्तानींद्रियाणि प्रागुक्तानि तदुपपादनायेंद्रियाणामप्राप्तप्रकाशकत्वं निरा
करोति नाप्राप्तप्रकाशकत्वमिंद्रियाणामप्राप्तेः सर्वप्राप्तेर्वा स्वासंबद्धार्थानिंद्रियाणि न प्रकाश
यंति अप्राप्तेः प्रदीपादीनामप्राप्तप्रकाशकत्वादर्शनात् अप्राप्तप्रकाशकत्वे व्यवहितादिसर्व
वस्तुप्रकाशकत्वप्रसंगाच्चेत्यर्थः अतो दूरस्य सन्न्यादिसंबंधार्थं गोलकातिरिक्तमिंद्रियमिति
भावः कारणानां चार्थप्रकाशकत्वं पूरुषेऽर्थसमर्पणद्वारैव स्वतोऽज्ञत्वात् दर्पणस्य मुखप्रका
शकत्ववत् अपवार्थप्रतिबिंबोद्ग्रहणमेवार्थप्रकाशकत्वमिति ननु एवं चक्षुषस्तैजसत्वमे
व युक्तं तेजस एव किरणरूपेणाभिसर्पणदर्शनादित्याशंकां निराकरोति न तेजोऽपसर्पणात्
तैजसं चक्षुः वृत्तितस्तत्सिद्धेः ॥ तेजसोऽपसर्पणं दृष्टमिति कृत्वा तैजसं चक्षुर्नैवाभ्युपगंता अ

तैजसत्वे विप्रमाणं वृद्धिर्वहन्तिभेदेनापसरणोपपत्तेरित्यर्थः पञ्चादिप्राणः शरीरमसंस्प
र्शैव नासाग्राद्बहिः किं पदं प्राण नाग्न्यछन्नाः अपसरतीत्येवमेवातिजलस्थमपि घटच्छेदं
दमसंसज्यापि तत्त्वस्यारूपपरिणामविशेषेण घटस्यैव दूरस्थं स्पर्शादिकं प्रत्यपसरेदिति॥
नन्वेवं भवतु तथापि किं प्रमाणं तत्राह प्राणार्थप्रकाशलिंगादिति सिद्धिः सुगन्धं देहं परित्यज्यापि
गमनोपपत्तेश्चक्षुः स्वरूपं दर्शयति भागगुणाभ्यां तत्त्वांतरं वृत्तिः संबंधार्थं सर्पतीति संबं
धार्थं सर्पतीति हि तोऽत्र चक्षुरादेर्भागो विस्फुलिंगवद्विभक्तांशो रूपादिवद्गुणश्च न वृत्तिः
किं तु तदेकदेशभूताभागगुणाभ्यां भिन्ना वृत्तिः। विभागो हि सति तद्द्वारा चक्षुषः स्पर्शादि
संबंधेन घटेऽगुणत्वेन सर्पणस्य क्रियात्वोपपत्तेरित्यर्थः एतेन वृत्तिरिति रविप्रदीप
रश्मिवद्द्रव्यस्य एव परिणामः स्वच्छतया आकारतो ग्रहीनिर्मलवस्त्रवदिति सिद्धं।

सां॰ श॰
१५९

159

नन्वेवं सतीनां द्रव्यत्वैकत्वमिच्छादिरूपवद्विगुणेषु वर्तते व्यवहारस्तत्राह नद्रव्यनियमस्तद्योगतः
प्रवृत्तिर्द्रव्यमेवेति नियमो नास्ति कुतस्तद्योगात् तत्र हि गुणयोगार्थसत्वात् वर्तिर्वर्तनं जीवन
इति हि वैशेषिकैः परिभाषितः जीवनं च स्वस्थितिहेतुर्व्यापारः जीवबलप्राणधारणयोरिति शा
सनात् वैश्यवृत्तिः स्मृतद्रव्यतिरिक्तादिव्यवहारश्च तत्र पश्वाद्यनुरूपपाकस्य वृद्धिर्जीवति
तथेच्छादिभिरपीति तेषु कृत्यः सर्वविरोधेनैव चित्तमरणादिस्पर्धः इन्द्रियाणां भौ
तिकत्वस्यापि श्रवणात् कदाचिच्छ्लोक विशेषभेदेन स्मृतिव्यवस्थाशंकेत तत्राह न
देशभेदव्यवस्थोपादानता अस्मदादिपन्नियमः नन्वसलोकदेशभेदतो वा द्विप्राण
महंकारातिरिक्तोपादानकत्वं किंतु अस्मदादीनां भल्लोकस्थानामिव सर्वेषामेवाहंका
रिकत्वनियमः देशभेदेनैकस्यैव लिंगशरीरस्य संचारमात्रश्रवणादेस्पर्धः नचे

रा॰ म॰
१५९

मीतिकलस्कन्धकपसप्तपर्यन्तं तत्राह । निमित्तव्यपदेशान्तरव्यपदेशः निमित्ते विप्राधा
न्यविवक्षायोपादानव्यपदेशो भवति यथेन्धनादग्निरिति गतो भूतोपादानव्यपदेशस्तु
यः तेजस्यादिभूतोपष्टम्भेनैव हि तदनुगतात् कारणस्वक्षकारणदोषाभूयाद्भवन्ति यस्मात्पार्थि
वोपष्टम्भेन तदनुगतात्तेनासौ निर्भवतीत्यागमसमर्थः सोऽप्यमनरसादिस्कन्धस्तत्र स्वेदजपुत्ति
स्मात्रप्रमाणं स्थूलशरीरगतं विशेषप्रसङ्गादव्यापत्ति उष्मजाण्डजजरायुजोद्भि
ज्जसंज्ञकस्यैकस्यासिद्धिकं चेति न नियमः । तेषां स्वस्वविषयानुतत्त्वं त्रायेणैव बीजाभिभवं
स्यां उष्मजीवजमयोद्भिज्जमिति स्कन्धावरजाद्रूपं शरीरे त्रैविध्यं प्राप्तिकाभिप्राये ऐकं
न तु नियमोपत उष्मजादिषु धर्मेव शरीरं भवतीत्यर्थः । तत्र ऊष्मजा दंदशूका
दयः अण्डजं वक्षिसर्पादयः जरायुजा मनुष्यादयः उद्भिज्जा वृक्षादयः संकलेजा

सां०प०
१६०

160

सनकादयः सांसिद्धिकामंत्रतपआद्यसिद्धिजाः यथा रत्नबीजशरीरिमन्त्रशरीरादयः सन्ति॥
शरीरस्यैकमात्रभूतोपादानकत्वं पूर्वोक्तमनेनैव प्रसंगेन विशिष्टं व्याह सर्वेषु पृथिव्येकपादान
मसाधारणत्वात्तद्व्यपदेशः पूर्ववत् सर्वेषु शरीरेषु पृथिव्येवोपादानमसाधारणत्वात् आ
धिक्यादिभिस्तु पर्वीतग्नगत्वादिशरीरे पंचत्वग्राह्यौषधिकत्वव्यपदेशस्तु पूर्ववत् रंध्रपा
णां भौतिकत्वव्यपदेशः मकत्वमात्रेणेत्यर्थः नतु प्राणस्य शरीरप्रा।।।धान्यात्प्राणएव
देहारंभकोस्तु तत्राह न देहारंभकप्राणत्वाभिप्रायशक्तितस्तु सिद्धेः प्राणेन देहारंभ
कः इंद्रियं विना प्राणेन वस्थानेनान्वयव्यतिरेकाभ्यामिंद्रियाणां शक्तिविशिष्टत्वादेव
प्राणसिद्धेः प्राणेत्यपत्तेरित्यर्थः अयं भावः कारणप्राप्तिरूपः प्राणः कारणविकोपा
सिद्धिस्ततो मृतदेहेषु करणाभावेन प्राणाभावाच्च प्राणो देहारंभक इति नन्वेवं

रा०मं०
१६०

प्राणस्य देहकारणत्वे प्राणं विना विदेहत्वापत्ति तत्राह भोक्तुरधिष्ठानाद्भोगायतननि
र्माणमन्यथा पूतिभावप्रसंगात् भोक्तुः प्राणेनोऽधिष्ठानाद्व्यापारादेव भोगायतनस्य
शरीरस्य निर्माणं भवति अन्यथा प्राणव्यापाराभावे शुक्रशोणितयोः पूतिभावप्रसं
गान्मृतदेहवदित्यर्थः तथाचरमसंस्कारात् व्यापारविशेषैः प्राणो देहस्य निमित्तका
रणं धारकत्वादिति भावः ननु प्राणस्यैवाधिष्ठानं संभवति व्यापारवत्त्वात् न प्राणिनः
कूटस्थत्वात्तद्व्यापारस्याधिष्ठाने प्रयोजनाभावाच्चेति तत्राह भस्त्रादारुस्वाम्याधि
ष्ठितैकान्तात् देहनिर्माणव्यापारस्य मधिष्ठानं स्वामिनश्चैव तत्रस्यैकान्तात् साक्षा
न्नास्ति किं तु प्राणरूपभस्त्राद्वारा पण्यारान्तःपुरनिर्माणमित्यर्थः तथा च प्राणस्या
धिष्ठातृत्वं साक्षात्स्वरूपस्याधिष्ठातृत्वं प्राणसंयोगमात्रेणेति सिद्धं कुलाला

सां·ब·
१६१

161

दीनां घटादिनिर्माणे योग्येषां विशेषस्त्वयं तत्र चैतन्यस्य बुद्ध्यादेश्चोपयोगो हि बुद्धिः सर्वकर्तृत्वि
त्यादिति यथा विप्राणामधिष्ठाना देवदेहनिर्माणं तथा विप्राणां द्वारा प्राणोऽसंयोगोऽपेक्षते तदर्थ
मेव प्राणो न देहनिर्माणादि स्याद्यत्येन भोक्तुरधिष्ठानादि तत्कं धिमन्तः मोक्षार्थं प्रधानस्य स्तत्कं
तत्र कथमात्मानि स्वमुक्तो वं प्रदर्शनादितिपरे बामासेवेनिस्वमुक्तिमुपपादयितुमाह समाधि
सुषुप्तिमोक्षेषु ब्रह्मरूपता ॥ समाधिरसंप्रज्ञातावस्था सुषुप्तिश्चात्र समग्रसुषुप्तिः मोक्षश्च
विदेहकैवल्यं आस्ववस्थासु ब्रह्मरूपाणां ब्रह्मरूपता बुद्धिवृत्तिविलयतस्तदौपाधिकपरिच्छेद
विगमेन स्वस्वरूपपूर्णतमात्रावस्थानं यथा घटध्वंसे घटाकाशस्य पूर्णत्वेऽसर्वं तदेतदुक्तं त
द्विहस्ताद्युपशांतो परागः स्वस्थः स्मरतीति तथा ब्रह्मस्वरूपमेव ब्रह्मरूपाणां स्वभावो नैमित्तिकत्वाभा
वात् स्फटिकस्य शौक्ल्यमिव बुद्धिवृत्तिसंबंधकालेन परिच्छिन्नविद्रूपत्वेनाभिव्यक्त्यापरि

राम·
१६१

च्छेदाभिमानः तथाहि तिमितिधियं व वशात् कुरवादिना लिङ्गमिव च भवतीति तत्सर्वमौपाधिक-
मेव उपाध्यस्य निमित्तान्वयव्यतिरेकानुविधानात् स्फटिकस्येव लौहित्यवदिति भावः तथा च योग-
सूत्रं वृत्तिसारूप्यमितरत्रेति । स्मरस्य च स्वच्छस्येव च सपादव् उपाधिकृतपरिच्छेदमालिन्यादिरहि-
तपर एवैतन्न सामान्यवाची न तु समीमांसकाभिमतैश्वर्योपलक्षितपुरुषविशेषमात्रवाची
ति विवेकः । अत्रैते श्लोकाः । घटाद्यन्तर्गतं यद्वच्चिदाकाशेन भिद्यते नानाकारैरितस्ततः
परिच्छिन्नमिवाकाशं दर्शयेत वस्तुतस्तु सदा पूर्णमेकरूपं च चिन्नभः । वृत्तिरूपस्य
देशेषु दर्शनाभावान्न पश्यति । चक्षुषो रूपवत्सोऽपि दृश्या वृत्तिर्हि नेतरत् । समाध्यादेव सा नास्ति
सतः पूर्णः प्रमाता च । ननु किं सुषुप्तिसमाधिभ्यां मोक्षस्य विशेषः तत्राह । द्वयोः सबीजम-
मत्र तद्वृत्तिः । द्वयोः समाधिसुषुप्त्योः सबीजं बन्धबीजसहितं प्रसत्त्वं अत्र मोक्षे बीजस्या

सां०ष०
१६२
162

भावइतिविशेषइत्यर्थः ननुचेत्समाध्यादौवंधवीजमस्तितर्हि तेनैवपरिछेदात् कथंन्नसस्समि
तिचेन्नवंधवीजस्यवासनाकर्मादेस्तदानीमपाधावेवावस्थानात् ननुचेत्तेनैवसुप्तरूपेचेत्तेषाम
प्रतिविंवनाद्वृत्तिजागरादावस्यावांतु वृद्धिवृत्तिविंववणादेवाधिकोवंधइत्यसहकृतावेद
तंननुपातंजलेतम्भाष्ये चासंप्रज्ञातयोगोनिर्वीजउक्तः अत्रकथंसवीजउक्तइतिचेन्न
असंप्रज्ञातेक्रमेणवीजक्षयोभवतीत्याशयेनैवतत्रनिर्वीजत्ववचनात् अन्यथासर्वासामे
वासंप्रज्ञातव्यक्तीनांनिर्वीजत्वैकरूप्यापातादित्यपरेइति ननुसमाधिसुषुप्तिदृष्टिस्तःमोक्षेतुकिं
प्रमाणमितिनास्तिकाक्षेपंपरिहरतिद्वयोरवव्रह्मरूपतादृष्टत्वान्नतु तौ समाधिसुषु
प्तिदृष्टंतेनमोक्षस्यापिदृष्टत्वादनुमितत्वान्नतुतौसुषुप्तिसमाधीएवकिंतुमोक्षोपस्तौ
त्यर्थः अनुमानंचेत्थंसुषुप्त्यादौयोव्रह्मभावस्तस्यागन्तुकनिमित्तजन्यत्वाद्रागादिदोषवशाद्देवमय राम०
१६२

क्षिप्रं देशोज्ञानेन नाश्यत स्तर्हि समूलस्यादेः सदृश्येवावस्था स्थिरा भवति सैव मोक्ष इति नन्
वासनाख्यबीजसत्वेपि वैराग्यादिना वासनांकौरनाद्दर्शाकारवृत्तिः समाधौ मा भवतु समु
त्थाने तु वासनाभावस्याद्दर्शनानं भविष्यत्येवेति न समूलवृत्तित्राह वासनयाऽनर्थस्यापन्नं
दोषयोगेऽपि न निमित्तस्य प्रधानबाधकत्वं यथा वैराग्येन तथा निद्रादोषयोगेऽपि सति वा
सनया न स्वार्थस्यापन्नं स्वविषयस्मारणं भवति यतो न निमित्तस्य गणीभूतस्य संस्कार
स्य बलवत्तरनिद्रादोषबाधकत्वं संभवति सयः बलवत्तरत्वं हि देहोवासनां दुर्बलां स्व
कार्यकुंठं करोतीति भावः संस्कारलेशातीजीवन्मुक्तस्य शरीरधारणमिति तत्तीमाध्याये
प्रोक्तं तत्राप्यमाक्षेपः जीवन्मुक्तस्य शास्त्रदृष्टेः कस्मिंश्चित्पर्यायः समर्पदानामिव भोगो दृश्यते
सोऽन्यपपन्नः प्रथमं भोगमस्याधिवपूर्वसंस्कारनाशात संस्कारांतरस्यं चक्षसानप्रवृत्तिर्वं

सां॰ का॰
१६३

163

येनकर्मवदन्तेदमाद्धिति तत्राह एकः संस्कारः क्रियानिर्वर्त्तकोनतुप्रतिक्रियं संस्कारभेदवडङ्क
स्यनाप्रसक्तेः येनसंस्कारेण देवादिशरीरभोगप्रारब्धः स एक एव संस्कारस्तच्छरीरसाध्यस्य
प्रारब्धभोगस्य समापकः स च कर्मवदेव भोगसमाप्तिनाश्यो न तु प्रतिक्रियं प्रतिक्रियं प्रति भोग
व्यक्तिसंस्कारनानात्वं वक्तुं व्यक्तिवृत्तेनानागौरवप्रसंगादित्यर्थः कुलालचक्रभ्रमणस्थलेऽपि
वं वेगाख्यः संस्कार एक एव भ्रमणसमाप्तिपर्य्यन्तस्थायी बोध्यः उक्तिस्तु ज्ञो शरीरमस्ती
त्युक्तं तत्र वाच्यं तु यथा भावात्तच्छरीरत्वं नास्तीति नास्तिकाक्षेपमपाकरोति नवाच्यं वृक्षादि
पमोक्षस्य गुल्मलतौषधिवनस्पतितृणवीरुदादीनां मपि भोक्तृभोगायतनत्वं पूर्ववत्
न वाच्यं त्वन्नेपत्रास्तित्वेन शरीरमितिनियमः किंतु वृक्षादीनामन्ततः संज्ञानामपि भो
क्तृभोगायतनत्वं शरीरत्वं मतमपि तु पूर्ववत् पूर्वोक्तोपाभोक्तृविज्ञानं विनामनुष्यादि

रा॰ म॰
१६३

शारीरस्य प्रवृत्तिभावः तद्देवव्यक्षादिशारीरेष्वपि स्पृष्टतादृक्त्वमित्यर्थः तन्मात्रस्कृतिः गस्य
वद्धकां शारीरयोर्जीवो जहात्यस्य पसामृष्यती स्यादिति नवा स्वबुद्धिविपमरसं शास्यपप
वस्तुतत्त्वेऽपि सत्त्वरूपमेकीकृत्य तेषामेव व्याख्येयं सत्त्वमेरत्नुदेर्घ्यभमादित्तिवोध्यं स्मृते
स्व शारीरजैः कर्मदेहैर्याति स्थावरतां नरः वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातिता
मित्यादि स्मृतेरपि व्यक्षादिषु भोगायतनत्वमित्यर्थः ननु वृक्षादिष्वप्येवं चेतन
त्वेन धर्माधर्मोत्पत्तिप्रसंगः तत्राह न देहमात्रतः कर्माधिकारित्वं वैशिष्ट्यस्मृतेः न देह
मात्रेण धर्माधर्मोत्पत्तिप्रयोजकत्वं जीवस्य कुतः वैशिष्ट्यस्मृतेः ब्राह्मणादिदेहविशिष्ट
त्वेनैव कर्माधिकारश्रवणादित्यर्थः देहभेदेनैव कर्माधिकारं दर्शयन् देहत्रैविध्य
माह त्रिधात्र प्राणिनां सर्वस्य कर्मदेहोपभोगदेहोभयदेहाः तत्र प्राणसमुमापपम

सा॰प॰ न्यमानां त्रिप्रकारो देहविभागः कर्मदेहभोगदेहोभयदेहा इत्यर्थः तत्र कर्मदेहः परमर्षीणां
१९४ भोगदेहः इन्द्रादीनां च उभयदेहो राजर्षीणामिति अत्र प्राधान्येन त्रिधा विभागः अन्यथा सर्वस्यैव
भोगदेहत्वापत्तेः चतुर्थमपि शरीरमाह नचिकिंचिदप्यनुशायिनः विद्यादनुशायं द्वेषं पश्चात्तापा
नुतापयोरिति वाक्यादनुशयो वैराग्यं विरक्तानां शरीरमोत्तत्त्वे न किंचिदपि एतत्त्वपि लक्षण
164 मित्यर्थः यथा दत्तात्रेयजडभरतादीनामिति उक्तस्येश्वराभावस्यापवादमप्युपगत
ज्ञानेच्छाकृत्यादिमत्त्वं प्रतिषेधति नन्वेवमादिनित्यत्वामात्रम् अविशेषेपि वह्निवत् बुद्धिर
प्यध्यवसायादयः स्याद् अतः तथा च ज्ञानेच्छाकृत्यादीनामात्मत्वाविशेषेपि ईश्वरे पाधितत्वा ऽ
भ्युपगतेपि नित्यत्वं नास्ति अस्मदादि बुद्धिदृष्टान्तेन सर्वेषामेव बुद्ध्यादीनामनित्यत्वानु
मानात् यथा लौकिकवह्निदृष्टान्तेनावरणतेजोप्यनित्यत्वानुमानमित्यर्थः आस्तां ताव राम॰ १९५

ज्ञाने ध्यानेऽभिसत्त्वं तदास्मदादीश्वरोपाधिरेवासिद्ध ईश्वरस्यासिद्धिरित्याह अत्रास्मदा
दिसिद्धस्य सुगमं नन्वेवं प्रसङ्गादिसिद्धेन समर्थं सर्वज्ञादिकं कथं जनं संभाव्येतादि
लोके तपस्यप्यादर्शनादिति तत्राह योगसिद्धयो ह्यौषधादिसिद्धिवन्नापलपनीयाः
औषधादिसिद्धिदृष्टान्तेन योगजा अप्यणिमादिसिद्धयः स्वरूपाधिकयोगिनः सि
द्ध्यन्तीति सम्बन्धः पुरुषसिद्धप्रतिकूलतमाभूतचैतन्यवादिनं प्रत्याचष्टे नभूतचैतन्यं
प्रत्येकादृष्टेः सांहत्येऽपि च संहतभावावस्थायामपि पञ्चभूतेषु चैतन्यं नास्ति विभागका
ले प्रत्येकं चैतन्यादृष्टेरसम्पर्कः ततोऽप्याप्यायेदं स्वसिद्धान्तविधयोक्तं अत्र च परमत
निराकरणायेति न योगेन रूपं दोषायेति वीप्सायाव्याप्यसमाप्तौ स्वसिद्धान्तविरुद्ध
धर्माभावेऽपि कैवल्यवादिनः पञ्चमे तान्निराकृत्य स्वसिद्धान्तो दर्शितः ॥ ॥इति विज्ञान

सां०भा०
१६५
165

भिक्षुनिर्मिते कापिलसांख्यप्रवचनस्य भाष्ये परपक्षनिर्जयाध्यायः पंचमः ५ अध्यायपंचत्
केन समस्तशास्त्रार्थं प्रतिपाद्य पंचमाध्याये परपक्षनिराकरणेन प्रसाध्य दृढीकृतमिव साम्प्रतं शा
स्त्रार्थं षष्ठाध्यायेन संक्षेपत उपसंहरति उक्तार्थानां हि पुनस्तंत्रशास्त्रे विस्तारे कृते शिष्या
णां संक्षिप्याविपर्यस्तो दृढतरो बोध उत्पद्यत इति अतः स्थूणानिखननन्यायात् पौनरुक्त्य
मप्यासाद्येनात्र दोषो न रूढं हे बाप अस्त्यात्मा नास्तित्वसाधनाभावात् जानाम्यस्मीत्येवं प्र
तीयमानतया पुरुषः सामान्यतः सिद्ध एवास्तित्वबाधकप्रमाणाभावात् अतस्तद्विवेकमात्रं
कर्तव्यमित्यर्थः तत्र विवेके प्रमाणद्वयमाह सूत्राभ्यां देहादिव्यतिरिक्तोऽसौ वैचित्र्यात्
असावात्मा दृश्याद्देहादिप्रकृतिपर्यन्तेभ्योऽत्यन्तं भिन्नः वैचित्र्यात् परिणामित्वापरिणामित्वा
दिवैधर्म्यादित्यर्थः प्रकृत्यादयस्तावत्स्वस्वानुमानागमैः परिणामित्वेनैव सिद्धाः पुरु

राम०
१६५

घस्यापरिच्छिन्नत्वं तु सदा ज्ञातविषयत्वादनुमीयते तथाहि प्रमातुश्चक्षुषो रूपमेव विष
येन संनिकृष्य सामग्र्येव रसादीवं पुरुषस्य स्वबुद्ध्युत्पत्तौ विषयेन तु संनिकर्षसामग्र्यमदृ
ष्टादिफलबलात्तु पूर्वबुद्ध्युपारूढं न चैवल्यमप्रत्यक्षं भवति पुरुषस्य न स्वतः सदा सर्व
भानापत्तेः तात्पर्यबुद्धिवृत्तरूपेण ज्ञातास्तित्वं स्मिन्नेवानुत्पत्त्यादिना मज्ञातसत्तास्वीकारे
तेषां विषयाणामविवसंशयादिप्रसंगात् ग्रहणाभिनवानुत्पत्तौ नैसर्गिकरूपेणाज्ञातस्ति
षां सदा ज्ञातत्वात् दृष्टा चेतनोऽपरिच्छिन्नोऽस्यापाते चेतनस्य परिच्छिन्नत्वे कदाचिदपि
परिच्छिन्नेनास्य सर्वज्ञवृत्तेरदर्शनेन संशयाद्यापत्तेरिति एवं प्राप्ते ब्रूमः
ऽकर्मणि पूर्वोक्तं चैतन्यं जातं वाऽध्यं षष्ठीव्यपदेशादपि ॥ समिदेशाशं सन्निपतं बुद्धेर
स्याश्चिद्रूपोऽयं षष्ठीव्यपदेशादपि देहादिष्वात्मानाभिमानसंताने दृश्यतेऽनुपपत्तेरस

र्थः तदहं विद्भुवरालोलं किमेहं किमेतावृशः किं शिरस्तु वत यादरं किमु पाणिपादकं वा चैतवैत
त्कि महीपते समस्ताव यवेभ्यस्त्वं पृथगवस्थितः कोहमित्येतन्निपुणो भव त्वा चिन्तय पार्थि
वेतिन स्थूलोहमित्यादिविविधव्यपदेशोऽस्ति किंवा स्वं स्कन्धावाधितत पाणमात्मामहसेन
रक्षितव जैरएत्वेनैव नडपपत्तेरिति नन्वपृथक्स्य चैतन्यं राहोः शिरः शिलापुत्रस्य शरीरमित्या
दिव्यपदेशवदयमपि भवतु तत्राह नशिलापुत्रवत् धर्मिग्राहकमानबाधात् शिलापु
त्रस्य शरीरमित्यादिवद्वंयष्टीव्यपदेशो न भवति शिलापुत्रादिस्थले धर्मिग्राहकप्रमाणे
न बाधाद्विकल्पमात्रं मम शरीरमिति व्यपदेशे तु प्रमाणबाधो नास्ति देहात्मना पाश्व बाधा
दिस्पर्शः यस्तु शरीरेषु ममकारः प्रतिषेधः सत्त्वाम्य स्यानिसत भावाचारं मणमात्रत्वेनास
सत्तापाश्चैवेश्वभावः पुरुषस्य तस्मिन्नमत्रापि धर्मिग्राहकमानबाधः अनेन वक्तामवेन

लाघवाच्च देहादिव्यतिरिक्तमात्मानमिति सिद्धं चैतन्यस्वरूपतामाक्रमाह नादृष्टेति देहादिव्यतिरिक्त-
तयात्मस्वरूपमवधार्य तत्क्लृप्तिमवधारयति । आत्यन्तिकं दुःखविरहस्य कृतकृत्यता सुगमं । ननु दुः-
खविरहस्य सुखस्यापि विवर्जनात् स्यादपवर्गे न तस्य पुरुषार्थत्वमित्यत्राह । यथा दुःखा-
त्क्लेशः पुरुषस्य न तथा सुखाभिलाषः । विषयविधयाहि तेनापि पंच मोक्षे शास्त्रात्रिद्वेषः
यथा दुःखे द्वेषो बलवत्तरः नैव सुखेऽभिलाषो बलवत्तरोऽपि तु तदपेक्षया दुर्बलः सर्वः
तथा च सुखाभिलाषं बाधित्वापि दुःखद्वेषो दुःखविरहात्मापवर्गे … न मतो इति न तु साम-
… मिति तदुक्तं … नाभंगमयेन सापमा … मिष्टिप्रबलं चेतसोऽर्थ इति
पातुनाक्रान्ता दुःखदर्शने विषयकृतसुखप्रवृत्तिः … देवेति सुखापेक्षया दुः-
खस्य बहुलत्वादपि दुःखविरहस्येव पुरुषार्थत्वमाह कुत्रापि कोऽपि सुखीति आनेत

सा०प्र० १९७ त एव त्वपशुपक्षिमनुष्यादिमध्ये स्वर्गी मनुष्यादेस्त्वादृश एव सुखी भवतीत्यर्थः इति दिक्॥ त
दपि कादाचित्कं क्वाचित्कं सुखं मधुविषसंपृक्तान्नवद्दुःखाकारमेव हेयमेवेत्याह तदपि दुः
खशबलमिति दुःखपक्षे निःक्षिपन्ते विवेचकाः तदपि पूर्वसूत्रोक्तं सुखमपि दुःखमिश्रित
मित्यतो दुःखकोटौ सुखं दुःखविवेचका निःक्षिपन्तीत्यर्थः तदुक्तं योगसूत्रेण परिणामता
167 पसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च सर्वमेव दुःखं विवेकिनः इति विष्णुपुराणेपि यद्यत्प्री
तिकरं पुंसां वस्तु मैत्रेय जायते तदेव दुःखवृक्षस्य बीजत्वमुपगच्छतीति केवलादुःखनिवृत्ति
र्न पुरुषार्थः किंतु सुखोपरक्तेति मतमपाकरोति सुखलाभाभावादपुरुषार्थत्वमिति चेन्न द्वैवि
ध्यात् सुखलाभाभावात् मोक्षाख्यदुःखाभावस्यापुरुषार्थत्वमिति चेन्न पुरुषार्थस्य द्वैवि
ध्यात् द्विप्रकारत्वात् सुखत्वदुःखाभावत्वाभ्यामित्यर्थः सुखी स्यां दुःखी मा स्यामिति हि प्रयोगे सा०प्र० १९७

वलोकनात्प्रार्थनाद्दृश्यतरत्ति शंकते निर्गुणत्वमात्मनोऽसंगत्वादिश्रुतेः नन्वात्मनो निर्गु
णत्वं सुखमोक्षाद्याखिलगुणशून्यत्वं नित्यमेव सिद्धं असंगत्वश्रुतेः विकारहेतुसंयोगा
भावाच्च वर्णनं विनाच गुणस्य विकारासंभवात् अतो न दुःखनिवृत्तिरपि पुरुषार्थोप
पत्तरसार्थः ननु संयोगं विनास्य यमेव विकारोऽभवत्विति चेन्न दाहायत्तानलो वह्नेर्नीपःके
दापत्त्याभासः तद्धर्ममेव तद्धू अधिकारापन्नवैयर्थ्यः किंच स्वयं विकारित्वे मोक्षो नैवोपपद्यते
स्वयं मोहविकारेण पुनर्बंधप्रसंगतरत्ति तत्र आचार्योक्तं कौर्मे यथात्मा मलिनोऽस्वच्छो विकारी
स्यात्स्वभावतः नहि तस्य भवेन्मुक्तिर्जन्मांतरशतैरपीति समाधत्ते परधर्मत्वेपि तात्त्वि
कविवेकात् सुखदुःखादिगुणानां चित्तधर्मत्वेपि तत्र आत्मनि सिद्धिः प्रतिबिंबरूपेण
वस्थितिरविवेकान्निमित्तात्प्रकृतिपुरुषसंयोगद्वारेत्यर्थः एतच्च प्रथमाध्याये प्रतिपादितं

निमित्तत्वमविवेकस्य न दृष्टहानिरिति तृतीयाध्यायसूत्रे चेति तथा च स्फटिके लौहित्यमिव पुरुषे
सा॰ प्र॰ प्रतिबिंबरूपेण दुःखसत्वान्निवृत्तिरेव पुरुषार्थः प्रतिबिंबद्वारकदुःखसंबंधस्यैव भोगतया
१६८ प्रतिबिंबरूपेणैव दुःखस्य हेयत्वादिति अविवेकमूलः पुरुषे गुणसंबंधः अविवेकस्तु किंमूलक इत्या
कांक्षायामाह अनादिरविवेकोऽन्यथा दोषद्वयप्रसक्तेः अगृहीतासंसर्गकमुभयविषय
कं ज्ञानमविवेकः स च प्रवाहरूपेणानादिरविविक्तधर्मः प्रलये वासनारूपेण तिष्ठत्यस्य तथात
स्य सादित्वे दोषद्वयप्रसंगात् सादित्वे हि स्वतएवोत्पत्तौ मुक्तस्याप्यविवेकापत्तिः कर्मादिजन्यत्वे च
कर्मादिकं प्रत्यपि कारणत्वेनाविवेकांतरस्यानवस्थेत्यर्थः अयं चाविवेको वृत्तिरूपप्रति
बिंबात्मना पुरुषधर्मः स्वभवतीत्यतः पुरुषस्य बंधप्रयोजक इति प्रागेवोक्तं वक्ष्यते च ननु
चेदनादिस्तर्हि नित्यः स्यादित्यत आह न नित्यः स्यादात्मवदन्यथाऽनुच्छित्तिः आत्मवन्नि सा॰ प्र॰ १६८

168

सोऽयं ज्ञानादिर्नवति किं तु प्रवाहरूपेणानादिः । अस्य चानादिभावस्योक्ते रनुपपत्तेरित्यर्थः ॥
बंधकारणमुक्त्वा मोक्षकारणमाह । प्रतिनियतकारणनाश्यत्वमस्य ध्वांतवत् । अस्य बंध
कारणस्याविवेकस्य शुक्तिरजतादिस्थले प्रतिनियतं यन्नाशकारणं विवेकस्तन्नाश्यत्वं त
मोवत् । अंधकारे हि प्रतिपन्ने नालोकेनैव नाश्यते नान्यसाधनेनेत्ययमस्यार्थः । तदुक्तं । विज्ञप्य
रणेऽर्थं तमस्याज्ञानं दीपवच्चेद्विर्यं यथा सर्पः तमोज्ञानं पदुप्रत्यो विवेकजमिति । अवि
वेकिनैवाविवेकोऽनाश्यत इति प्रतिनियमस्यागमाह । अत्रापि प्रतिनियमोऽन्वयव्यतिरेकात्
ध्वांतलोकयोरिव प्रकृतेऽपि प्रतिनियमः शुक्तिरजतादिष्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामेवग्राह्य
इत्यर्थः । अथैवं व्याख्येयं ननु विवेकस्याविवेकं प्रतिनियतं कारणं तत्राह । अत्राऽविवे
केऽपि कारणं नियमोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव सिद्धः । अत एव मननादिध्यासनरूपमेव का

सां॰प॰ १६९ रणं न तु कर्मादीति कर्माद्युक्तं तु बहिरंगमेवेत्यर्थः। बंधस्य स्वाभाविकत्वाद्युक्तं न संभवतीति प्रथमपादे
उक्तं स्मारयति प्रकारांतरसंभवादविवेक एव बंधः। बंधोत्र दुःखयोगस्तस्य बंधकारणं शेषं सुगमं। ननु
मुक्तेरपि कार्यत्वाद्विनाशापत्त्या पुनर्बंधः स्यादित्यत आह। न मुक्तस्य पुनर्बंधयोगोप्यनावृत्तिश्रुतेः।
भावकार्यस्यैव विनाशितया मोक्षस्य नाशो नास्ति न च पुनरावृत्तिरस्ति श्रुतेरित्यर्थः। अविशदः
पूर्वसूत्रोक्तार्थं समुच्चये अपुरुषार्थत्वमन्यथा। अन्यथा मुक्तस्यापि पुनर्बंधेऽमलपवर्ग एव मोक्षस्या-
पुरुषार्थत्वं परमपुरुषार्थत्वाभावो वा स्यादित्यर्थः। अपुरुषार्थत्वे हेतुमाह। अविशेषापत्तिरु-
भयोः। भाविबंधकत्वसाम्ये नोभयोर्मुक्तबद्धयोर्विशेषो न स्यात् ततश्चापुरुषार्थत्वमित्यर्थः।
नन्वेवं बद्धमुक्तयोर्विशेषाभ्युपगमे निःसंगकत्वं क्षयमस्ते तत्राह। मुक्तिरंतरायध्वस्तेर्न परः।
वक्ष्यमाणांतरायध्वंसादतिरिक्तः पदार्थो न मुक्तिरित्यर्थः। यथाह स्वभावशुद्धस्यास्य रा॰म॰ १६९

169

ष्टिकस्य यदौपाधिनिमित्तं रक्तत्वं शौक्ल्याभावरूपं विभ्रममात्रं न तु यदौपधानेन शौक्ल्यं नश्यति य
था स्फटिकस्य तथैव स्वभावनिर्दुःखस्यात्मनो बुद्ध्यौपाधिकं दुःखप्रतिबिंबं तदवास्तवरूपं वि
भ्रममात्रं न तु बुद्ध्युपधानेन दुःखं जायते तदपायेन च नश्यतीति गतो निःसंगात्मनो बंधमोक्षौ तु
व्यावहारिकत्वस्य विरोधः इति नन्वेवं बंधमोक्षयोर्मिथ्यात्वे मोक्षस्य पुरुषार्थताप्रतिपक्ष
स्यापि विरोधं परस्याह तत्राप्यविरोधः तत्रागन्तुकापध्वंसस्य मोक्षत्वेऽपि पुरुषार्थत्वाविरोध
स्य यः दुःखयोगवियोगाभावे वह्निरूपे कल्पितेन न तु दुःखभोगयोगः प्रतिबिंबरूपेण दुःख
संबंधस्य ततः प्रतिबिंबरूपेण दुःखनिवृत्तिर्यथार्थैव पुरुषार्थः स एवान्तरापध्वंसः तादृश
मोक्षोऽपि पुरुषार्थ एवेति भावः नन्वन्तरापध्वंसमात्रे चेन्मुक्तिस्तर्हि श्रवणमात्रेणैव तास्मि
न्निः स्यात् तज्ज्ञानप्रतिबन्धकं अवामीकारसिद्धिवदित्यत्राह अधिकारत्रैविध्यान्नियमः॥

सां॰प्र॰ उत्तमाधममध्यमास्त्रिविधा ज्ञानाधिकारिणः तेन श्रवणमात्राज्ज्ञानं तामेव मानससाक्षात्कारः सर्वे
१७० षामिति नियमः सूत्रार्थः अतोऽमंदाधिकारिणो बाह्योच्चनादीनां श्रवणमात्राच्चित्तविलापनक्षमं मानस
ज्ञानं नोत्पन्नं न तु श्रवणस्य ज्ञानजननासामर्थ्यादिति न केवलं श्रवणमात्रं ज्ञाने दृष्टकारणम
पीत्याह दार्ढ्यार्थमुत्तरेषां श्रवणोत्तरीयाणां मननिदिध्यासनादीनामत्राप्यध्वंसस्यात्वं तिकुत्र
रूपदार्ढ्यार्थं नियमपत्यनुपम्यते उत्तराणि साधनान्याह स्थिरसुखमासनमिति न नियमः
आसने पद्मासनाद्यन्नियमो नास्ति यतः स्थिरसुखं च यत्तदेवासनमित्यर्थः मुख्यं साधनमाह
ध्यानं निर्विषयं मनः वृत्तिशून्यं यदंतःकरणं भवति तदेव ध्यानं योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इत्यप
रस्यार्थः एतत्साधनत्वेन ध्यानस्यैव क्रमाणत्वादिति न तु योगायोगयोः पुरुषस्यैकरूपत्वात्किं
योगेनेत्याशंकासमाधत्ते उभयथाप्यविशेषश्चेन्नैवमुपरागनिरोधाद्विशेषः उपरागश्चित्ते रा॰भ॰
१७०

धात्वृत्तिप्रतिबिंबापगमात् भोगाभावस्यायामभोगाभावस्यातो विशेषः पुरुषस्येति सिद्धान्तदलार्थः
शेषं व्याख्यातप्रायं ननु निःसंगे कथमुपरागस्तत्राह निःसंगेऽप्युपरागोऽविवेकात् निःसंगे
ऽपि यद्यपि पारमार्थिकउपरागो नास्ति तथाप्युपरागस्त्वभवतीति कृत्वा प्रतिबिंब एवोपराग इति
मवक्लृप्त उपरागोऽविवेकिभिरित्यर्थः एतदेव विवृणोति जपास्फटिकयोरिव नोपरागः किंत्वभि
मानः यथा जपास्फटिकयोर्नोपरागः किंतु जपाप्रतिबिंबवशादुपरागाभिमानमात्रं रक्तः स्फ
टिकयोरिव नोपरागः किंत्वभिमानः यथा जपास्फटिकयोर्नोपरागः किंतु जपाप्रतिबिंबवशा
दुपरागाभिमानमात्रं रक्तः स्फटिक इति तथैव बुद्धिपुरुषयोर्नोपरागः किंतु बुद्धिप्रतिबिंब
वशादुपरागाभिमानोऽविवेकवशादित्यर्थः अत उपरागमूलत्वात्तावृत्तिप्रतिबिंब एव पुरुषो
परागइति सूत्रद्वयोपवर्णितोऽर्थः स एव दुःखात्मकवृत्तेरुपरागो दुःखनिवृत्त्याख्यमोक्ष

सां·भा·
१७१

स्यांतरगमनस्य च ध्वंसश्चित्तलयस्तेनोपि च चित्तवृत्तिनिरोधाख्येनाङ्गं प्राप्तात योगेनेत्यतो योगाद्देवां
तरायध्वंसो भवतीति योगशास्त्रस्यापि सिद्धान्तः ॥ ध्यानं निर्विषयं मन इति यो योग उक्तस्तस्य सा
धनान्याह क्षणि एवमपि योके कोपरागस्य निरोधोपायमाह ॥ ध्यानधारणाभ्यासवैराग्यादिभि
स्तन्निरोधः ॥ समाधिद्वारा ध्यानं योगस्य कारणं ध्यानस्य च कारणं धारणा तस्याश्च कारणम
भ्यासश्चित्तस्थैर्यसाधनानुष्ठानं अभ्यासस्यापि कारणं विषयवैराग्यं तस्यापि विशेषदर्शनय
मनियमादिकमिति पातञ्जलोक्तप्रक्रियमातन्निरोधस्तदुपरागनिरोधो भवति चित्तवृत्तिनिरोधा
ख्यं योगद्वारेत्यर्थः ॥ चित्तनिष्ठध्यानादिना पुरुषस्योपरागनिरोधे पूर्वाचार्यसिद्धान्तं दर्श
यति लयविक्षेपयोर्व्यावृत्त्येत्याचार्याः ॥ ध्यानादिभिश्चित्तस्य निद्राद्वृत्तेः प्रमाणादिवृत्तेश्च
निवृत्त्या पुरुषस्यापि वृत्त्युपरागनिरोधो भवति बिंबनिरोधे प्रतिबिंबस्यापि निरोधादिति पूर्वा राम॰
१७१

171

चाप्याग्न्याकारीत्यर्थः यथा पतंजलिः योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानं वृत्ति-
सारूप्यमितरत्रेति सूत्रत्रयेणैतदेवाह तथा नित्यः सर्वगोऽप्यात्मा बुद्धिसन्निधिसत्तया यथा यथा
भवेद्बुद्धिरात्मा तद्बुद्धिवृत्त्यंतरसादृश्यं तयोऽप्येतदाऽऽस्थितिस्तदेवमसंप्रज्ञातयोगादेव मोक्षं तात्प-
र्यं ध्वंसरहितप्रघट्टकार्थः ध्यानादौ गुहादिस्थाननियमो नास्तीत्याह न स्थाननियमश्चित्त-
प्रसादात् चित्तप्रसादादेव ध्यानादिकमतस्तत्र न गुहादिस्थाननियम इत्यर्थः शास्त्रे त्वौत्स-
र्गिकाभिप्रायेणैवारण्यगिरिगुहादिस्थानं योगस्योद्दिष्टमिति अत एव ब्रह्मसूत्रमपि य-
त्रैकाग्रता तत्राविशेषादिति समाप्तो मोक्षविचारः इदानीं पुरुषापरिणामित्वाय जगत्का-
रणं विचारयति प्रकृतेराद्योपादानताऽन्येषां कार्यत्वश्रुतेः महदादीनां कार्यत्वश्रव-
णात्तेषां मूलकारणतया प्रकृतिः सिध्यतीत्यर्थः पुरुष एवोपादानं भवत्वत आह॥

८

सा॰ष॰ १७२ निःसत्त्वेऽपि नात्मनो योग्यत्वाभावात् गुणवत्त्वं संगित्वं चोपादानयोग्यता तयोरभावात् पुरुषस्य नि-
सत्त्वेऽपि नोपादानत्वमित्यर्थः ननु वह्निः प्रजाः पुरुषात्संप्रसूता इत्यादिश्रुतेषु पुरुषस्य कारण-
त्वावगमाद्विवर्त्ते द्विवारम्भपरिणामपारमार्थ्यं काह् श्रुतिविरोधान्नकृतकादसदसदा-
त्मलाभः पुरुषकारणतायां येऽपेक्षाः संभावितास्ते सर्वे श्रुतिविरुद्धत्वात्तस्मात्तदभ्यु-
172
पगंतॄणां कुतार्किकाधमानामात्मस्वरूपज्ञानं न भवतीत्यर्थः एतेनात्मसुखदुःखादि-
गुणोपादानत्ववादिनोऽपि कुतार्किका एव तेषामप्यात्मयथार्थज्ञानं नास्तीत्यवगंतव्यं
आत्मकारणताश्रुतयश्च शक्तिमदभेदेनोपासनार्था एवमजामेकामित्यादिश्रुतिभिः
प्रधानकारणतासिद्धिः यद्वाकाशस्याभ्यामधिष्ठानकारणतावदात्मनः कारणत्वमु- राम॰
च्यते तत्तन्न निराकुर्मः पाषाणमस्येव प्रतिषेधादिति स्थावरं जंगमादिषु पृथिव्यादी १७२

नामेव कारणत्व दर्शनात्कथं प्रकृतेः सर्वोपादानत्वं तत्राह पारंपर्येपि प्रधानानुवृत्तिरणु
वत् स्थावरादिषु परंपराकारणत्वेपि तेषु प्रधानस्यानुमानादुपादानत्वमक्षतं यथाऽ
कुरादिद्वारकत्वेपि स्थावरादिषु पार्थिवाणूनां नामनुगमादुपादानत्वमित्यर्थः वनस्था
येन प्रकृतेर्व्यापकत्वे प्रमाणमाह सर्वत्र कार्यदर्शनाद्विभुत्वं आसर्वस्याप्यासर्वविकार
दर्शनात्प्रधानस्य प्रधानस्य विभुत्वं यथाऽऽकाशादेर्व्यापित्वमित्यर्थः एतच्च प्रमाणं व्याख्यातं
ननु परिच्छिन्नत्वेपि अत्र कार्यमुपपद्यते तत्र गतिश्रुतिर्विरुद्धं तत्राह गतियोगेप्याद्यकार
णताहानिरणुवत् गतिस्वाकारेपि परिच्छिन्नत्वान्मूलकारणत्वाभावः पार्थिवाणुवद्दृष्टं
तेनेत्यर्थः अपवेसं व्याख्येयं ननु त्रिगुणात्मकप्रधानस्यायोगसंयोगार्थं श्रुतिस्मृति
षु क्रियाक्षोभाख्या श्रूयते क्रियावत्त्वाच्च नेत्यादि दृष्टांतेन मूलकारणत्वाभावात्स्यादर्थं

सां·का·
१७३
173

कं परिहरति गतिमोगेष्वाद्यकारणता ऽ हविरणुवत् गतिक्रियातत्सत्वेपि मूलकारणताप्रस
ङ्गि मिथ्या वैशेषिकमते पार्थिवाद्यणूनामित्यर्थः नन्वप्रवृत्तिः प्राचीनानामभिव्यक्त्या एवं दर्शना
त्कथं पञ्चविंशत्यादिसंख्यासं प्रधानास्ववं हृव्यं घटते न च प्रधानं हृव्यमेव मास्त्विति वाच्यं संयोगवि
भागपरिमाणादिहृव्यत्वसिद्धेरिति तत्राह प्रसिद्धधिकं प्रधानत्वस्य न नियमः प्रसिद्धन
वहृव्याधिकमेव प्रधानस्य यतो न वैव हृव्याणीति न नियमस्त्यर्थः अष्टानामेव कार्यत्वस्य
वणं चात्र तर्क इति भावः किं सत्वादयो गुणा एव प्रकृतिरथवा गुणत्रिपरूपहृव्यत्र या धा
रभूता प्रकृतिरिति शंसये ऽवधारयति सत्वादीनामतद्धर्मत्वं तद्रूपत्वात् सत्वादिगुणा
नां प्रकृतिधर्मत्वं नास्ति प्रकृतिरूपत्वादित्यर्थः यद्यपि प्रकृतिसम्प्रतिपन्नमयमेव रूपते
तथापि तर्कवः स्वरूपत्वमेवावधार्यते न तु धर्मत्वं तथा हि सत्वादिस्त्रयं प्रकृतेः कार्य राम० १७३

रूपो धर्मोऽप्यवाकाशस्य वायुप्रवत्संयोगमात्रेण नित्य एव धर्मः स्यात् अथा ह्येकस्या एव प्रकृते
र्व्यापारसंगं विना विचित्रगुणत्रियोऽस्य संभवः दृष्टविरुद्धकल्पनानैर्विसंवचनं सेन्य एव स
त्त्वादिभ्योऽन्योन्यसंगेन विचित्रसकलकार्योपपत्तेरन्यदिति चेत् प्रकृतिकल्पनावैयर्थ्यमिति
सत्त्वादीनां प्रकृतिकार्यत्वात् वचनानियांशात: प्रकाशादिकार्ये पहितत्वात् अन्यत्रापि
कमेव वीथपंक्तिपक्ष्माण्यपि विवेति द्विपोऽस्य क्षितिमिति प्रधानप्रवृत्तेः प्रयोजनमवधारयति नि
ष्प्रयोजनप्रवृत्त्यसंभवात् अपवर्गमोक्षानुपपत्तेरिति अत्र भोगापवर्गार्थं सृष्टिः प्रधानस्य उष्ट्र
कुंकुमवहनवत् ततो यावदपवर्गं प्रधानसृष्टिः परार्थं स्यादि सूत्रे व्याख्यातमिदं विचित्र
सृष्टौ निमित्तकारणमाह कर्मवैचित्र्यात् सृष्टिवैचित्र्यं कर्म धर्माधर्मौ सुगममन्यत् ॥
ननु भवतु प्रधानात् सृष्टिः प्रलयस्तु कस्मात् न स्यात् कस्मात् कारणाद्धि रूढकार्ये हपंचर

सां॰ प॰ नेतत्राह साम्यवैषम्याभ्यां कार्यद्वयं सत्वादिगुणत्रयं प्रधानं तेषां च वैषम्यं न्यूनातिरिक्तभावेन संह
१७४ ननं तदभावः साम्यं ताभ्यां हेतुभ्यामेकस्मादेव सृष्टिप्रलयरूपं विरुद्धकार्यद्वयं भवतीत्यर्थः स्थिति
स्तु सृष्टिमध्ये प्रविष्टेत्यागमेन तत्कारणत्वं प्रधानस्य परमग्रविचारितं नतु प्रधानस्य सृष्टिस्व
भावात्तन्नैमित्तिकसंसारः स्यात्तत्राह विमुक्तबोधान्न सृष्टिः प्रधानस्य लोकवत् विमुक्त
तयापुरुषसाक्षात्कारात् हेतोः प्रधानस्य तत्पुरुषार्थं पुनः सृष्टिर्न भवति कृतार्थत्वाद्यथा लोक
वत् यथा लोको ग्राममासाद्य वो राज्ञोऽर्थं संपाद्य कृतार्थाः सन्तो न पुना राजार्थं प्रवर्त्तन्ते तथैव
प्रधानमित्यर्थः विमुक्तमोक्षार्थं हि प्रधानप्रवृत्तिरित्युक्तं स च तत्रान्यत्रापि भावः न
तु प्रधानस्य सृष्ट्युपरमो नास्ति अन्यानां संसारदर्शनात् यावच्च प्रधानसृष्ट्या मुक्तस्यापि पुन
र्बन्धः स्यात्तत्राह नान्योपसर्पणेपि मुक्तोपभोगो निमित्ताभावात् कार्यकरणसंघातात् राम॰ १७४

174

स्वस्याः स्यात् प्रतिप्रधानस्योपसर्जनत्वेऽपि न मुक्तस्योपभोगो भवति निमित्ताभावात् उपभोगो
निमित्तानां स्वोपाधिसंबन्धविशेषतत्कारणाविद्यादीनामभावादित्यर्थः एवमेव हि मुक्तं
प्रतिप्रधानस्वरूपायामेव तन्न भोगहेतोः स्वोपाधिपरिणामविशेषस्य जन्माद्यस्यानुत्पादन
मिति नन्वेवं व्यवस्थातदपायेऽपि प्रतिबिंबरूपत्वं स्यात्तदेव वस्तुतो द्वैतमस्त्विति वादिनमि
त्याशंकायामाह प्रतिबिंबत्वं व्यवस्थातः भेदतद्भ्रमतास्तिभवं त्वपेतोऽतः एवमेवाधि
ष्ठानादिस्वरूपकं चं धर्मोऽस्य व्यवस्थात एव प्रतिबिंबत्वमपि ज्ञातीत्यर्थः ननूपाधि
भेदाद्बंधमोक्षव्यवस्था तत्राह उपाधिश्चेत्तत्सिद्धौ पुनर्द्वैतं उपाधिश्चेत्त्वविकल्पितः
तर्हि उपाधिसिद्धौ पुनरद्वैतभंग इत्यर्थः वस्तुतस्तूपाधिभेदेऽपि व्यवस्थानसंभव
तीति प्रथमाध्याय एव प्रपंचितं ननूपाधयोऽप्यविद्याकारस्तिनतो द्वैतभंग इत्याशंक

सां॰ष॰ १७५ मामाह द्वाभ्यामविप्रमाणविरोधः पुरुषोऽविधिरिति द्वाभ्यामसङ्गीकृताभ्यां सदैतत्प्रमाणसङ्कते
विरोधस्तदेवस्पष्टयेत्यर्थः अपरमविदूषणदूषणमाह द्वाभ्यामप्यविरोधात्पूर्वमुक्तं स्वसाध
काभावात् द्वाभ्यामसङ्गीकृताभ्यां पूर्वपूर्वपक्षीभवतां न घटते ऽस्माभिरपि प्रकृतिः पुरुष
श्चेति द्वयोरङ्गीकारात् विकारस्यानित्यत्वं वाचारम्भणमात्रतायाश्चास्माभिरपीष्टत्वात्॥
न च पुरुषनानात्वस्वीकारात् प्रकृतेर्भिन्नत्वस्वीकाराच्चास्यैवास्य विरोधस्याशंकादूषणं
तामाह उक्तं चेत्याद्विनाप्रहाणं नित्यत्वं तच्च न घटते आत्मसाधकप्रमाणस्याभावात् तदङ्गी
कारे च ते नैवाद्वैतहानिरिति द्वितं नैरात्म्यवादिभिरित्यर्थः न च स्वप्रकाशत्वात्मा सोऽत्र सि
तत्राह प्रकाशात्मसिद्धौ कर्मकर्तृविरोधः चैतन्यस्य प्रकाशात्मत्वे तस्य सिद्धौ कर्मकर्तृ
विरोधस्स इत्यर्थः प्रकाशस्य प्रकाशान्तरं स्वे ऽपि प्रकाशनमालोकादृष्टं स्वस्य साक्षा राम॰ १७५

175

स्वस्मिन्संबंधविरुद्ध इति स्म मते तु बुद्धिदर्पणस्य प्रमातृत्वं जीका रूपद्वारेण प्रतिबिंब
रूपस्य स्वस्य बिंबरूपे स्वस्मिन्संबंधो घटते पश्यात्मस्वर्वज्ञलद्वारेण प्रतिबिंबरूपस्वसंबंध
इति भावः आत्मनः स्वप्रकाशत्वस्फूर्तिस्वतन्त्रोपाधिकृप्रकाशादिपराबोधा ननु ना
स्ति कर्मकर्तृविरोधः स्वनिष्ठप्रकाशधर्मद्वारा स्वस्य स्वसंबंधसंभवात् पश्चाद्वैशेषि
काणां स्वनिष्ठस्थानद्वारा स्वस्य स्वपंविषय इति तत्राह ज्ञानाकृतिज्ञानं प्रकाशपति
पक्षरूपः चेतने प्रकाशरूपधर्मः स एव दृष्टिविनास्ति किंतु चित्स्वरूप एव पदार्थो ज्ञानं
प्रकाशपति पतीज्ञ आवृत्तिमात्रेण चिद्दिलक्षणं तेन तु ज्ञानविलक्षणधर्मवन्तो स्व
र्थः अत एव निधर्मतया सर्वत्र नेत्यादिनीतौ स्वैव स्फुरणे वदिष्यते तेन तु चिद्दिशुर्खलत्वेति त

यावत्स्फुर[illegible] विरहं तदुक्तमिदं [illegible] सम्यग्[illegible]
सां·प· ऽपयेवार्थः अस्मिन्पक्षे [illegible] मेव प्रकाशयति चिद्रूपेण [illegible] इति नार्थः [illegible]
१७६ स्यात् [illegible] भावस्य [illegible] रूप [illegible]
प्रमाण [illegible] तत्र [illegible]
[illegible]
साधनात् [illegible] फलं [illegible]
[illegible] मित्यर्थः अत एव [illegible]
[illegible] मित्यर्थः अत एव [illegible] रा·म· १७६

176

तिरविसंवदद्वैतमेवैव ब्रह्मोद्ये प्रतिपादितवतीति भावः । न केवलमस्मत्पक्षे वाद्वैतवादिनो
हेयाः अपि तु जगत्सत्यताग्राहकप्रमाणाभावेनापीत्याह जगत्सत्यत्वसाधककारणाम
त्वात् वा बाधकाभावात् । निद्रादिदोषदुष्टान्तःकरणादिजन्यत्वेन स्वाप्नविषयदृष्टान्तस्यवीतिमा
दीनामसत्यत्वं लोके दृष्टं तच्च महदादिप्रपंचेनास्ति तत्कारणस्य प्रकृतेर्हिरण्यगर्भबुद्धेश्चा
दुष्टत्वात् यथा पूर्वं मकल्पयदित्यादिश्रवणात् । नन्नेह नानास्ति किंचनेत्यादिश्रुत्या वा
धितत्वेनाविद्यादिनामाकस्य नानादिदोषः कल्पनीयः तत्राह बाधकाभावादिति अयं
भावः नेह नानास्ति किंचनेत्यादिश्रुतेरपि प्रपंचबाधकतयाऽभिप्रेतत्वेन प्रकारेण तु
सारेण विभागादिप्रतिषेधिका एवं न तु प्रपंचासत्त्वे तु दृष्टान्ता परास्तस्यापि बाधापत्त्या
स्वार्थस्य बाधकत्वप्रसंगात् । नहि स्वप्नकालीनशब्दस्य बाधेऽतत्त्वापितोऽप्यर्थः पुनर्नैसं

सां॰प॰ १७७ ऽद्वैते इति तस्मादात्मविघातकृतमाश्रुतवौनप्रपंचस्यासत्त्वाधयदार इति तत्र नेह नानास्ति
किंचनेत्यादिश्रुतेर्ब्रह्मभिन्नं किंचिदपि नास्तीत्यर्थः सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः इत्यादिस्मृतेश्चैक
वाक्यत्वात् वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादिश्रुतेर्नित्यतारूपपारमार्थि
कसत्ताविरहोऽर्थः अत एवाम्मतिकादृष्टांतासिद्धेः न हि लोके मृद्विकाराणामसत्त्वं तुच्छत्वं वि
रूपेण दृष्टांतता स्यादिति न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्ये
षा परमार्थतेत्यादिश्रुतेस्तु आत्मातिरिक्तस्य कृत्स्नस्य नित्यतारूपपारमार्थिकसत्ताविरहे
ऽर्थः आत्मनो निरोधाद्यभावोऽर्थः अत एवैतादृशज्ञानस्य मोक्षफलकत्वप्रतिपादनविरो
धात् न हि मोक्षो मिथ्येति प्रतिपाद्य मोक्षस्य फलत्वमप्रमत्तः प्रतिपादयतीति मास्त्वात्मैक
श्रुतयस्तावत् प्रथमाध्याय एव व्याख्याताः श्रेसमीमांसाभाष्ये चैतासामाद्यश्रुतयोः स्मा रा॰म॰ १७७

177

मि आख्यातार इति दिक् न केवलं वर्तमानदशायामेव प्रपंचः सन् अपि तु सदैवेत्याह प्रकारांत
रासंभवात्सदुत्पत्तिः पूर्वोक्तयुक्तिभिरसदुत्पादासंभवात्सूक्ष्मरूपेण सदेवोत्पद्यते अभिव्यक्तो
भवतीत्यर्थः कर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्वैयधिकरण्येपि व्यवस्थामुपपादयति सूत्राभ्यां अहंकारः
कर्ता न पुरुषः अभिमानवृत्तिकमंतःकरणमहंकारः स एव कृतिमान् अभिमानोत्तरमेव प्राय
शः प्रवृत्तिदर्शनात् ननु पुरुषोऽपरिणामीत्यादिसूत्रार्थः पूर्वं च धर्मादिकं बुद्धेरिति यदुक्तं त
देकदेशेवान्तःकरणस्य वृत्तिमात्रभेदाभिप्रायेण चिदवसाना भुक्तिस्तत्कर्मार्जितत्वात् अहंकार
स्य कर्तृत्वेपि भोगश्चित्येव पर्यवसन्नो भवति अहंकारस्य संहतत्वेन परार्थत्वात् नन्वेवम
प्यनिष्टकर्मणः अस्य भोगे पुरुषविशेषनियमो न स्यात्तत्राह तत्कर्मार्जितत्वादिति अहंका
रेणार्जितं तस्याश्चितो यत्कर्म तज्जन्यत्वाद्भोगस्येत्यर्थः तथा च योऽहंकारो यं पुरुषमादा

माचेतने ऽहं ममेति वृत्तिं करोतीति तस्माहंकारस्य कर्म तस्यात्मन्युपचर्यते तेनैव च कर्मणा तत्रात्माभिमोगो ऽ
र्थांतरवृत्तिनातिप्रसंग इत्याशयः ब्रह्मलोकांतगतिभिर्नास्ति निष्कृतिरिति पूर्वोक्तकारणं दर्शयति ॥ चं
द्रादिलोकेष्वावृत्तिर्निमित्तसद्भावात् निमित्तमविविक्तकर्मादिकं सुगमम् ननु तत्तल्लोकवा
सिजनोपदेशादनावृत्तिः स्यात्तत्राह लोकस्य नोपदेशात्सिद्धिः पूर्ववत् यथा पूर्वस्य मनुष्यलो
कस्योपदेशमात्रान्न सिद्धिर्ज्ञाननिष्पत्तिरेवं तल्लोकस्थो लोकस्योपदेशमात्रात् कृतानां ज्ञाननि
ष्पत्तिर्नियमेन न भवतीत्यर्थः ननु एवं ब्रह्मलोकादनावृत्तिरिति श्रुतेः का गतिस्तत्राह पारंपर्ये
ण तत्सिद्धौ विमुक्तिश्रुतिः ब्रह्मलोकादिगतानां श्रवणमननादिद्वारां परमाप्राय शोऽस्तान सि
द्धौ सत्यां विमुक्तिश्रवणं न तु साक्षाल्लोकप्राप्तिमात्रेणेत्यर्थः प्रासंगिकत्वाद्ब्रह्मलोकाद्विशेषयति ॥
वारपूर्णत्वेप्यात्मनो गतिश्रुतिमुपपादयति गतिश्रुतेश्च व्यापकत्वेप्युपाधियोगाद्भोग

ऽध्याकलनाभोक्तृभोगभावात् अध्यापकत्वेप्यात्मनो गतिश्रवणं गुरोर्येन भोगदेशस्य कालवशाल्ला-
भः सिद्ध्यति भोगभवद्उपाधियोगेनेत्यर्थः यथा ह्याकाशस्य पूर्णत्वेपि देशाद्विशेषगतिर्व्य-
वच्छूपाधियोगाद् घटवद्विपतितत्वेपि न प्राच्यस्कृतिः घटसंवृतमाकाशं नीयमाने घटेन
न घटेनीयेतनाकाशं तद्वज्जीवेन भोगप्रसूतिः भोक्तुरधिष्ठानाद्भोगायतननिर्माणमि-
ति यदुक्तं तत्र यंत्रयतिसत्त्वाभ्यां अनधिष्ठितस्य प्रवृत्त्यभावप्रसंगान्न तत्सिद्धिः भोक्तृन-
धिष्ठितस्य स्वकार्ये प्रवृत्त्यभावप्रसंगान्न पूर्वोक्तभोगायतनसिद्धिरित्यर्थः नन्वधिष्ठानं
विनैवादृष्टद्वारा भोक्तृभोग्यो भोगायतननिर्माणं भवतु तत्राह अदृष्टद्वारत्वेत् असंबद्ध-
स्य तदसंभवात् जलाद्यद्वदंकुरे कृषकादेः साक्षादसंबद्धस्यादृष्टस्य शरीरादिनिर्माणे
भोक्तृद्वारत्वासंभवात् बीजासंबद्धानां जलादीनामंकुरोत्पत्तौ कृषकादिद्वारत्ववदित्य

सा०प०
१७९

179

सर्व्वः अतः स्वाश्रयसंयोगसंबंधेनैवादृष्टसंबंधः शुक्रादिवत्क्रमः तथा च सिद्धमदृष्टवदात्मसंयो
गस्य विज्ञानस्य भोगोपकरणनिर्माणहेतुत्वमिति भावः वैशेषिकमतेन येनादृष्टस्य संबंधघट
कतयात्मनो विज्ञातृत्वं स्यादिति तत्स्वाभिसंधौ तेनादृष्टादीनामात्मधर्मत्वाभावात् तद्द्वारा भोक्तुर्हे
तुत्वमेव न संभवतीत्याह निर्गुणत्वादृष्टसंभवादहंकारधर्मा ह्येते भोक्तुर्निर्गुणत्वेनादृष्टासं
भवाच्चेनादृष्टद्वारकत्वं हि यस्मादेते ऽदृष्टादयो ऽहंकारस्यांतःकरणसामान्यस्यैव धर्मा इत्यर्थः
तथा चास्मन्मते ह्यात्मनैरपेक्ष्येण संयोगमात्रेण साक्षादेव भोक्तुरधिष्ठानं सिध्यतीति भावः
ननु चेत्सुरूपो व्यापकः तर्हि वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च भागो जीवः स विज्ञेयः
स चानंत्याय कल्पत इति श्रुतिप्रतिपादितं जीवपरिच्छिन्नत्वमनुपपन्नं तथेश्वरप्रतिबिंबात्म
रूपाणां चैरूप्याज्जीवात्मविभागो विशुद्धस्यैवो ऽनुपपन्न इति तामिमामाशंकां परिहर्तुमाह

गा०भ०
१७९

विशिष्टस्य जीवत्वमन्वयव्यतिरेकात् जीवयलप्राणधारणयोरिति क्रमस्य जीवत्वं प्राणित्वं
तच्चाहंकारविशिष्टबुद्धिरूपस्य धर्मः ननु केवलबुद्धिरूपस्य कुतः अन्वयव्यतिरेकात् अहंकारवतामेव
सामर्थ्यातिशयप्राणधारणयोर्दर्शनात् तद्भूम्यानां च चित्तवृत्तिनिरोधस्यैव दर्शनात्तमप्रवृत्ति
हेतुरागोन्मादकस्याहंकारस्याभावादित्यर्थः तथा चान्तःकरणोपाधिकं जीवस्य परिच्छिन्नत्वं पर
मात्मनस्त्वकेवलबुद्धिरूपाभिन्नत्वं चेति भावः अनेन सूत्रेण विशिष्टस्य भोक्तृत्वं वा त्वमहंप्रत्यय
गोचरत्वं वा नोक्तं साक्षात्कारस्य भोगस्याहंकारधर्मत्वाभावात्महंधर्मिपुरस्कारेण विवेका
नुपपत्तेश्च किंतु पदत्वभेदविशिष्टं जीवात्मपरमात्मनोः भवेत्तदर्शनिश्चेष्टाः पाशच्छेदे भव
व्यक्तिः आत्मानं द्विविधं प्राहुः परापरविभेदतः परस्तु निर्गुणः प्रोक्तोऽहंकारयुतोऽपरस्सादि
वाक्यशतोक्तो जीवात्मपरमात्मविभाग एव प्रदर्शितः तत्र जीवतायामहंकार उपलक्षणमेवे

सां॰ व॰ ति इदानीं महदहंकारयोः कार्यभेदं प्रतिपिपादयिषु एदधिहंकारकार्य्यमाह अहंकारकर्त्रधीनाका
१८० र्य्यसिद्धिर्नेश्वराधीना प्रमाणाभावात् अहंकाररूपो यः कर्त्ता तदधीनैव कार्यसिद्धिः सृष्टिसंहारा
निष्पत्तिर्भवति नादृशशबलस्याहंकारकार्यत्वात् अनहंकृतेषु तत्सामर्थ्यादर्शनात् ननु वैशेषिक
1810 स्कानहंकृतपरमेश्वराधीना अनहंकृतस्य हेतुत्वे निसेश्वरो च प्रमाणाभावादित्यर्थः अहंवकृस्यां
प्रजापतिस्वहंकारप्रवृत्तिकैवसृष्टिः स्मर्यते तत्राहं शास्त्रस्यानुकारणमात्रत्वे प्रमाणाभाव इति
अनेन सूत्रेणाहंकारोपाधिकं ब्रह्मरुद्रयोः सृष्टिसंहारकर्तृत्वं स्मृतिसिद्धमप्युपपादितं
ननु भवत्वहंकारे सर्वेषां कर्तृत्वमहंकारस्य तु कः कर्त्ता तत्राह अदृष्टोद्भूतिवत्समानत्वं यथा
सर्गादिषु प्रकृतिक्षोभककर्माभिव्यक्तिः कालविशेषमात्राद्भवति उद्बोधककर्मान्तरस्याकल्प
नेः नवस्थानप्रसंगात् तथैवाहंकारः कालमात्रनिमित्तादेवजायते ननु तस्यापि कर्त्रन्तरमस्ती रा॰ म॰
१८०

तिसमानत्वमावयोरित्यर्थः महतोऽमत अहंकारकार्यत्वस्यापि तदसमालनादिकं तन्मह
त्त्वाभ्युपगतिविशुद्धसत्त्वतमोऽभिमानरागाद्यभाविनपरान्तु अहंमात्रममोजनकत्वादित्यर्थः
अनेनचसूत्रेण महत्तत्त्वोपाधिकं विष्णोः पालकत्वमुपपादितं महत्तत्त्वोपाधिकत्वाद्विष्णु
र्महान्वामिश्वर्ये वसेतिचगीयते तदुक्तं पदार्थविवेके वाक्येविवितं तन्महत्त्वमुक्तमिति अ
त्रशास्त्रकारेण न सत्त्वरूपसामान्यं निर्णयमेवं प्रतेरीश्वरानभ्युपगमात् तत्त्वकारण
शुद्धः स्वशक्तिमत्प्रकृत्योपाधिकेवाविविसितकारणेन तापरोवापरूपार्थं स्वप्रकृतिमवर्त्तकत्वा
दित्तिमतमयं अविवेकनिमित्तकः प्रकृतिपुरुषयोर्योऽयंभोक्तृभावइति प्रागुक्तं तत्राऽवि
वेकएवकिंनिमित्तकइत्याकांक्षायाम विवेकस्यानादित्वेनानवस्थापत्तिरित्याशंकायां
अनादित्वेन परिहारः सर्ववादिसाधारणः स्याद कर्मनिमित्तः प्रकृतेः स्वस्वामिभावो

सां॰ सू॰ १८१ 181

ष्वनादिर्बीजांकुरवत् येषां सांख्यैकदेशिनां प्रकृतेः पुरुषस्य च स्वस्वामिभावो भोग्यभोक्तृभावः
कर्मनिमित्तकः तन्मतेऽपि तत्प्रवाहरूपेणानादिरेव बीजांकुरवत्तामात्रिकत्वादित्यर्थः आकस्मि
कत्वे कर्मणस्यापि पुनर्भोगापत्तेरिति अविवेकनिमित्तकत्वमतेऽप्येतदनादित्वं समानमित्याह
अविवेकनिमित्तो वा पंचशिखः अविवेकनिमित्तो वा स्वस्वामिभाव इति पंचशिखआह तन्
मतेऽप्यनादिरित्यर्थः एतदेव स्वमतं प्रागुक्तत्वात् अविवेकस्य प्रलयेऽपि कर्मवदेवास्ति वा
सनारूपेणेति विवेकप्रागभावोऽविवेक इति मते तु बीजांकुरवदनादित्वं न घटतेऽध्वंसप्राग
भावस्यैवाखिलभोगहेतुत्वादिति लिंगशरीरनिमित्तक इति सनंदनाचार्यः सनंदनाचार्यः
स्तु लिंगशरीरेत्यंतिनिमित्तकः प्रकृतिपुरुषयोर्भोग्यभोक्तृभावइत्याह लिंगशरीरद्वा
रैव भोगाद्युत्पत्तेस्तन्मतेऽप्यनादिः सरस्यर्थः ॥ यद्यपि प्रलये लिंगशरीरं नास्ति तथापि तत्का रामः

रूपसविवेकत्वमादिकं पूर्वसर्गोपलिंगशरीरजन्मसत्तिद्वाराबीजांकुरन्यायेनलक्ष्यं स्वा
भिमानलिंगशरीरयोरिहाप्रभावः शास्त्रवाक्यार्थमुपसंहरति पञ्चभूतदुद्दिष्टिः पु
रुषार्थः तदुद्दिष्टिः पुरुषार्थः कर्मप्रवृत्तेः विवेकादिप्रवृत्तेर्वा भवतु सन्ततिपुरुष
भोगापवर्गभाक्तु भावः सर्वथा च नादिलयाद्रूपस्य प्रसन्नतस्योच्छेदः परमपुरुषार्थस्सर्वं
तस्यैव हेतुप्रतिसार्ता। विविधदुःखाः सन्ततिविच्छित्तिः सन्ततपुरुषार्थः श्रीनन्दजसुखेः स्व
साधारणभोगप्रविच्छित्तिः पुरुषार्थ उक्ते तद्दुःखसमाप्तिविच्छित्तिरितिकथं तन्नीरूपस्याचो
पसंहाररीतिचेत्तशास्त्रमेदप्रर्षामेवतत्सुखंदुःखितावदुःखपक्षेनिमित्तनिमित्तस्वभोगो
पिदुःखभोगएवदुःखमोक्षेप्रवृत्तिर्विवक्षेएवपुरुषेदुःखसंबंधएवस्वतोनिसर्गिदुः
खत्वेनतत्प्रमाणमस्त्रेवप्रवृत्तिर्विवक्षेएव दुःखविच्छित्तिविच्छित्तिरेवैकएवार्थ उक्तमो प

संहारस्तत्र योऽस्तीति वक्ष्यलांध्रसद्विराहृतिः शास्त्रसमाप्त्यर्थः शास्त्रमुख्यार्थविस्तारस्तंत्राख्यो
नृल्पशक्तैः षष्ठाध्याये कृत पश्चाद्वाक्यार्थश्लोकोपसंहृतः सांख्यकृत्स्नाःसमाप्त्यैवेदंत म
च्छितामतैः कपिलर्षिर्ज्ञानप्रस्त्रकृभिमा पापपरा तदुद्धः प्रकृपात्मानं गलैव स्थिरभा
वतः तस्य प्रसादलवैर्विदंतब्रह्मास्य विवृतं मया ॥ ॥इति श्रीविज्ञानभिक्षुविरचिते कपि
लसांख्यप्रवचनशास्त्रस्य भाष्ये तत्राध्यायः षष्ठः ॥ ६ ॥ ॥ समाप्तमिदं सांख्यद
र्शनं शुभमस्तु ॥ संवत् १८८८ माघमासे कृष्णपक्षे चतुर्थ्यां पुस्तकं लिखा ठाकुररामप
मात्मज रामकाशीमध्ये ॥ ॥

३३ एवश्लो